

A. or. 5064

Wm H. Allen & Co.
Booksellers, Publishers & Importers of
Oriental Works;
7, Leadenhall Street.
Maps, Charts, Stationary &c.

4785

STANDARD OF PRACTICE

OF THE

ARTISTS

OF THE

OF THE

OF THE

OF

OF THE

OF THE

OF THE

OF THE

OF

OF

OF THE

SAHITYA DERPANA,

A TREATISE

ON

Rhetorical Composition,

BY

VISWÁNATH KAVIRÁJA.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GENERAL COMMITTEE

OF

Public Instruction.

PRINTED AT THE EDUCATION PRESS.

1828.

47 B5 oliv

SAHITYA DEEPANA

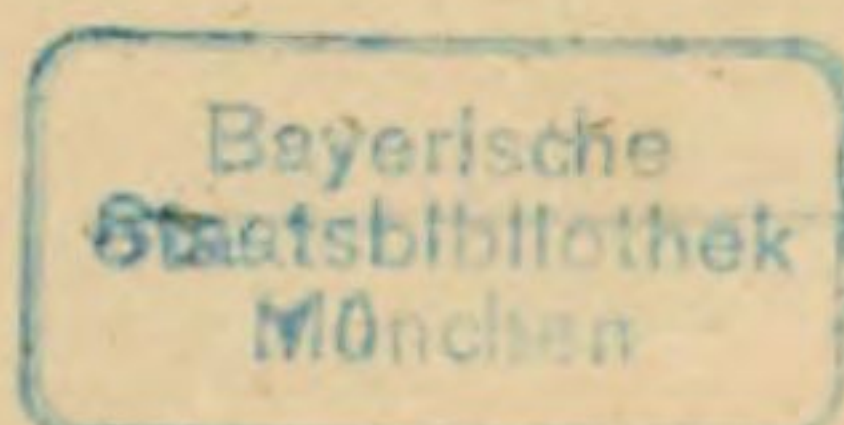
A TREATISE

ON

Historical Composition

BY

VRSHAYATI KAVIRAJA

REPRODUCED UNDER THE AUTHORITY OF THE GENERAL COMMITTEE

OF

Public Instruction

PRINTED AT THE EDUCATION PRESS.

1888

श्रीविश्वनाथकवि विरचितं

साहित्यदर्पणं नाम अलङ्कारशास्त्रं

श्रीयुक्तकमिदृसाहेवानुज्ञया

श्रीनाथूरामपण्डितेन शोधितञ्च०

कलिकाताराजधान्यां ईडुकेसन्मुद्रायन्त्रालये

सम्बत् १८८५ शकाब्दे १७५० मुद्रितं

ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ

ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ

ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ

ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ

ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ

ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ

॥ साहित्यदर्पणं ॥

॥ नमोगणेशाय ॥

ग्रन्थारम्भे निर्व्विघ्नेन प्रारिक्षितपरिसमाप्तिकामो परि० १
वाङ्मयाधिकृततया वाग्देवतायाः सामुख्यमा
धत्ते । शरदिन्दुसुन्दररुचिश्चेतसि सा मे गिरां
देवी ॥ अपहृत्य तमः सन्ततमर्थानखिलान् प्रका
शयतु ॥ अस्य ग्रन्थस्य काव्याङ्गतया काव्यफलैरेव
फलवत्त्वमिति काव्यफलान्याह । चतुर्व्वर्गफलप्राप्तिः
सुखादल्पधियामपि । काव्यादेव यतस्तेन तत्स्व
रूपं निरूप्यते ॥ चतुर्व्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतोरा
मादिवत्प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृ
त्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव । उक्तञ्च ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च । करोति
कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणमिति । किञ्च
काव्याद्धर्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्तवा

क

परि० १ दिना । एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक्ज्ञातः स्वर्गे
लोके च कामधुग्भवति इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्र
सिद्धैव अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा कामप्राप्तिश्चार्थदा
रैव मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्मफलाननुसन्धानात्
मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च । चतुर्वर्ग
प्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्योनोरसतया दुःखादेव परिण
तबुद्धीनामेव जायते परमानन्दसन्दोहजनकतया
सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव । ननु
तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु कि
मिति यत्नः करणीयइत्यपि न वक्तव्यं कटुकौषधो
पशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य
वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसीनस्यात् ।
किञ्च । काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणेऽप्युक्तं ॥

नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा । कवित्वं दुर्लभं तत्र
शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति । त्रिवर्गसाधनं नाव्यमिति च । विष्णु
पुराणे ॥ काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च । शब्द
मूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मन इति ॥

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते
एतेनाभिधेयञ्च दर्शितं तत्किं स्वरूपं तावत्का
व्यमित्यपेक्षायां कश्चित् तददोषौ शब्दार्थौ सगुणा

वनलङ्कृती पुनः कापीत्येतच्चिन्त्यं तथाहि यदि परि० १
दोषरहितस्यैव काव्यत्वाङ्गीकारस्तदा ॥

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः सोऽप्यत्रैव
निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहोरावणः । धिक्धिक् शक्रजितं
प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथो
कूनैः किमेभिर्भुजैः ॥

अस्य श्लोकस्य विधेयाविमर्षदोषदुष्टतया काव्य
त्वं न स्यात् प्रत्युत ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यतास्याङ्गी
कृता तस्मादव्याप्तिर्लक्षणदोषः ननु कश्चिदेवांशो
ऽत्र दुष्टो न पुनः सर्वोऽपीति चेत् तर्हि यत्रांशे दोषः
सोऽकाव्यत्वप्रयोजकः यत्र ध्वनिः स उत्तमकाव्य
त्वप्रयोजकः इत्यंशाभ्यामुभयत आकृष्यमाणं काव्य
मकाव्यत्वा किमपि न स्यात् न च कश्चिदेवांशं काव्य
स्य दूषयन्तः श्रुतिदुष्टादयो दोषाः किं तर्हि सर्वमेव
काव्यं तथाहि काव्यात्मभूतस्य रसस्यानपकर्षत्वे
तेषां दोषत्वमपि नाङ्गीक्रियते अन्यथा नित्यदोषा
नित्यदोषत्वव्यवस्थापि न स्यात् यदुक्तं ध्वनिकृता
श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः । ध्वन्या
त्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः किञ्चैवं काव्यं
प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात् सर्वथा निर्दोष

परि० १ स्यैकान्तमसम्भवात् ननु ईषदर्थे नञः प्रयोगइति
चेत् तर्हि ईषदोषौ शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तेर्निर्दो-
षयोः काव्यत्वं न स्यात्सति सम्भवे ईषदोषाविति चेत्
एतदपि काव्यलक्षणे अवाच्यं रत्नादिलक्षणे कीटा-
नुवेधादिपरिहारवत् । न हि कीटानुवेधादयो
रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः किन्तु उपादेयतारत-
म्यमेव कर्तुं तद्वदत्र श्रुतिदुष्टादयोऽपि काव्यस्य ।
उक्तञ्च । कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्य-
ता । दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः । किञ्च
शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणमनुपपन्नं गुणानां
रसैकधर्मत्वस्य ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय-
इवात्मन इत्यादिना तेनैव प्रतिपादितत्वात् । रसा-
भिव्यञ्जकत्वेन उपचारत उपपद्यतइति चेत् तथा-
प्युक्तं तथाहि तयोः काव्यस्वरूपत्वेनाभिमतयोः
शब्दार्थयोरसोऽस्ति न वा नास्ति चेत् गुणवत्त्वमपि
नास्ति गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्
अस्ति चेत् कथं नोक्तं रसवन्ताविति विशेषणं गुण-
वत्त्वान्यथानुपपत्त्या एतन्नभ्यतइति चेत् तर्हि सर-
सावित्येव वक्तुं युक्तं न सगुणाविति न हि प्राणिम-
न्तोदेशादिति वक्तव्ये शौर्यादिमन्तोदेशादिति केना

पुच्यते ननु शब्दार्थौ सगुणावित्यनेन गुणाभिव्यञ्ज परि० १
 कौशब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्यावित्यभिप्रायइति चेत्
 न गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्यापि काव्ये उत्कर्ष
 मात्राधायकत्वं न तु स्वरूपाधायकत्वं उक्तं हि काव्य
 स्य शब्दार्थौ शरीरं रसादिश्चात्मा गुणाः शौर्यादि
 वत् दोषाः काणत्वादिवत् रीतयोऽवयवसंस्थानवि
 शेषवत् अलङ्काराः कटककुण्डलादिवदिति । एते
 न अनलङ्कृती पुनः कापीति यदुक्तं तदपि परास्तं
 अस्य ह्यर्थः सर्वत्र सालङ्कारौ कचित्त्वस्फुटालङ्कारा
 वपि शब्दार्थौ काव्यमिति तत्र सालङ्कारशब्दार्थयोर
 पि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वात् एतेन वक्रोक्तिः
 काव्यजीवितमिति वक्रोक्तिजीवितकारोक्तमपि प
 रास्तं वक्रोक्तेरलङ्काररूपत्वात् यच्च कचिदस्फुटा
 लङ्कारत्वे उदाहृतं ॥

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रचपास्ते चोन्मी
 लितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः । सा चैवास्मि
 तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसीत
 रुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥

एतच्चिन्त्यं अत्र हि विभावनाविशेषोक्तिमलस्य
 सन्देहसङ्करालङ्कारस्य स्फुटत्वं एतेन अदोषं गुण

परि० १ वत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतं । रसान्वितं कविः कुर्वन्
कीर्त्तिं प्रीतिञ्च विन्दति । इत्यादीनामपि काव्यल
क्षणत्वमपास्तं यत्तु ध्वनिकारेणोक्तं काव्यस्यात्मा
ध्वनिरिति तत् किं वस्त्वलङ्काररसादिलक्षणस्त्रि
रूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा उत रसादिरूप मात्रो वा
नाद्यः प्रहेलिकादावतिव्याप्तेः द्वितीयश्चेदमिति
ब्रूमः ननु यदि रसादिमात्ररूप एव ध्वनिः काव्य
स्यात्मा तदा ॥

अत्ता एत्य निमज्जइ एत्य अहंदिअ सअं पलोएहि ।
मापहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाइ महं निमज्जहि सीत्यादौ ॥

वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहार इति चेत्
अत्रापि रसाभासवत्तयैव ब्रूमः अन्यथा देवदत्तो
ग्रामं यातीति वाक्ये तद्भृत्यस्य तदनुसरणरूपव्य
ङ्ग्यावगतेरपि काव्यत्वं स्यात् अस्त्विति चेत् न रस
वत एव काव्यत्वाङ्गीकारात् काव्यस्य प्रयोजनं हि
रसास्वादमुखपिण्डदानद्वारेण वेदशास्त्रविमुखा
नां सुकुमारमतीनां राजपुत्रप्रभृतीनां विनेयानां
रामादिवत्प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादि कृत्या
कृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेश इति चिरन्तनैरप्युक्तत्वात्
तथा चाग्नेयपुराणेऽप्युक्तं वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस

एवात्र जीवितमिति व्यक्तिविवेककारेणाप्युक्तं काव्य परि० १
 स्यात्मानि अङ्गिनिरसादिरूपे न कस्यचिद्विमतिरिति
 ध्वनिकारेणाप्युक्तं। नहि कवेरिति वृत्तमात्रनिर्वाहे
 णात्मलाभः इति हासादेरेव तत्सिद्धेरित्यादि ननु
 तर्हि प्रबन्धान्तर्वर्तिनां केषामपि नीरसानां पद्यानां
 काव्यत्वं न स्यादिति चेत् न रसवत्पद्यान्तर्गतनीरस
 पदानामिव पद्यरसेनेव प्रबन्धरसेनैव तेषां रसव
 त्ताङ्गीकारात् यत्तु नीरसेष्वपि गुणाभिव्यञ्जकवर्ण
 सङ्गावात् दोषाभावादलङ्कारसङ्गावाच्च काव्यव्य
 वहारः सरसादिमत्काव्यबन्धसाम्याद्गौण एव यत्तु
 वामनेनोक्तं रीतिरात्मा काव्यस्येति तन्न रीतेः
 संघट्टनाविशेषत्वात् संघट्टनायाश्च अवयवसंस्थान
 रूपत्वात् आत्मनश्च तद्भिन्नत्वात् यच्च ध्वनिकारे
 णोक्तं अर्थः सहृदयस्नायः काव्यात्मा यो व्यव
 स्थितः वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृता
 विति तत्र वाच्यस्यात्मत्वं काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति
 स्ववचनविरोधादेवापास्तं तत्किं पुनः काव्यमित्यु
 च्यते। वाक्यं रसात्मकं काव्यं। रसस्वरूपं निरूपयि
 ष्यामः रस एवात्मा साररूपतया जीवनधायकोऽस्य
 तेन विना तस्य काव्यत्वानङ्गीकारात् रस्यत इति

परि० १ रसइति व्युत्पत्तियोगात् भावतदाभासादयोऽपि
गृह्यन्ते तत्र रसोयथा ॥

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिन्नैर्निद्रा
व्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखं । विश्रब्धं परिचुम्ब्य
जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता
वाला चिरं चुम्बिता ॥

अत्र हि सम्भोगशृङ्गाराख्योरसः भावोयथा
महापात्रराघवानन्दसान्धिविश्रद्धिकाणां ॥

यस्यालीयत शल्कसीन्निजलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं दंष्ट्रायां
धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी । क्रोधे चत्रगणः
शरे दशमुखः पाणौ प्रलम्बासुरो ध्याने विश्वमसावधार्मिककुलं
कस्मैचिदस्मै नमः ॥

अत्र भगवद्विषया रतिर्भावः । रसाभासोयथा ॥

मधुद्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः
शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥

अत्र हि सम्भोगशृङ्गारस्य तिर्यग्बिषयत्वा
द्रसाभासः एवमन्यत् । दोषाः पुनः काव्ये किंस्व
रूपा इत्युच्यते । दोषास्तस्यापकर्षकाः श्रुतिदुष्टा
पुष्टार्थत्वादयः काणत्वखञ्जत्वादय इव देहद्वारे
शब्दार्थद्वारेण व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वा
दयोर्मूर्खतादय इव साक्षात्काव्यस्यात्मभूतं रसमप

कर्षयन्तः काव्यस्यापकर्षका उच्यन्ते ॥ एषां विशेषो परि० १
दाहरणानि वक्ष्यामः । गुणादयः किंस्वरूपा इत्यु-
च्यन्ते उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः ॥
गुणाः शौर्यादिवत् अलङ्काराः कटककुण्डलादि-
वत् रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् देहद्वारेणैव
शब्दार्थद्वारेण । तमेव काव्यस्यात्मभूतरसमुत्कर्ष-
यन्तः काव्यस्योत्कर्षका इत्युच्यन्ते इह यद्यपि
गुणानां रसधर्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र गुणाभिव्य-
ञ्जकशब्दार्थयोरुपचर्यते अतश्च गुणाभिव्यञ्जकाः
शब्दारसस्योत्कर्षका इत्युक्तं भवतीति प्रागेवोक्तं
एषामपि विशेषो दाहरणानि वक्ष्यामः ॥ ० ॥

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुव्रतसाहि-
त्यार्णवकर्णधारध्वनिप्रस्थानपरमाचार्यकविहृत्ति-
रत्नाकराष्टादशभाषावारविलासिनीभुजङ्गसांन्धि-
विग्रहिकमहापात्र श्री विश्वनाथकविराजकृतौ
साहित्यदर्पणे काव्यस्वरूपनिरूपणो नाम प्रथमः
परिच्छेदः ॥ ० ॥

वाक्यस्वरूपमाह । वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासन्ति
युक्तः पदोच्चयः । योग्यता पदार्थानां परस्पर स

परि० १ मन्थे बाधाभावः पदोच्चयस्यैतदभावेऽपि वाक्यत्वे
 वक्त्रिणा सिञ्चतीत्यपि वाक्यं स्यात् आकाङ्क्षाप्रतीति
 पर्यवसानविरहः स च श्रोतुर्जिज्ञासास्वरूपः निरा
 काङ्क्षस्य वाक्यत्वे गौरवः पुरुषोदस्तीत्यादीनामपि
 वाक्यत्वं स्यात् आसत्तिः बुद्धविच्छेदः बुद्धिविच्छेदे
 ऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य
 दिनान्तरोच्चारितेन गच्छतीतिपदेन सङ्गतिः स्यात्
 अत्राकाङ्क्षायोग्यतयोरालम्भार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चय
 धर्मत्वमुपचारात् वाक्योच्चयो महावाक्यं योग्यता
 काङ्क्षासत्तियुक्त एव इत्थं वाक्यं द्विधामतं । इत्थ
 मिति वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च उक्तञ्च । स्वार्थ
 बोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया । वाक्यानामेक
 वाक्यत्वं पुनः संहृत्य जायत इति तत्र वाक्यं यथा ॥

शून्यं वा स गृहमित्यादि ॥

महावाक्यं यथा ॥

रामायणमहाभारतरघुवंशादि ॥

पदोच्चयो वाक्यमित्युक्तं तत्किं पदलक्षणमित्यत
 आह वर्णाः पदं प्रयोगार्थानन्वितैकार्थबोधकाः ।
 यथा घटः प्रयोगार्था इति प्रातिपदिकस्य व्यव
 हारेण । अनन्वितेति वाक्यमहावाक्ययोः एकेति

साकाङ्क्षानेकपदवाक्यानां अर्थबोधका इति कचट परि० १
तपानां वर्णा इति वज्रवचनमविवक्षितं । तत्र
अर्थोवाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः । एषां
स्वरूपमाह वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्ष-
णया मतः । व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिष्ठः शब्दस्य
शक्तयः । ता अभिधाद्याः तत्र सङ्केतितार्थस्य बोध-
नादग्निमाभिधा । उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य
गामानयेत्युक्ते तं गवानयनप्रवृत्तमुपलभ्यवालो
ऽस्य वाक्यस्य साक्षादिमत्पिण्डानयनमर्थ इति प्रथ-
मं प्रतिपद्यते अनन्तरञ्च ॥

गां बधान अश्वमानय ॥

इत्यादावावापोद्वाराभ्यां गोशब्दस्य साक्षादि-
मानर्थः आनयशब्दस्य चाहरणमर्थ इति सङ्केत-
मवधारयति कचिच्च प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात्
यथेह ॥

प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यत्र ॥

कचिदाप्नोपदेशात् यथा अयमश्वशब्दवाच्य-
इत्यत्र तच्च सङ्केतितमर्थं बोधयन्ती शब्दस्य शक्त्यन्त-
रानन्तरिताशक्तिरभिधा नाम । सङ्केतो गृह्यते
जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च । जातिर्गोपिण्डादिषु

परि० १ गोत्वादिकागुणोविशेषाधानहेतुः सिद्धोवस्तुधर्मः
 शुक्लादयोहि गवादिकं सजातीयेभ्यः कृष्णगवादि
 भ्योव्यावर्त्तयन्ति द्रव्यशब्दाएकव्यक्तिवाचिनः हरि
 हरडित्यडवित्यादयः। क्रियाः साध्यरूपावस्तुधर्माः
 पाकादयः एषहि अधिश्रयणावश्रयणान्तादि
 पूर्वापरीमूतव्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः
 एष्वेव हि व्यक्तेरूपाधिषु सहेतोऽगृह्यते न व्यक्तौ
 आनन्त्यव्यभिचारदोषापातात् । अथ लक्षणा ।
 मुख्यार्थबाधे तद्युक्तौ ययान्योऽर्थः प्रतीयते । रूढेः
 प्रयोजनादासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ॥

कलिङ्गः साहसिकदत्त्यादौ ॥

कलिङ्गादिशब्दोद्देशविशेषादिरूपे स्वार्थेऽसम्भवन्
 यया शब्दस्य शक्त्या स्वसंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्या
 ययति यया च ॥

गङ्गायां घोषदत्त्यादौ ॥

गङ्गादिशब्दोजलमयादिरूपार्थवाचकत्वात् ।
 प्रकृतेऽसम्भवन् स्वस्य सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं
 तटादिं बोधयति सा शब्दस्यार्पिता स्वाभाविकेतरा
 ईश्वरानुज्ञाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम । पूर्वत्र हेतु
 रूढिः प्रसिद्धिरेव उत्तरत्र गङ्गातटे घोषइति प्रति

पादनादलभ्यस्य शीतत्वपावनत्वातिशयस्य बोधन पर० १
रूपं प्रयोजनं हेतुं विनापि यस्य कस्यचित्सम्बन्धिनो
लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तं रूढेः प्रयोजना
दापीति केचित्तु ॥

कर्मणि कुशलः ॥

इति रूढावुदाहरन्ति तेषामयमभिप्रायः कुशं
लातीति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः
प्रकृतेऽसंभवन् विवेचकत्वसाधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं
दत्तरूपमर्थं बोधयति तदन्ये न मन्यन्ते कुश
ग्राहिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दत्तरूपस्यैव
मुख्यार्थत्वात् अन्यद्वि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्त
मन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तं व्युत्पत्तिलभ्यस्य मुख्यार्थत्वे ॥

गौः श्वेते ।

इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् गमेर्डीरिति गमधा
तोर्डीप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकाले
ऽपि प्रयोगात् । तद्भेदानाह । मुख्यार्थस्येतराक्षेपो
वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये । स्यादात्मनोऽप्युपादाना
देषोपादानलक्षणा । रूढावुपादानलक्षणा यथा ।

श्वेतोधावति प्रयोजने यथा कुन्ताः प्रविशन्ति ॥

अनयोर्हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतन

परि० १ तथा केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतयाऽन्व
 यमलभमानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनोऽश्वादयः
 पुरुषादयश्चाक्षिप्यन्ते पूर्वत्र प्रयोजनाभावाद्भूतिः
 उत्तरत्र कुन्तादीनामतिगहनत्वं प्रयोजनं अत्र
 च मुख्यार्थस्यात्मनोऽप्युपादानं लक्षणलक्षणा
 यान्तु परस्यैवोपलक्षणमित्यनयोर्भेदः । इयमेवा
 जहत्स्वार्थेत्युच्यते । अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्या
 न्वयसिद्धये । उपलक्षणहेतुत्वादेष्टा लक्षणलक्षणा ।
 रूढिप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा यथा ॥

कलिङ्गः साहसिकोगङ्गायां घोषइति च ॥

अनयोर्हि पुरुषतटयोर्व्याक्यार्थेऽन्वयसिद्धये कलि
 ङ्गगङ्गाशब्दावात्मानमर्पयतः यथावा ॥

उपकृतं वज्रं तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परं ।
 विदधदोदृशमेव सदा सखे सुखितमास्व ततः शरदां शतं ॥

अत्रापकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उप
 कृतादयः शब्दावात्मानमर्पयन्ति अत्रापकारिणं
 प्रत्युपकारादिप्रतिपादनान्मुख्यार्थबाधः वैपरीत्य
 लक्षणः सम्बन्धः फलमप्यपकारातिशयः इयमेव
 जहत्स्वार्थेत्युच्यते आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं
 ता अपि द्विधा । ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः । विषय

स्थानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिरुक्तम् । सारोपा परि० १
स्थानिगीर्णस्य मता साध्यवसानिका । रूढा
वुपादानलक्षणा सारोपा यथा ॥

अश्वः श्वेतोधावति ॥

अत्र हि श्वेतगुणवानश्वोऽनिगीर्णस्वरूपः स्वस
मवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते प्रयोजने यथा
एते कुन्ताः प्रविशन्ति ॥

अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात् सारो
पात्वं । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा

कलिङ्गः पुरुषोयुध्यति ॥

अत्र पुरुषकलिङ्गयोराराधार्थधारसम्बन्धः
प्रयोजने यथा ॥

आयुर्धृतं ॥

अत्रायुष्कारणमपि धृत कार्यकारणभाव
सम्बन्धसम्बन्धायुस्तादात्म्येन प्रतीयते । अन्यवैल
क्षणेनाव्यभिचारेणायुष्करत्वं प्रयोजनं यथा वा ॥

राजकीये पुरुषे गच्छति राजासौ गच्छतीति ॥

अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः यथा वा अग्र
भान्नेऽवयवे हस्तोऽयं अत्रावयवावयविभावलक्षणः
सम्बन्धः ब्राह्मणेऽपि तच्चासौ अत्र तात्कर्म्यलक्षणः

परि० १ सम्बन्धः इन्द्रार्थासु स्थूणासु अमी इन्द्राः अत्र
 तादर्थ्यलक्षणः एवमन्यत्रापि निगीर्णस्य पुनर्विषय
 स्यान्वतादात्म्यप्रतीतिकृत्साध्यवसाना अस्याश्चतुर्षु
 भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव । सादृश्येतरसम्बन्धाः
 शुद्धास्ताः सकला अपि । सादृश्यात्तु मता गौण्य
 स्तेन षोडश भेदिताः । ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा
 लक्षणाः सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः
 अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव रूढावुपादान
 लक्षणा सारोपा गौणी यथा ॥

एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि ॥

अत्र तैलशब्दः तिलभवस्नेहरूपं मुख्यार्थमुपा
 दायैव सार्षपादिस्नेहेषु वर्तते प्रयोजने यथा
 राजकुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छत्सु ॥

एते राजकुमारा गच्छन्ति ॥

रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा ॥

तैलानि हेमन्ते सुखानि ॥

प्रयोजने यथा ॥

राजकुमारा गच्छन्ति ॥

रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा ॥

राजा गौडेन्द्रः कण्टकं शोधयति ॥

प्रयोजने यथा ॥

गौर्वाहीकः ॥

रूढौ लक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा ॥

राजा कण्टकं शोधयति ॥

प्रयोजने यथा ॥

गौर्जल्पति ॥

अत्र केचिदाहुः गोसहचारिणोगुणाजायमान्यादयो लक्ष्यन्ते ते च गोशब्दस्य वाहीकार्याभिधाने निमित्तीभवन्ति । तदयुक्तं गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्यमभिधातुमसामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च अभिधायाविरतत्वात् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात् अन्ये पुनर्गोशब्देन वाहीकार्येणाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन वाहीकार्यगतागुणाएव लक्ष्यन्ते तदप्यन्ये न मन्यन्ते तथाह्यत्र गोशब्दादाहीकार्यः प्रतीयते न वा आद्येऽपि गोशब्दादेव वा लक्षितादागुणादविनाभावद्वारा तत्र न प्रथमः वाहीकार्येऽस्यासङ्केतितत्वात् न द्वितीयः अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशासम्भवात् शाब्दी ह्याकाङ्क्षाशब्देनैव प्रपूर्यते न द्वितीयः यदि हि गोशब्दा

परि० १ दाहीकार्थेन प्रतीयते तदास्य वाहीकस्य सामा
नाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात् तस्मादत्र गोशब्दो
मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमा
नोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धादाहीकार्थं लक्षयति
वाहीकस्याज्ञत्वादतिशयबोधनं प्रयोजनं इयञ्च
गुणयोगाद्गौणीत्युच्यते पूर्वा तु उपचारामिश्रणात्
शुद्धा उपचारोहि नामात्यन्तं विशकलितयोः सादृ
श्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रं यथा ॥

अग्निमाणवकयोः शुक्लपटयोस्तु ॥

नात्यन्तं भेदप्रतीतिस्तस्मादेवमादिषु शुद्धैव
लक्षणा । व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वात् द्विधा स्युः फल
लक्षणाः । प्रयोजने अष्टभेदालक्षणादर्शितास्ताः
प्रयोजनरूपव्यङ्ग्यस्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा
भूत्वा षोडशभेदाः तत्र गूढः काव्यार्थभावनापरि
पक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः यथा ॥

उपदृतं वज्रतत्रेति ॥

अगूढः अतिसृष्टतया सर्वजनसंवेद्यः यथा ॥

उपदिशति कामिनीनां यौवनमदएव ललितानि ॥

अत्र उपदिशतीत्यनेनाविष्करोतीति लक्ष्यते

आविष्कारातिशयश्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते । परि० १
धर्मि धर्मगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा । एता
अनन्तरोक्ताः षोडशभेदालक्षणाः फलस्य धर्मि
गतत्वेन धर्मगतत्वेन च प्रत्येकं द्विधाभूत्वा द्वात्रिं
शभेदाः क्रमेणोदाहरति ॥

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतोवेल्लदलाकाघनावाताः श्री
करिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः । कामं सन्तु दृढं
कठोरहृदयोरामोऽस्मि सर्व्वं सहे वैदेही तु कथं भविष्यति
हृदा हा देवि धीरा भव ॥

अत्रात्यन्तदुष्खसद्दिष्णुरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्ये
तस्यैवातिशयः फलं ॥

गङ्गायां घोषद्वयत्र ॥

तटादिषु लक्ष्येषु शीतत्वपावनत्वादिरूपधर्म
स्यातिशयः फलं । तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंश
न्मताबुधैः । रूढावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंश
लक्षणा भेदाः किञ्च पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं
ता अपि द्विधा । ता अनन्तरोक्ताः तत्रपदगतत्वेन
यथा ॥

गङ्गायां घोषः ॥

वाक्यगतत्वेन यथा ॥

उपकृतं वज्रं तत्रेति ॥

परि० १

एवमशीतिप्रकारा लक्षणा॥

अथ व्यञ्जना । विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो
 बोध्यतेऽपरः । सावृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादि
 कस्यच । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावइति
 नयेनाभिधालक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु
 स्वस्वमर्थं बोधयित्वा उपक्षेपासु ययान्योऽर्थो बो
 ध्यते सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययादेश्व वृत्तिर्व्यञ्ज
 नध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेशविषया व्यञ्ज
 नानामतत्र अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना
 द्विधा । अभिधामूलामाह । अनेकार्थस्य शब्दस्य
 संयोगाद्यैर्नियन्तते । एकत्रार्थेऽन्यधोहेतुर्व्यञ्जना
 साभिधाश्रया । आदिशब्दादिप्रयोगादयः उक्तं
 हि संयोगोविप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः
 प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः । सामर्थ्यमौ
 चितीदेशः कालोव्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यान
 वक्रेदेविशेषस्मृतिहेतवइति ॥

सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र ॥

शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते ॥

अशङ्खचक्रो हरिरिति वियोगेन तमेव भीमार्जुनाविति

अर्जुनः पार्थः कर्णार्जुनाविति कर्णः सूतपुत्रः स्थाणुं वन्देदति परि० १
 स्थाणुः शिवः सर्व्व जानाति देव इति देवोभवान् कुपितोमकर
 ध्वजः कामः देवः पुरारिरिति पुरारिः शिवः मधुना मत्तः
 पिकइति मधुर्वसन्तः पातु वोदयितामुखमिति मुखं सांमुख्यं
 भाति गगने चन्द्रइति चन्द्रः शशी निशि चित्रभानुरिति चित्र
 भानुर्वक्त्रिः भाति रथाङ्गमिति ॥

नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं चक्रं स्वरस्तु वेदएव विशे
 षप्रतीतिक्वत् न काव्यइति तस्य विषये नोदाहृतं ।
 इदञ्च केऽप्यसहमानाश्चाहुः स्वरोऽपि काकादि
 रूपः काव्ये विशेषप्रतीतिक्वदेव उदात्तादिरूपोऽपि
 मुनेः पाठोक्तदिशा शृङ्गारादिरसविशेषप्रतीति
 क्वदेव इति एतद्विषये उदाहरणमुचितमेवेति तन्न
 स्वराः काकादयः उदात्तादयोवा व्यङ्ग्यरूपमेव
 विशेषं प्रत्याययन्ति न खलु प्रकृतोक्तमनेकार्थ
 शब्दस्यैकार्थनियन्त्रणरूपं विशेषं । किञ्च यदि यत्र
 कचिदनेकार्थशब्दानां प्रकरणादिनियमाभावाद्
 नियन्त्रितयोरप्यर्थयोरनुरूपस्वरवशेनैकत्रनियमनं
 वाच्यंतदा तथाविधस्थले श्लेषानङ्गीकारप्रसङ्गः
 नच तथा अतएवाहुः श्लेषनिरूपणप्रस्तावे काव्य
 मार्गे स्वरोन गण्यतइति च नय इत्यलमुपजीव्यानां

परि० १ मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण आदिशब्दा
 देतावन्मात्रस्तनीत्यादौ हस्तादिचेष्टादिभिः स्तना
 दीनां कमलकोरकाद्याकारत्वं एवमेकस्मिन्नर्थे
 अभिधया नियन्त्रिते या शब्दस्यान्यार्थबुद्धिहेतुः
 शक्तिः सा अभिधामूला व्यञ्जना यथा मम तात
 पादानां महापात्रचतुर्दशभाषाविलासिनी भुजङ्ग
 महाकवीश्वरश्रीचन्द्रशेखरसान्धिविश्रदिकाणां ॥

दुर्गालङ्कितविग्रहोमनसिजं समीलयंस्तेजसा प्राद्यद्राजक
 लो गृहीतगरिमाविश्वम्बृतोभोगिभिः । नक्षत्रेशकृतेक्षणेगिरि
 गुरौ गाढां रुचिं धारयन् गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनूराजत्यु
 मावल्लभः ॥

अत्र प्रकरणेनाभिधया उमावल्लभशब्दस्यो
 मानाम्नी महादेवी तद्वल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे
 नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते
 एवमन्यत् । लक्षणामूलामाह लक्षणोपास्यते यस्य
 कृते तत्तु प्रयोजनं । यथा प्रत्याय्यते सा स्यात्
 व्यञ्जना लक्षणाश्रया ॥

गङ्गायां घोषइत्यादौ ॥

जलमयाद्यर्थबोधनादभिधायां विरतायां तटा
 द्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यथा शीतत्व

पावनत्वाद्यतिशयादिर्व्याध्यते सा लक्षणा मूला परि० १
व्यञ्जना ॥

एवं शाब्दीं व्यञ्जनामुक्त्वा आर्थीं व्यञ्जना
माह वक्तुबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः ।
प्रस्तावदेशकालानां काकोशेष्टादिकस्य च । वैशि
ष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत्सार्थसम्भवा । व्यञ्जनेति
सम्बध्यते तत्र वक्तुवाक्यप्रस्तावदेशकालवैशिष्ट्ये
यथा मम ॥

कालोमधुः कुपितएष च पुष्पधन्वा धीरावहन्ति रति
खेदहराः समीराः । केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जुर्दूरे
पतिः कथय किं करणीयमद्य ॥

अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्त्वया
प्रेष्यतामिति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते । बोद्धव्य
वैशिष्ट्ये यथा ॥

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरोनेत्रे दूर
मनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः । मिथ्यावादिनि दूति
बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे वापीं स्नातुमितोगतासि न पुन
स्तस्याधमस्थान्तिकं ॥

अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्ष
णया लक्ष्यं तस्य चरन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यदूतीवै
शिष्ट्यादोध्यते अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा ॥

परि० १ उन्नयिचल णिस्फन्दाभिसिनी पत्तमिरेह इव ज्ञात्रा ।

णिमलमरगत्रभात्रण परिठिट आ संखसुत्तिच्चि ॥

अत्र वलाकायानि स्यन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य
देशस्य विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि
सन्निहितप्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थान
निर्जनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनं । भिन्नकण्ठ
ध्वनिधीरैः काकुरित्यभिधीयते । इत्युक्तप्रकारायाः
काकोर्भेदाच्चाकारादिभ्यो ज्ञातव्याः । एतद्वैशिष्ट्ये
यथा ॥

गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुं। अलिकुल
कोकिलललिते नेय्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ ॥

अत्र नेष्यति अपितर्हि एष्यत्येवेति काका
व्यज्यते । चेष्टावैशिष्ट्ये यथा ॥

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया हसन्नेवार्पिता
कृतंलीलापद्मं निमीलितं ॥

अत्र सन्ध्यासङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादि
चेष्टया कयाचित् द्योत्यते । एवं वक्त्रादीनां व्यस्त
समस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यं । त्रैविध्यादियमर्थानां
प्रत्येकं त्रिविधा मता । अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यञ्ज्य
त्वेन त्रिरूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जना

स्त्रिविधाः तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा ॥ परि० २

कालोमधुरित्यादि ॥

लक्ष्यार्थस्य यथा ॥

निःशेषच्युतचन्दनमित्यादि ॥

व्यङ्ग्यार्थस्य यथा ॥

उत्पत्तिश्चेत्यादि ॥

प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनत्वन्तु प्रपञ्चयिष्यते । शब्द-
बोधोव्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः । एकस्य
व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता । यतः शब्दो व्यञ्ज-
कत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते । अर्थोऽपि शब्दं तदेकस्य
व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारितावश्यमङ्गीकार्यम् ।
अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः । शब्दो
ऽपि वाचकस्तदलक्षको व्यञ्जकस्तथा । अभिधोपाधि-
को वाचकः । लक्षणेपाधिको लक्षकः । व्यञ्जनेपाधि-
को व्यञ्जकः । किञ्च तात्पर्याख्या वृत्तिमाहुः पदा-
र्थान्वयबोधने । तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तदोदधकं
परे । अभिधायैकैकपदार्थबोधनविरमादा-
कार्यरूपस्य पदार्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्यानाम-
वृत्तिस्तदर्थश्च तात्पर्यार्थस्तदोदधकञ्च वाक्यमित्य-
भिहितान्वयवादिनां मतं ॥ ० ॥

परि० ३ इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम
द्वितीयः परिच्छेदः ॥ ० ॥

अथ कोऽयं रस इत्युच्यते । विभावेनानुभावेन
व्यक्तः सञ्चारिणा तथा । रसतामेति रत्यादिः
स्थायी भावः सचेतसां ॥ विभावादयो वक्ष्यन्ते सात्त्विकान्
काश्चानुभाव रूपत्वात् न पृथगुक्ताः । व्यक्तः दध्या
दिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्तीकृत एव रसः
न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते तदुक्तं लोच
नकारैः रसाः प्रतीयन्त इति त्वोदनं पचतीति वज्रव
हार इति । अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते
स्थायित्वे पुनः स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि
रसान्तरेष्वस्थायित्वप्रतिपादनार्थं ततश्च हास
क्रोधादयः शृङ्गारवीरादौ व्यभिचारिण एव तदुक्तं
रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यत इति ।
अस्य स्वरूपकथनगर्भ आस्वादप्रकारः कथ्यते ।
सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः । वेद्यान्त
रस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः । लोकोत्तरचम
त्कारप्राणः कैश्चित्प्रमातृभिः । स्वाकारवदभिन्नत्वे
नायमास्वादयते रसः । रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्व

मिहोच्यते । इत्युक्तप्रकारोवाच्यमेयविमुखताया परि० ३
दकः कश्चनान्तरोधर्मः सत्त्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसी
अभिभूयाविर्भावः अत्र च हेतुस्तथाविधालौकिक
काव्यार्थपरिशीलनं । अखण्डइत्येकएवायं विभा
वादिरत्यादिप्रकाशमुखचमत्कारात्मकः । अत्र
हेतुं वक्ष्यामः स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या
चिन्मयइति स्वरूपार्थे सयट् चमत्कारश्चित्तविस्तार
रूपः विस्मयापरपर्यायः तत्प्रमाणञ्चास्मदृद्धप्रपिता
महसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविप्रण्डितमुख्यश्रीमन्ना
रायणपादैरुक्तं तदाह धर्मदत्तः रसे सारश्च
मत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते । तच्चमत्कारसारत्वे
सर्वत्राप्यद्भुतोरसः । तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारा
यणोरसमिति । कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः
यदुक्तं पुण्यवन्तः प्रमिष्वन्ति योगिवद्रससन्तति
मिति यद्यपि स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमु
द्भवइत्युक्तदिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वमुक्तं
तथापि रसः स्वाद्यतइति काल्पनिकं भेदमुररी
कृत्य कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः । तदुक्तं । रस्यमान
तामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्यएव हि रस
इति एवमन्यत्राप्येवंविधस्थलेषूपचारेण प्रयोगा

परि० ३ ज्ञेयाः । नन्वेतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवतीति
 व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वात् द्वयोरैक्यमापतितं ।
 ततश्च स्वज्ञानेनान्यधीक्षेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जकोमतः ।
 यथादीपोऽन्यथाभावे कोविशेषोऽस्य कारकात् ।
 इत्युक्तदिशा घटप्रदीपवत् व्यञ्ज्यव्यञ्जकयोः पार्थ
 क्यमेवेति कथं रसस्य व्यञ्ज्यतेति चेत्सत्यमुक्तं अत
 एवाहुः विलक्षणावायं कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वाद
 नाख्यः कश्चिद्व्यापारः अतएव हि रसनास्वाद
 नचमत्करणादयोविलक्षणाएव व्यपदेशादिति
 अभिधादिविलक्षणाव्यापारमात्रप्रसाधनग्रहिलैर
 स्माभीरसादीनां व्यञ्ज्यत्वमुक्तं भवतीति । ननु
 तर्हि करुणादीनां रसानां दुष्खमयत्वाद्रसत्वं न
 स्यादित्युच्यते । करुणादावपि रसे जायते यत्परं
 सुखं । सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलं । आदि
 शब्दाद्विभक्त्यभयानकादयः तथाप्यसहृदयानां
 मुखमुद्रणाय पक्षान्तरमुच्यते । किञ्च तेषु यदा
 दुष्खं न कोपि स्यात्तदुन्मुखः । न हि कश्चित्सचेता
 आत्मनोदुष्वाय प्रवर्तते । करुणादिषु च सकल
 स्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् । अनुपपत्त्य
 न्तरमाह तथारामायणादीनां भविता दुष्खहेतुता

करुणरसस्य दुष्वहेतुत्वात् करुणरसप्रधानरा परि० इ
 मायणादिप्रबन्धानामपि दुष्वहेतुत्वप्रसङ्गः स्यात्
 ननु कथं दुष्वकारणेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह । हेतुत्वं
 शोकद्वर्षादेर्गतेभ्योलोकसंश्रयात् । शोकद्वर्षादयो
 लोके जायन्ता नाम लौकिकाः । अलौकिकविभा
 वत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् । सुखं संजायते तेभ्यः
 सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः । ये खलुरामवनवासादयो
 लोके दुष्वकारणानीत्युच्यन्ते त एव हि काव्यनाट्य
 समर्पिता अलौकिकविभावनव्यापारवत्तया कार
 णशब्दवाच्यत्वं विहाय अलौकिकविभावशब्द
 वाच्यत्वं भजन्ते तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव
 सुखमेव जायते अतश्च लौकिकशोकद्वर्षादि
 कारणेभ्योलौकिकशोकद्वर्षादयो जायन्त इति लोक
 एव प्रतिनियमः काव्ये पुनः सर्वेभ्योऽपि विभावा
 दिभ्यः सुखमेव जायत इति नियमान्न कश्चिद्दोषः
 कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययो
 रपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्त इत्यु
 च्यते ॥ अश्रुपातादयस्तदद्भुतत्वाच्चेतसोमताः ॥
 तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामीदृशो रसाभिव्यक्तिर्न

तत्त्वानि रसविभागास्तु तत्त्वानि रसविभागास्तु

परि० ३ जायतइत्याह न जायते तदा स्वादोविना रत्या
 दिवासनां । वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च
 रसास्वादहेतुः तत्र यदि आद्या न स्यात् श्रोत्रियज
 रन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात् यदि द्वितीया न
 स्यात् यद्रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोदोधोन दृश्यते
 तन्न स्यात् उक्तञ्च धर्मदत्तेन सवासनानां
 सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् । निर्व्वासनास्तु
 रङ्गान्तः काष्ठकुशाश्लसन्निभाइति । ननु कथं रामा
 दिरत्याद्युदोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिक
 रत्याद्युदोधइत्युच्यते व्यापारोऽस्ति विभावादे
 र्नाम्ना साधारणी कृतिः । तत्प्रभावेण यस्यासन्
 पायोधिस्रवणादयः । प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं
 प्रतिपद्यते । ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घना
 दावुत्साहोदोधइत्युच्यते । उत्साहादिसमुदोधः
 साधारण्याभिमानतः । नृणामपि समुद्रादिलङ्घ
 नादौ न दुष्यति । रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रती
 यन्ते इत्याह साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत्प्रती
 यते । रत्यादेरपि ह्यात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां
 व्रीडातङ्कादिर्भवेत् परगतत्वेन त्वरस्यतापातः
 विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्त

इत्याह । परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च । परि० इ
तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते । ननु
तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादी
नामित्युच्यते विभावनोदिव्यापारमलौकिकमुपे
युषां । अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणं ।
आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे । तत्र विभावनं
रत्यादेर्विशेषेण आस्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनं
अनुभावनमेवंभूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसा
दिरूपतया भावनं । सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य
सम्यक्चारणं । विभावादीनां यथासंख्यं कारण
कार्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोदोधे कार
णत्वमित्युच्यते कारणकार्यसञ्चारिरूपा अपि हि
लोकतः । रसोदोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते
मताः । ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रति
भासइत्युच्यते ॥ प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतु
रुच्यते । ततः सम्बलितः सर्वो विभावादिः सचेतसां
प्रपानकरसन्ध्यायाच्चर्व्यमाणोरसोभवेत् यथा ॥
खण्डमरिचादीनां संमेलनादपूर्वद्वय कश्चिदा
स्वादः प्रपानकरसे संजायते विभावादिसंमेलनादि

विभावादिः संमेलनादपूर्वद्वय कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे संजायते विभावादिसंमेलनादि

परि० ३ हापि तथेत्यर्थः ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारि
भिर्मिलितैरेवरसस्तत्कथं एकस्य द्वयोर्व्या सङ्गावे
ऽपि स स्यादित्युच्यते। सङ्गावशेदिभावादेर्द्वयोरेकस्य
वा भवेत्। झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषेन विद्यते।
अन्यसमाक्षेपश्च ॥ प्रकरणादिवशात् यथा ॥

दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्तिवदनं वाहं नतावंसयोः संचिपं
निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव। मध्यः पाणिमितो नित
म्बिजघनं पादावुदयाङ्गुली कन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसः सृष्टं
तथा स्यावपुः ॥

अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य मालविका
रूपविभावमात्रवर्णने सञ्चारिणामौत्सुक्यादीना
मनुभावानाञ्च नयनविस्फारादीनामौचित्यादेवा
क्षेपः एवमन्याक्षेपेऽप्युक्तं। अनुकार्यगतोरस इति
वदतः प्रत्याह पारिमित्यालौकिकत्वात्सान्तरायत
या तया। अनुकार्यस्य रत्यादेरुदो धेन रसो भवेत्।
सीतादिदर्शनादिजोरामादिरत्याद्युदो धेहि परि
मितौलौकिकः नाट्यकाव्यदर्शनादेः सान्तरायश्च
तस्मात् कथं रसरूपतामियात् रसस्यैतद्वर्त्मनितय
विलक्षणधर्मकत्वात्। अनुकर्तृगतत्वञ्चास्य निर
स्यति। शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपता।

दर्शयन्नर्त्तकोनैव रसस्यास्वादकोभवेत् । किञ्च परि० ३
 काव्यार्थभावेनेनायमपिसभ्यपदास्पदं । यदि पुन
 र्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपतामात्म
 नोदर्शयेत् । तदा सोऽपि सभ्यमध्यएव गण्यतेनायं
 ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्य व्यभिचारतः । योहि ज्ञाप्यो
 घटादिः ससन्नपि कदाचिदज्ञातोभवति न ह्ययं
 तथाप्रतीतिमन्तरेणाभावात् यस्मादेषविभावादि
 समूहालम्बनात्मकः । तस्मान्न कार्य्यः यदि रसः कार्य्यः
 स्यात् तदा विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात्
 ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन्
 कारणज्ञानतत्कार्य्यज्ञानयोर्युगपददर्शनात् न
 हि चन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानं चैकदासम्भ
 वति रसस्य च विभावादिसमूहालम्बनात्मकतयैव
 प्रतीतेर्न विभावादिज्ञानकारणकत्वमित्यभिप्रायः ।
 नोनित्यः पूर्वसम्वेदनो जिज्ञतः । असम्वेदन
 काले हि न भावोऽप्यस्य विद्यते । न खलु नित्यस्य
 वस्तुनोऽसम्वेदनकालेऽसम्भवः । नापि भविष्यन्
 साक्षादानन्दमयस्वप्रकाशरूपत्वात् कार्य्यज्ञाप्यवि
 लक्षणभावान्नोवर्त्तमानोऽपि । विभावादिपरामर्श

परि० ३ विषयत्वात्सचेतसां । परानन्दमयत्वेन सम्वेद्यत्वा
 दपि स्फुटं । न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहक
 मिष्यते । तथाभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च
 सविकल्पकसम्वेद्यः सविकल्पकज्ञानसम्वेद्यानां हि
 वचनप्रयोगयोग्यतान तु रसस्य तथा साक्षात्का
 रतयान च परोक्षस्तत्प्रकाशोनापरोक्षः शब्दसम्भ
 वात् तत्कथय कीदृगस्य तत्त्वमेवमश्रुतादृष्टपर्वनि
 रूपणप्रकारस्येत्याह तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः
 सहृदयैरयं तत्किं पुनः प्रमाणं तस्य सङ्गाव
 इत्याह प्रमाणं चर्बणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषाम्मतं ।
 चर्बणास्वादनं तच्च स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मा
 नन्दसमुद्भवइत्युक्तप्रकारं ननु यदि रसो नकार्य्य
 स्तत्कथं महर्षिणा विभावानुभावव्यभिचारिसंयो
 गाद्रसनिष्पत्तिरिति लक्षणङ्कृतमित्युच्यते । निष्प
 त्याचर्बणस्यास्य निष्पत्तिरूपचारतः । यद्यपि रसा
 भिन्नतया चर्बणस्यापि न कार्य्यत्वं तथापि तस्य
 कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य्यत्वेन कार्य्यत्व
 मुपचर्य्यते अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जन
 रूपणे । तस्य रसस्यादिशब्दादलक्ष्यत्वादि । ननु

यदि मिलितारत्यादयोरसस्तत्कथमस्य प्रकाशत्वं परि० ह
 कथम्वा अखण्डत्वमित्याह रत्यादिज्ञानतादात्म्या
 देव यस्माद्रसोभवेत् अतोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्ड
 त्वञ्च सिद्ध्यति । यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरा
 दतिरिक्तं स्यात्तदैवास्य स्वप्रकाशत्वं न सिद्ध्येत् न च
 तथा तादात्म्याङ्गीकाराद्यदुक्तं यद्यपि रसानन्य
 तथा चर्वणा न कार्या तथापि कादाचित्कतया
 कार्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यनादिवासनापरिण
 तिरूपे रत्यादिभागेऽपि व्यवहारइति । सुखादिता
 दात्म्याङ्गीकारे चास्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिशय्य
 दिव्यवर्षसहस्रं प्रमोदनिद्रामुपेयाइति च अभि
 न्नोऽपि सप्रमात्रा वासनोपनीतरत्यादितादात्म्य
 गोचरीकृतइति च ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गी
 कुर्वतामुपरि वेदान्तिभिरेव निपातनीयोदण्डः ।
 तादात्म्यादेवास्याखण्डत्वं रत्यादयोहि प्रथममे
 कैकशः प्रतीयमानाः सर्वेऽप्येकीभूताः स्फुरन्तएव
 रसतामापद्यन्ते तदुक्तं विभावाअनुभावाश्च
 सात्विकाव्यभिचारिणः । प्रतीयमानाः प्रथमं खण्ड
 शोयान्त्यखण्डतामिति परमार्थतत्त्वखण्डएवायं
 वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववद्देदितव्य इति च । अथ के

परि० ३ ते विभावानुभावव्यभिचारिण इत्यपेक्षायां विभाव
 माह रत्याद्युद्धोषका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः
 येहि लोके रामादिगतरतिक्षासादीनामुद्धोषका
 रणानि सीतादयस्तएव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः
 सन्तोविभाव्यन्ते आखादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः
 क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावाभिरिति विभा
 वाउच्यन्ते तदुक्तं भर्तृहरिणा शब्दोपहितरूपां
 स्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् प्रत्यक्षानिव कंसादीन्
 साधनत्वेन मन्यत इति तद्भेदावाह आलम्बनो
 दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ । स्पष्टं तत्र ।
 आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ।
 आदिशब्दान्नायिकाप्रतिनायकादयः अत्र योयस्य
 विभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते । तत्र नायकः
 त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीकोरूपयौवनोत्साही ।
 दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ।
 दक्षः क्षिप्रकारी शीलं सदृक्तं एवमादिगुणसम्पन्नो
 नेता नायकोभवति । तद्भेदानाह धीरोदात्तो
 धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ॥ धीरप्रशान्त इत्य
 यमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥ स्पष्टं अत्र धीरोदात्तः

किं ज्ञात्वा । इति लोके । इति लोके । इति लोके । इति लोके । इति लोके ।

अविकल्पनः क्षमावानतिगम्भीरोमहासत्वः ॥ स्थेया परि० ३
निगूढमानोधीरोदात्तोदृढव्रतः कथितः । अविक
ल्पनोऽनात्मस्वाधाकरः महासत्वोद्धर्षश्लोकाद्यन
भिभूतस्वभावः निगूढमानोविनयच्छन्नगर्वः दृढ
व्रतोऽङ्गीकृतनिर्व्याहकः यथा ॥

रामयुधिष्ठिरादिः ॥

अथ धीरोद्धतः । मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्का
रदर्पभूयिष्ठः आत्मस्वानिरतोधीरैर्धीरोद्धतः
कथितः यथा ॥

भीमसेनादिः ॥

अथ धीरललितः । निश्चिन्तोमृदुरनिशं कला
परोधीरललितः स्यात् कला नृत्यादिका यथा ॥

रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः ॥

अथ धीरप्रशान्तः सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादि
कोधीरप्रशान्तः स्यात् यथा ॥

मालतीमाधवादौ माधवादिः ॥

एषाञ्च शृङ्गारिरूपत्वे भेदानाह एभिर्दक्षिणधृष्टा
नुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा तत्र तेषां धीरोदा
त्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन षोडश

परि० ३ प्रकारो नायकः एषु त्वनेकमहिलासु समरागो
दक्षिणः कथितः । द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु
तुल्यानुरागोदक्षिणनायकः । यथा ॥

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजसुसुर्धूते
रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च । इत्यन्तः
पुरसुन्दरीः प्रतिमया विज्ञाय विज्ञापिते देवेनाऽप्रतिपत्ति
मूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥

हतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।
दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ।
मम ॥

शोणं वीक्ष्य मुखमिचुम्बितुमहं यातः समीपं ततः पादेन
प्रहृतं तया सपदि तं धृत्वा सहासे मयि । किञ्चित्तत्र विधातु
मत्तमतया वाष्पं त्यजन्त्याः सखे ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते
कोपोऽपि वामभ्रुवः ॥

अनुकूल एकनिरतः एकस्यामेव नायिकाया
मासक्तोऽनुकूलनायकः । यथा ॥

अस्माकं सखि वामसी न रुचिरे ग्रैवेयकं नोज्वलं नोवक्रा
गतिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मदः । किन्वन्येऽपि जनाव
दन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतोदृष्टिं निक्षिपतीति विश्व
मियता मन्यामहे दुःस्थितं ॥

शठोऽयमेकत्र बद्धभावेयः दर्शितवहिरनुरागोवि परि० ३
प्रियमन्यत्र गूढमाचरति ॥ यः पुनरेकस्यामेव नायि
कायां बद्धभावः द्वयोरपि नायिकयोर्वह्निर्दर्शितानु
रागः अन्यस्यां नायिकायां गूढं विप्रियमाचरति
सशठनायकः । यथा ॥

शठान्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा यदास्त्रिभ्य
न्नेव प्रशियिलभुजयन्धिरभवः । तदेतत्काचक्ष्ये घृतमधुमय
त्वदङ्गवचोविषेणाघूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति ॥

एषाच्च त्रैविध्यात् सर्वेषामुत्तममध्याधमत्वेन
उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाष्टौ च ॥ सर्वे
षामुक्तषोडशभेदानां ॥ अथ प्रसङ्गादेतेषां सहा
यानाह दूरावर्तिनि स्यात्तस्य प्रासङ्गिकेति वृत्ते
तु । किञ्चित्तद्गुणहीनः सहायएवास्य पीठम
र्हण्यः । तस्य नायकस्य वङ्गव्यापिनि प्रसङ्गसङ्गते
इति वृत्ते अनन्तरोक्तैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चि
दूनः पीठमर्हनामा सहायोभवति । यथा ॥

रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः ।

अथ शृङ्गारसहायाः शृङ्गारस्य सहायाः
विटचेटविदूषकाद्याः स्युः । भक्तानर्मसु निपुणाः
कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः ॥ आदिशब्दान्माला

परि० ३ काररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः तत्र विटः सम्भो
 गहीनसम्पत् विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः । वेशोप
 चारकुशलोवाग्मीमधुरोऽथ वज्रमतोगोष्ठ्या ॥ चेष्टः
 प्रसिद्ध एव । कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेश
 भाषाद्यैः । चास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात्
 स्वकर्मज्ञः । स्वकर्म भोजनादि । अर्थचिन्तनसहाय
 माह मन्त्री स्यादर्थानां चिन्तायां अर्थास्तन्त्रावा
 पादयः यत्त्वत्र सहायकथनप्रस्तावे मन्त्री स्वञ्चोभय
 चापि सखा तस्यार्थचिन्तने इति केनचित्तत्त्वं
 कृतं तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे
 ललितव्यं न तु सहायकथनप्रकरणे नायकस्यार्थ
 चिन्तने मन्त्रीसहायइत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव
 सिद्धत्वात् यदप्युक्तं मन्त्रिणा ललितः शेषोमन्त्रिस्वा
 यत्तसिद्धयदितितदपि स्वलक्षणकथनेनैव धीरललि
 तस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थं न चा
 र्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः किन्तु स्वयमेव निष्पा
 दकः तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् । अथान्तःपुरस
 हायाः । तद्वद्वरोधे वामनषण्डकिरातस्त्रेच्छा
 भीराः शकारकुजाद्याः । मदमूर्खताभिमानोदुष्कु
 लतैश्वर्यसंयुक्तः सोऽयमनटाभ्राताराज्ञः श्यालः

शकार इत्युक्तः । आदिशब्दान्मूकादयः तत्र षण्ड परि० ३
वामनकिरातकुजादयो यथा रत्नावल्यां ॥

नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपामन्तः कञ्चुकि
कञ्चुकस्य विंशति त्रासादयं वामनः । पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य
सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं कुजा नीचतयैव यान्ति शनकैरा
त्मेक्षणाशङ्किनः ॥

शकारोमृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः अन्येऽपि यथा
दर्शनं ज्ञातव्याः ॥ अथ दण्डसहायाः । दण्डेषु सुहृ
त्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च दुष्टनिग्रहो
दण्डः स्पष्टं ॥ अथ धर्मसहायाः ऋत्विक्पुरोधसः
स्युः ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मे ब्रह्मविदो वेदविदः
आत्मविदो वा तत्र उत्तमाः पीठमर्हाद्याः आद्यश
ब्दान्मन्त्रिपुरोहितादयः मध्यौ विटविदूषकौ तथा
शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्तिताः । आदिश
ब्दात्ताम्बूलिकगान्धिकादयः । अथ प्रसङ्गात् दू
तानां विभागगवर्भलक्षणमाह । निरुष्टार्थमिति
अपि तथाविधाः ॥ तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणं
तत्र उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरं ।
रुस्लिष्ट कुरुते कार्यं निरुष्टार्थस्तु संस्मृतः ॥ उभयो

परि० ३ रिति येन प्रेषितोयदन्तिकं प्रेषितश्च । मितार्थभाषी
कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः । यावद्भाषितसंदेश
हारः संदेशहारकः ॥ अथ सात्विका नायकगुणाः ॥
शोभाविलासोमाधुर्यङ्गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी । ललि
तौदार्यमित्यष्टौ सत्वजाः पौरुषागुणाः । तत्र
शूरता दक्षता सत्यं महोत्साहोऽनुरागिता । नीचे
घृणाधिके स्पृहा यतः शोभेति ताम्बिदुः । तत्रा
नुरागिता यथा ॥

अहमेव मतोमहीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।
उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित् ॥

एवमन्यत्रापि ॥ अथ विलासः धीरा दृष्टिर्गति
श्चित्रा विलासे सस्मितं वचः । यथा ॥

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा धीरोद्धता नमयतीव
गतिर्धरित्रीं ॥ कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतान्दधानोवीरोरसः
किमयमित्युतदर्पणः ॥

संक्षोभेष्वप्यनुद्देगोमाधुर्यं परिकीर्तितं । ऊह्य
मुदाहरणं । भीशोकक्रोधदर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्व्वि
कारता । यथा ॥

आहृतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च । न मया लक्षि
तस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

व्यवसायादचलनं धैर्यं विघ्ने महत्यपि यथा ॥ परि० ३

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन् हरः प्रसंख्यानपरोऽव
भूव । आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भ
वन्ति ॥

अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणा
त्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतं । वाग्वेशयोर्मधु
रता तद्वत्शृङ्गारचेष्टितं ललितं । दानं सप्रियभा
षणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता । एषामप्युदाहर
णान्यूह्यानि ॥ अथ नायिका त्रिविधा स्वान्या साधा
रणस्त्रीति नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवै
र्युक्ता नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्वयागादि
भिर्यथासम्भवैर्युक्ता भवति । सा च स्वस्त्री अन्यस्त्री
साधारणस्त्रीति त्रिविधा तत्र स्वस्त्री विनयार्ज्जवा
दियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया यथा ॥

लज्जापञ्चत्तपसाहणादं परतन्त्रणिषिवासादं । अवि
ण्यदुक्तेहादं धन्नाणं घरे कलत्तादं ॥

सापि कथिता त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति तत्र
प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।
कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ।
तत्र प्रथमावतीर्णयौवना यथा मम तातपादानां ॥

परि० ३ मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयोर्मन्दतां दूरं यात्यु
 दरञ्च रोमलतिका नेत्रार्ज्जवं धावति । कन्दर्पं परिवीक्ष्य
 नूतनमनोराज्याभिषिक्तं क्षणादङ्गानीव परस्परं विदधते
 निर्लुण्ठनं सुभ्रुवः ॥

प्रथमावतोर्णमदनविकारा यथा मम प्रभावती
 परिणये ॥

दत्ते सालसमन्यरं भुवि पदं निर्याति नान्तःपुरान्नोद्दामं
 हसति क्षणात्कलयते ह्रीयन्त्रणां कामपि । किञ्चिद्भावगभी
 रवक्रिमलवसृष्टं मनाग्भाषते सभ्रूभङ्गमुदीक्षते प्रियकथा
 मुल्लासयन्तीं सखीं ॥

रतौ वामा यथा ॥

दृष्टा दृष्टिमधोददाति कुरुतेनालापमाभाषिता शय्यायां
 परिवृत्य तिष्ठति वलादालिङ्गिता वेपते । निर्यान्तीषु सखीषु
 वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते जाता वामतयव संप्रति मम प्रीत्यै
 नवोढा प्रिया ॥

माने मृदुर्यथा ॥

सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना नो जानाति
 सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनं । स्वच्छैरच्छकपोलमूल
 गलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला वाला केवलमेव रोदिति लुठलो
 लालकैरश्रुभिः ॥

समधिकलज्जावती यथा ॥

दत्तेसालसमन्यरमित्यत्र श्लोके ॥

परि० ३

अत्र समधिकलज्जावत्त्वेनापि लब्धायारति
वामतायाविक्रितिविशेषवत्तया पुनः कथनं । अथ
मध्या । मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना ।
ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता । तत्र विचि
त्रसुरता यथा ॥

कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या चातुर्यमुद्धत
मनोभवया रतेषु । तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं शिष्या
यितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः ॥

प्ररूढस्मरा यथा । अत्रैवोदाहरणे प्ररूढयौ
वना यथा मम ॥

नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वयं वक्षोजौ करि
कुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छतः । कान्तिः काञ्चनचम्पकप्र
तिनिधिर्वाणी सुधास्यर्द्धिनी स्मेरेन्दीवरदामसोदरवपु
स्तस्याः कटाक्षकटा ॥

एवमन्यत्रापि । अथ प्रगल्भा । स्मरान्धागाढता
रूण्या समस्तरतकोविदा । भावोन्नता दरव्रीडा प्रग
ल्भाक्रान्तनायका । स्मरान्धा यथा ॥

धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि विश्रम्भचाटुक
शतानि रतान्तरेषु । नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः

परि० ३ शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥

गाढतारुण्या यथा ॥

अत्युन्नतस्तनमुरोनयने सुदीर्घे वक्त्रे भ्रुवावतितरां वचनं
ततोऽपि । मधोऽधिकं तनुरनूनगुरुर्नितम्बो मन्दा गतिः किमपि
चाद्भुतयौवनायाः ॥

विविधसुरतज्ञा यथा ॥

क्वचित्ताम्बूलाक्तः क्वचिद्गुरुपङ्काङ्गमलिनः क्वचिच्चूर्णो
झारी क्वचिदपि च सालक्तकपदः । वली भङ्गाभोगैरलकप
तितैः शीर्णकुसुमैः स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छद
पटः ॥

भावोन्नता यथा ॥

मधुरवचनैः सभ्रूभङ्गैः कृताङ्गुलितर्जनैरलसवलितैरङ्ग
न्यासैर्महोत्सवबन्धुभिः । असकृदसकृत् स्फारस्फारैरपाङ्गवि
लोकितैस्त्रिभुवनजये सा पञ्चेषोः करोति सहायतां ॥

स्वल्पव्रीडा यथा ॥

धन्यासि या कथयसीत्यत्रेव ॥

आक्रान्तनायका यथा ॥

स्वामिन् भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विलासिन् कुरु
प्राणेश चुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय । इत्युक्त्वा सुर
तावसानसमये संपूर्णचन्द्रानना स्पृष्टा तेन तथैव जातपु

लका प्राप्ता पुनर्मोहनं ॥

परि० ३

मध्याप्रगल्भाभेदान्तराण्याह । ते धीरा चाप्य
धीरा च धीराधीरेति षड्विधे । ते मध्याप्रगल्भे तत्र
प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या धीरादहेद्रुषा । धीरा
धीरातु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः तत्र मध्य
धीरा यथा ॥

तदवितथमवादीर्यन्ममत्वं प्रियेति प्रियजनपरिभुक्तं यद्
कूलं दधानः । मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीर्ब्रजति
हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥

मध्यैव धीराधीरा यथा ॥

वाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतं खेदो
ऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधामयि । तत्किं
रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतारुद्यते नन्वेतन्मम का तदा
स्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥

इयमेवाधीरा यथा ॥

साङ्गं मनोरथशतैस्तव धूर्तं कान्ता सैव स्थिता मनसि
कृत्रिमहावरम्या । अस्माकमस्ति न च कश्चिदिहावकाशस्त
स्मात् कृतं चरणपातविडम्बनाभिः ॥

प्रगल्भा यदि धीरास्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ।
उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान्वहिः ॥ तत्र

परि० ३ प्रिये यथा ॥

एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमादूरतस्ताम्बूलान
यनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नितः । आलापोऽपि न
मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके कान्तं प्रत्युपचारतश्चतु
रया कोपः कृतार्थीकृतः ॥

धीराधीरातु सोल्लुलभाषितैः खेदयेदमुं ।
अमुं नायकं यथा मम ॥

अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर हरसि मनोमे यतः प्रसभं । किं पुन
रलङ्कृतस्त्वं संप्रति नखरक्षतैस्तस्याः ॥

तर्जयेत्ताडयेदन्या अन्या अधीरा यथा ॥

शोणं वीक्ष्य मुखमित्यत्रैव ॥

अत्र च सर्वत्र रूपेत्यनुवर्तते । प्रत्येकं ता अपि
द्विधा कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति । ता
अनन्तरोक्ताः षड्भेदा नायिका यथा ॥

दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरादेकस्यान
यने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः । ईषद्वज्रितकन्धरः
सपुलकः प्रेम्णो लसन्मानसा मन्तर्हासलसत्कपोलफलका धूर्त्ता
ऽपरां चुम्बति ॥

मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद्वादशकीर्तिताः ।
मुग्धात्वेकैव तेन स्युः स्त्रीयाभेदास्तयोदश । पर

कीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा । तत्र परि० ३
यात्रादिनिरतान्योढा कुलटा गलितत्रपा यथा ॥

स्वामी निश्चसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः श्वश्रू
रिङ्गितदैवतं नयनयोरीहालिहोयातरः । तद्दूरादयम
ञ्जलिः किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते वैदग्धीमधुरप्रबन्धरसिक
व्यर्थोऽयमत्र श्रमः ॥

अत्र हि मम परिणेता अन्नाच्छादनादिदातृ
तथा स्वाम्येव न तु वल्लभः त्वन्तुवैदग्धीमधुरप्रव
न्धरसिकतया मम वल्लभोऽसीत्यादिव्यङ्ग्यार्थवशा
दस्याः परनायकविषयारतिः प्रतीयते । कन्यात्व
जातोपयमा सलज्जा नवयौवना । अस्याश्च पित्रा
द्यायत्तत्वात् परकीयात्वं यथा ॥

॥ मालतीमाधवादौ मालत्यादिः ॥

धीरा कलाप्रगल्भास्याद्देश्या सामान्यनायिका ।
निर्गुणानपि न द्वेष्टि नरज्यतिगुणिव्वपि । वित्त
मात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद्वहिः । काममङ्गी
कृतमपि परिक्षीणधनं नरं । मात्रा निष्क्रामये
देषा पुनःसन्धानकाङ्क्षया । तस्कराः पण्डका
मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा । लिङ्गिनश्च न कामाद्या

परि० ३ आसां प्रायेण वक्षभाः एषापि मदनायत्ता कापि
 सत्यानुरागिणी । रक्तायाम्बाविरक्तायां रतमस्यां
 सुदुर्लभं । प्रच्छन्नं ये कामयन्ते तेप्रच्छन्नकामाः
 पण्ड्रकोवातरोगपण्ड्रादिः ॥ तत्र रागहीना यथा ॥
 नटकमेलकादौ मदनमञ्जर्यादिः ॥

रक्तायथा ॥

मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः ॥

पुनश्च अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडश
 भेदिताः । स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डितायाभि
 सारिका । कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।
 अन्या वासकसज्जास्यादिरहोत्कलिठता तथा ।
 तत्र कान्तोरतिगुणाकृष्टेन जहाति यदन्तिकं ।
 विचित्रविभ्रमासक्ता सास्यात् स्वाधीनभर्तृकायथा ॥

अस्माकं सखि वाससीदृत्यादि ॥

पार्श्वमेति प्रियोयस्या अन्यसम्मोगचिह्नितः ।
 सा खण्डितेति कथिताधीरैरीर्याकषायिता यथा ॥

तदवितथमवादीरित्यादि ॥

अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशम्बदा । स्वयं
 वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका । क्रमात्
 यथा ॥

नचमेवगच्छति यथा लघुतां करुणां यथाचकुरुते स मयि । परि० ३
निपुणं तथैनमवगम्य वदेरभिदूतिकाचिदिति संदिदिशे ।
उत्तिष्ठं करकङ्कणद्वयमिदं वद्धादृढं मेखला यत्नेन प्रति
पादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता । आरब्धे रभसान्मयाप्रिय
सखि क्रीडाभिसारोत्सवे चण्डालस्त्रिमिरावगुण्ठनपटचेपं
विधत्ते विधुः ॥

संलीना स्त्रेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा । अव
गुण्ठनसम्बीता कुलजाभिसरेद्यदि । विचित्रोज्ज्व
लवेशातु वलनूपुरनिखना । प्रमोदस्मेरवदना
स्याद्वेष्ट्याभिसरेद्यदि । मदस्खलितसंलापा विभ्र
मोत्फुल्ललोचना । आविद्धगतिसञ्चारा स्यात्प्रेष्ट्याभि
सरेद्यदि ॥

तत्राद्ये उत्तिष्ठ मित्यादि । तत्रयथाप्रेष्ट्याभिसारिका ॥

ताम्बूलाक्तं दशनमसकृत् दर्शयन्तीह चेटी
घेटी ह्येषा विकृतविरुतं हेतुहीनं हसन्ती । स्थान
स्थानस्खलितपदविन्यासमाभासमाना यूनामग्रे
वसति कुटिलं नर्त्तितोच्चैर्नितम्बं ॥ अन्ययोरुच्चमु
दाहरणं । प्रसङ्गादभिसारस्थानानिकथ्यन्ते । क्षेत्रं
वाटीभग्नदेवालयोदूतीगृहं वनं । मालयच्चः शमशा

परि० ३ नञ्च नद्यादीनां तटी तथा । एवं कृताभिसा
राणां पुंस्त्रीणां विनोदने । स्थानान्यष्टौ तथा
ध्वान्तहन्नेषु कचिदाश्रयः । चाटुकारमपि प्राण
नाथं रोषादपास्य या । पश्चात्तापमवाप्नोति कल
हान्तरिता तु सा । यथा मम तातपादानां ॥

नोचाटुश्रवणं कृतं नच दृशाहारोऽन्तिके वीक्षितः ।
कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोपि दूरीकृताः । पादान्ते
विनिपत्य तत्क्षणमसौ मच्छन्मया मूढया पाणिभ्यामवरुध्य
हन्त सहसा कण्ठे कथं नार्पितः ॥

प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्यानायाति सन्निधिं ।
विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता यथा ॥

उत्तिष्ठ दूति यामोयामोयातस्तथापि नायातः । यातः
परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत्तस्याः ॥

नानाकार्यवशाद्यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।
सामनोभवदुष्पार्त्ता भवेत्प्रोषितभर्तृका यथा ॥

तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं । दूरीभूते
मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैका । गाढात्कण्ठां गुरुषु दिवसे
व्येषु गच्छत्सु वालां जातां मन्ये शिशिरमयितां पद्मिनीं वान्य
रूपां ॥

कुरुते मण्डनं स्वस्याः सज्जिते वासवेश्मनि । सा

तुवासकसज्जाद्यादिदितप्रियसङ्गमा। यथा राघवा परि० ३
नन्दानां नाटके ॥

विदूरे केयूरे कुरुकरयुगे रत्नवल्लयैरलंगुर्वीचीवा
भरणलतिकेयं किमनया। नवामेकामेकावलिमयि मयि त्वं
विरचयेर्नपथ्यं नेपथ्यं वज्रतरमनङ्गात्सवविधौ ॥

आगन्तुं कृतचित्तोपि दैवान्नायाति यत्प्रियः।
तदनागमदुष्वात्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा
यथा ॥

किंरुद्धः प्रियया कयाचिदथवा सख्या ममोदेजितः किञ्चा
कारणगौरवं किमपियन्माद्या गतोवल्लभः। इत्यालोच्य मृगी
दृशाकरतले विन्यस्य वक्ताम्बुजं दीर्घं निश्चसितं चिरंच
रुदितं चिन्ताश्च पुष्पस्रजः ॥

इति साष्टाविंशतिशतमुत्तममध्यमाधमस्वरू
पतः। चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं नायिकाभे
दानां स्यात् इह च परस्त्रियौ कन्यकोढे सङ्केतात्
पूर्वं विरहोत्कण्ठिते पश्चाद्विदूषकादिना सहाभि
सरन्त्यावभिसारिके कुतोऽपि सङ्केतितस्थानमप्राप्ते
नायके विप्रलब्धे इति व्यवस्थैवानयोरस्वाधीनप्रि
ययोरवस्थान्तरायोगादिति कश्चित्। कचिदन्योन्य
साङ्कर्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते यथा ॥

परि० ३ न खलु वयममुष्य दानयोग्याः पिवति च पाति च यासकौ
 रहस्वां । विटविटपममुं ददस्व तस्यै भवति यतः सदृशोऽपि
 राय योगः । तव कितव किमाहितैर्दृष्ट्या नः । चितिरुह
 पल्लवपुष्पकर्णपूरैः । ननु जनविदितैर्भवद्वाऽलीकैश्चिरपरिपूरि
 तमेव कर्णयुग्मं । इति गदितवती रुषा जघान स्फुरितमनो
 रमपद्म केसरेण । अवणनियमितेन कान्तमन्या सममसि
 ताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥

इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्णेऽत्यलताड
 नेन च धीरमध्यताऽधीरमध्यताऽधीरप्रगल्भताभिः
 संकीर्णा एवमन्यत्राप्यूह्यं । इतरा अप्यसंख्यास्ता
 नोक्ता विस्तरशङ्कया । ता नायिकाः । अथासाम
 लङ्काराः । यौवने सत्वजास्तासामष्टाविंशतिसं
 ख्यकाः । अलङ्कारास्तत्र भावद्वावहेलास्त्रयोऽ
 ङ्गजाः । शोभाकान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ।
 औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः । लीला
 विलासो विक्किर्त्तिर्विव्वेकः किलकिञ्चितं । मोहा
 यितं कुट्टमितं विभ्रमोललितं मदः । विवृतं तपनं
 मौग्धं विक्षेपश्च कुतूहलं । हसितं चकितं केलिरि
 त्यष्टादश संख्यकाः । १८ ।

स्वभावजाश्च भावाद्यादश पुंसां भवन्त्यपि ।

पूर्वे भावादयोधैर्यान्ता दश नायकानामपि सम्भ परि० इ
वन्ति किन्तु सर्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विवृत्ति
विशेषं पुष्णन्ति । तत्र भावः । निर्विकारात्मके चित्ते
भावः प्रथमविक्रिया । जन्मतः प्रभृति निर्विकारे
मनसि उदुद्धमात्रे विकारोभावः यथा ॥

स एव सुरभिःकालः स एव मलयानिलः । सैवेऽयमवला
किन्तु मनोन्यदिव दृश्यते ॥

अथ ह्रावः ॥ भूनेत्रादिविकारैस्तु सम्भोगेष्वा
प्रकाशकः । भाव एवाल्पसंलक्ष्य विकारो ह्राव उ
च्यते यथा ॥

विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः क्वचिदालकदम्बकल्पैः ।
साचीकृता चारुतरेण तस्यो मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥

अथ हेला । हेलात्यन्तसमालक्ष्य विकारः स्यात्स
एव च । स एव भाव एव यथा ॥

तहसेवात्तिपउत्तावज्जएसर्वज्जं विभ्रमासत्ताला । संस
दअमुद्धभावाहोदचितं जइसहीणमि ॥

अथ शोभा ॥ रूपयौवनलालित्यभोगाद्यैरङ्गभू
षणं । शोभा प्रोक्ता तत्र यौवनशोभा यथा ॥

असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्तं वाल्यात्परं साधु वयः प्रपेदे ॥

परि० ३ एवमन्यत्रापि । अथ कान्तिः । सैवकान्तिर्मान्म
याप्यायिताद्युतिः । मन्मथोन्मेषणातिविस्तीर्णशोभैव
कान्तिरुच्यते यथा ॥

नेत्रे खञ्जनगञ्जने इत्यादि ॥

अथ दीप्तिः । कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्य
भिधीयते यथा मम चन्द्रकलानामनाटिकायां
चन्द्रकलावर्णनं ॥

तारुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यसम्पदोहासः । धरणि
तलस्याभरणं युवजनमनसोवशीकरणं ॥

अथ माधुर्यं । सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं
रमणीयता यथा ॥

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशो
र्लल्ललक्ष्मीन्तनोति । इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनां ॥

अथ प्रगल्भा । निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यं यथा ॥

समाश्लिष्टाः समाश्लेषैशुम्बिताश्चम्बनैरपि दृष्टाश्च दंशनैः
कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः ॥

अथौदार्यं । औदार्यं विनयः सदा ॥

न व्रूते परुषां गिरं वितनुते न भूयुगं भङ्गुरं नोत्तमं

॥ ३९१ ॥

क्षिपते गवाक्षविवरव्यापारिताच्यावहिः । सख्यावक्त्रमभि परि० ३
प्रयच्छति परंपर्यश्रुणी लोचने ॥

अथ धैर्यं । मुक्तात्मस्त्राघना धैर्यं मनोवृत्तिर
चञ्चला । यथा ॥

ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी दहतु
मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति । मम तु दयितः
स्त्राघनातो जनन्यमलान्वया कुलममलिनं न त्विवायं जनो
न च जीवितं ॥

अथ लीला । अङ्गैर्बेशैरलङ्कारैः प्रेमभिर्बचनै
रपि । प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ।
यथा ॥

मृणालव्यालवलया वेणीबन्धकपर्दिनी । हरानुकारिणी
पातु लीलया पार्वती जगत् ॥

अथ विलासः । यानस्यानासनादीनां मुखनेत्रा
दिकर्मणां । विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शना
दिना यथा ॥

अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्तवैचित्र्यमुल्लसित
विभ्रममायताच्याः । तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्यमा
चार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥

अथ विच्छिन्तिः । स्तोकाऽप्याकल्परचना

परि० ३ विच्छित्तिः कान्तिपोषकत्वं यथा ॥

स्वच्छाम्भः स्वपनविधौ तमङ्गमोष्ठस्त्वामूलद्युतिविशदो वि
लासिनीनं । वासस्तु प्रतनुविविक्तमस्त्रितीयानाकल्पो यदि
कुसुमेषुणा न पून्यः ॥

अथ विब्बोकः । विब्बोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टे
ऽप्यनादरः यथा ॥

यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा याः
प्राणान् वरमर्पयन्ति न पुनः संपूर्णदृष्टिं प्रिये । अत्यन्ताभिम
तेपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मकस्तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रक
तयोवामाः प्रसीदन्तु ते ॥

अथ किलकिञ्चित् । स्मितशुष्करुदितहसितत्रा
सक्रोधश्रमादीनां । साङ्ख्यं किलकिञ्चित्तमभीष्ट
तमसङ्गमादिजाद्वर्षात् यथा ॥

पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स्म कुरुते करभोरुर्हारिशुष्करुदितश्च सुखेऽपि ॥

अथ मोट्टायितं ॥ तद्भावभाविते चित्ते वस्तु
भस्य कथादिषु । मोट्टायितमिति प्राङ्गः कर्णकण्डू
यनादिकं यथा ॥

सुभग लत्कथारम्भे कर्णकण्डूतिलालसा । उज्जृम्भवदना
भोजा भिनत्यङ्गानि साङ्गना ॥

अथ कुट्टमितं । केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षे परि० ३
ऽपि संभ्रमात् । प्राङ्गः कुट्टमितं नेति शिरः करविधू
ननं यथा ॥

पल्लवोपमितिसाम्यसपत्तं दृष्टवत्यधरविस्वमभीष्टे । पर्य
कूजि सरुजेव तरुणास्तारलोलबलयेन करेण ॥

अथ विभ्रमः । त्वरया हर्षरागादेर्दयितागम
नादिषु । अस्थाने भषणादीनां विन्यासो विभ्रमो
मतः ॥

श्रुत्वायान्तं वहिः कान्तमसमाप्तविभूषया । भालेऽञ्जनं
दृशोर्लाक्षाकपोले तिलकः कृतः ॥

अथ ललितं । सुकुमारतयाङ्गानां विन्यासोललितं
भवेत् यथा ॥

गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितवामपादपद्मा ।
इतरदनतिलालमादधाना पदमथ मन्मथमन्यरं जगाम ॥

अथ मदः । मदोविकारः सौभाग्ययौवनाद्यव
लेपजः यथा ॥

मागर्वमुदह कपोलतले चकास्ति कान्तखहस्तलिखिता
मम मञ्जरीति । अन्यापि किं न खलु भाजनमीदृशीनां वैरी
न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥

प्रश्न ३ अथ विकृतं ॥ वक्तव्यकालेऽप्यवचोब्रीडया विकृतं
मतं यथा ॥

दूरागतेन कुशलं पृष्ट्वा नोवाच सा मया किञ्चित् । पर्य
श्रुणी तु नयने तस्याः कथयाम्बभूवतुः सर्व्वं ॥

अथ तपनं ॥ तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचे
ष्टितं यथा मम ॥

श्वासान्मुञ्चति भूतले विलुठति तन्मार्गमालोकते दीर्घं
रोदिति विक्षिपत्यतदतः क्षमां भुजावल्लरीं ॥ किञ्च प्राण
समान कङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं । निद्रां वाञ्छति न प्रय
च्छति पुनर्द्दग्धोविधिस्त्रामपि ॥

अथ मौग्ध्यं ॥ अज्ञानादिव या पृच्छा प्रती
तस्यापि वस्तुनः ॥ वल्लभस्य पुरः प्रोक्तं मौग्ध्यं तत्त
त्त्ववेदिभिः यथा ॥

के द्रुमास्ते क्व वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः । नाथ
मत्कङ्कणन्यस्तं येषां मुक्ताफलं फलं ॥

अथ विक्षेपः ॥ भूषाणामर्द्धरचना वृथा विष्वग
वेक्षणं ॥ रहस्याख्यानमीषच्च विक्षेपोदयितान्तिके
यथा ॥

धम्मिल्लमर्द्धयुक्तं कलयति तिलकं तथा सकलं ॥ किञ्चि
द्वदति रहस्यं चकितं विष्वगवलोकते तन्वी ॥

अथ कुतूहलं । रम्यवस्तुसमालोके लोलता परि० ३
स्यात् कुतूहलं यथा ॥

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमालिष्य काचिद्भूवरागमेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाचादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥

अथ हसितं । हसितन्तु वृथा हासोयैव नोद्भे
दसम्भवः यथा ॥

अकस्मादेव तन्वङ्गी जहास यदियं पुनः । नूनं प्रसून
वाणोऽस्यां स्वाराज्यमधितिष्ठति ॥

अथ चकितं । कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं
भयसंभ्रमः यथा ॥

त्रस्यन्ती चलणफरीविघट्टितोरुर्वामोरुरतिशयमाप विभ्र
मस्य । चुभ्यन्ति प्रसभमहो विनाऽपि हेतोर्लीलाभिः किमु
सति कारणे तरुण्यः ॥

अथ केलिः । विहारे सह कान्तेन क्रीडितं
केलिरुच्यते यथा ॥

व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैरपारयन्तं किल पुष्पजं
रजः । पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोन्नतपीवर
स्तनी ॥

अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेऽङ्गितानि । दृष्टा दर्श

परि० ३ यतिव्रीडां संमुखं नैव पश्यति । प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं
वाऽतिक्रान्तं पश्यतिप्रियं । वज्रधा पृथ्यमानाऽपि
मन्दमन्दमधोमुखी । सगद्गदस्वरं किञ्चित्प्रियं
प्रायेण भाषते ॥ अन्यैः प्रवर्तितां शश्वत् सावधाना
च तत्कथां । शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानु
रागिणी ॥ अथ सकलानामपि नायिकानामनु
रागेज्जितानि ॥ चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य
वज्र मन्यते ॥ विलोचनपथञ्चास्य नगच्छत्यन
लङ्घ्यता ॥ कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
वाज्रमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटं । आच्छा
दयति वागाद्यैः प्रियस्यपरिचारकान् । विश्वसि
त्यस्य मित्रेषु वज्रमानं करोतिच । सखीमध्ये
गुणान् तेवू स्वधनं प्रददातिच । सुप्ते स्वपिति
दुष्वेस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखं । स्थिता दृष्टिपथे
शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः । आभाषते परिजनं
संमुखे स्मरविक्रियं । यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते
हसितंमुधा । कर्णकण्डूयनं तद्वत् कवरीमोक्ष
संयमौ ॥ जम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य
चुम्बति । भाले तथा वयस्याया आरभेत्तिलक

परि० ३ तथा । कारुरजकीप्रभृतिः शिल्पिनी चित्रकारा
दिस्त्री आदिशब्दात्ताम्बूलिकगान्धिकस्त्रीप्रभृतयः ।
तत्र सखी यथा ॥

आसान्मुञ्चतीत्यादि ॥

स्वयंदूती यथा मम ॥

पन्थिअ पिआसिओविअलकी असि जासिताकि मनत्तो ।
णमणं विपारओदज्यअश्विघवेघनरसं पिअन्ताणं ॥

एताश्च नायिकाविषये नायकानामपि दूत्यो
भवन्ति । दूतीगुणानाह । कलाकौशलमुत्साहो
भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः । माधुर्यं नर्मविज्ञानं
वाग्मिताचेति तद्गुणाः । एता अपि यथैचित्या
दुत्तमाधममध्यमाः । एतादूत्यः ॥

अथ प्रतिनायकः यथारामस्य रावणः ॥

अथोद्दीपनविभावाः । उद्दीपनविभावास्ते रस
मुद्दीपयन्ति ये । ते च । आलम्बनस्य चेष्टाद्यादेश
कालादयस्तथा । चेष्टादीत्यादिशब्दाद्रूपभूषणा
दयः । कालादीत्यादिशब्दात् चन्द्रचन्दनकोकिला
लापभ्रमरझङ्कारादयः । तत्र चन्द्रो यथा मम ॥

करमुदयमहोदरस्तनाये गलिततमः पटलं शुक्रे निवेश्य ।
विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः ।

योयस्य रसस्य उद्दीपनविभावः सतत्स्वरूपवर्णने परि० ३
वक्ष्यते ॥ अथानुभावाः । उद्बुद्धकारणैः स्वैःस्वैर्वह्नि
र्भावं प्रकाशयन् । लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः
काव्यनाट्ययोः । यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः
स्वैःस्वैरालम्बनोद्दीपनकारणैरामादेरन्तरुद्बुद्धं रत्या
दिकं वह्निः प्रकाशयन् कार्यमित्युच्यते स काव्यना
ट्ययोः पुनरनुभावः कः पुनरसावित्याह । उक्ताः
स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः । तद्रूपाः
सात्त्विकाभावास्तथाचेष्टाः परा अपि । तद्रूपा अनु
भावस्वरूपाः । तत्र च योयस्य रसस्यानुभावः स
तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते । तत्र सात्त्विकाः । विकाराः
सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः । सत्त्वं नाम
स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चनान्तरोधर्मः । सत्त्व
मात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः । गोबलीवर्द्ध
न्यायेन इतिशेषः । के ते इत्याह स्तम्भः खेदोऽथ
रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय
इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः । तत्र स्तम्भश्चेष्टा प्रती
घातोभयहर्षामयादिभिः । वपुर्जलोद्गमः खेदो
रतिघर्माश्रमादिभिः । हर्षाद्भुतभयादिभ्योरोमा

परि० ३ चोरोमविक्रिया । मदसंमदपीडाद्यैर्वैखर्यं गद्गदं
विदुः । रागद्वेषश्रमादिभ्यः कम्पोगात्रस्य वेपथुः ।
विषादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता । अश्रुनेत्रो
द्भवं वारि क्रोधदुष्प्रहर्षजं । प्रलयः सुखदुष्वाभ्यां
चेष्टा ज्ञाननिराकृतिः । यथा मम ॥

तनुस्पर्शादस्यादरमुकुलिते हन्त नयने उदञ्चद्रोमाञ्चं
व्रजति जडतामङ्गमखिलं । कपोलौ घर्माद्रौ ध्रुवमुपरता
शेषविषयं मनः सान्द्रानन्दं स्पृशति झटिति ब्रह्म परमं ॥

एवमन्यत् अथ व्यभिचारिणः । विशेषादाभि
मुख्येन चरन्तोव्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मग्ननि
र्म्मास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः । स्थिरतया वर्तमाने
हि रत्यादौ निर्व्वेदादयः प्रादुर्भावतिरोभावाभ्या
माभिमुख्येन चरणाद्व्यभिचारिणः कथ्यन्ते । केते
इत्याह । निर्व्वेदावेगदैर्न्यश्रममदजडताचौग्य
मोहौ विवोधः स्वप्नापस्मारगर्व्वामरणमलसता
मर्षनिद्रावहित्याः । औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृति
मत्तिसहिता व्याधिसंत्रासलज्जाहर्षाह्वयाविषादाः
सधृतिचपलताग्लानिचिन्तावितर्काः ॥ तत्र निर्व्वेदः ।
तत्त्वज्ञानापदीर्घादेर्निर्व्वेदः स्वावमानना दैन्य

परि० ३ सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषमृदो गत्वा जवाक्षिचतुराणि
पदानि सीता । गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा रामा
श्रुणः कृतवती प्रथमावतारं ॥

अथ मदः । संमोहानन्दसम्भेदो मदो मद्यो
पयोगजः । अमुना चोत्तमः शेते मध्येहसति
गायति अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति
यथा ॥

प्रातिभं त्रिरसकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।
गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रवृत्ते परिहासः ।

अथ जडता । अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टा निष्ट
दर्शनश्रुतिभिः । अनिमिषनयननिरीक्षणदूषणीं
भावादयस्तत्र ॥ यथा मम कुवल्याश्चरिते प्राकृत
काव्ये ॥

एवरिअतंजुअलं अन्वोन्वणिहिदसजलमन्यदिष्टिं । आल
क्कओण्णिअं विअ खनमेत्तं तत्थित्थअं मुहसङ्गं ॥

अथोग्रता ॥ शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्व
मुग्रता । तत्र खेदः शिरःकम्पतर्जनाताडनादयः
यथा ॥

प्रणयिसखीसलोलपरिहासरसाधिगतैर्ललितशिरीषपुष्प
हननैरपि ताम्यति यत् । वपुषि बधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षि
पतः पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड दूवैषभुजः ॥

अथ मोहः ॥ मोहो विचिन्तता भीतिदुःखावे परि० ३
गानुचिन्तनैः । घूर्णनागात्रपतनभ्रमणादर्शना
दि कृत् यथा ॥

तोत्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणां ।
अज्ञातमर्हव्यसना मुहूर्त्तं कृतोपकारेव रतिर्वभूव ॥

अथ विबोधः । निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेत
नागमः । जृम्भाङ्गभङ्गनयन मीलनाङ्गावलोककृत्
यथा ॥

चिररतिपरिखेदात् प्राप्तनिद्रासुखानां चरममपि शयित्वा
पूर्वमेव प्रबुद्धाः अपरिचलितगात्राः कुर्वन्ते न प्रियाणां प्रशि
थिलभुजचक्राक्षेपभेदं तरुण्यः ॥

अथ स्वप्नः ॥ स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु
यः । कोपावेगभयग्लानिसुखदुष्वादि कारकः ।
यथा ॥

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाक्षेपहेतोर्लब्धायास्ते कथ
मपि मया स्वप्नसंदर्शनेन । पश्यन्तीनां न खलु वज्रशेन स्थली
देवतानां मुक्तास्थूलास्तरुकिशलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥

अथापस्मारः ॥ मनःक्षेपस्वपस्मारो ग्रहाद्यावे
शनादिजः । भूपातकम्पप्रखेदफेनलालादि कारकः
यथा ॥

परि० ३ आसिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्ललङ्घुजाकारवृहत्तरङ्गं । फेना
यमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के ॥

अथ गर्वः ॥ गर्वोमदः प्रभावश्रीविद्यासत्कु
लतादिजः । अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनया
दिक्कत् यथा ॥

धृतायुधोयावदहं तावदन्यैः किमायुधैः । यदा नसिद्ध
मस्त्रेण मम तत्केन साध्यतां ॥

अथ मरणं । शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोङ्गपत
नादिक्कत् यथा ॥

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥

अथालस्यं ॥ आलस्यं श्रमगर्वभाद्यैर्जाड्यं जृम्भा
सितादिक्कत् यथा ॥

न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीं । जृम्भते मुञ्ज
रासीनां बाला गवर्भभरालसा ॥

अथामर्षः । निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभि
निविष्टता । नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूमङ्गोत्तर्ज्जनादि
क्कत् यथा ॥

प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वा व्यतिक्रमात् । न त्वेवं
दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतं ॥

अथनिद्रा ॥ चेतः संमीलनं निद्रा अमलम परि० ३
मदादिजा । जृम्भाक्षिमीलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादि
कारणं यथा ॥

सार्थकानर्थकपदं ब्रुवती मन्यराक्षरं । निद्रार्द्धमीलिताक्षी
सा लिखितेवास्ति मे हृदि ॥

अथावहित्या ॥ भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याका
रगुप्तिरवहित्या । व्यापारान्तरसत्त्वान्यथावभाषण
विलोकनादिकरी यथा ॥

एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखौ । लीलाकम
लपत्राणि गणयामास पार्वती ॥

अथौत्सुक्यं । इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहि
ष्णुता चित्ततापत्वरस्वेददीर्घनिश्चसितादिकृत्
यथा ॥

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्तेचोन्मी
लितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः । सा चैवास्मि
तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसी
तरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥

अत्र यत्काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्य
मित्युक्तं तद्रसनधर्मयोगित्वात् व्यभिचारिभाव
स्यापि रसशब्दवाच्यत्वेन गतार्थं मन्तव्यं ॥ अथो

परि० ३ उन्मादः ॥ चित्तस्य भ्रम उन्मादः कामशोकभया
दिभिः । अस्थानचासरुदितगीतप्रलपनादिद्वत्
यथा मम ॥

भातर्द्धिरेफ भवता भ्रमता समन्तात् प्राणाधिका प्रिय
तमा मम वीक्षिता किं । झङ्कारमनभूय सानन्दं । व्रूषे किमो
मिति सखे कथयाशु तन्मे किं किं व्यवस्यति कुतोस्ति च कीदृ
शीयं ॥

अथशङ्का ॥ परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्थस्य
तर्कणं । वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्यपार्श्वलोकास्यशोषद्वत्
यथा मम ॥

प्राणेशेन प्रहितनखरेष्वङ्गकेषु चपान्ते जातातङ्का रच
यति चिरं चन्दनालेपनानि । धत्ते लाक्षामसकृदधरे दत्त
दन्तावघाते क्षामाङ्गीयं चकितमभितश्चक्षुषी विक्षिपन्ती ॥

अथस्मृतिः ॥ सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भूसमुन्नमना
दिद्वत् । स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयं ज्ञानमुच्यते
यथा मम ॥

मयिसकपटं किञ्चित् कापि प्रणीतविलोचने किमपि नयनं
प्राप्ते तिर्यग्निजृम्भिततारकं । स्मितमुपगतामालीं दृष्ट्वासल
ज्जमवाञ्छितं कुवलयदृशः स्मेरं स्मेरं स्मरामि तदाननं ॥

अथमतिः ॥ नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्द्धारणं

मतिः । स्मेरता धृतिसन्तोषौ वज्रमानस्य तद्भवाः परि० इ
यथा ॥

असंशयं चत्रपरिग्रहचमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे
मनः । सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृ
त्तयः ॥

अथ व्याधिः ॥ व्याधिर्ज्वरादिर्व्याताद्यैर्भूमीच्छो
त्कम्पनादिक्वत् । तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः ।
शैत्यमयत्वे उत्कम्पनादयः ॥ स्पष्टमुदाहरणं ॥
अथ त्रासः ॥ निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादि
कारकः यथा ॥

परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृ
ष्टयः । उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलो
कनीयतां ॥

अथ व्रीडा ॥ धार्ष्ट्याभावो व्रीडा वदनानमना
दिक्वत् दुराचारात् यथा ॥

मयिसकपटमित्यादि ॥

अथ हर्षः ॥ हर्षस्त्विष्टावाप्ते र्मनःप्रसादोऽ
श्रुगद्गदादिकरः यथा ॥

समीक्ष्य पुत्रस्य चिरात्पिता मुखं निधानकुम्भस्य यथैव

परि० ३ दुर्गतः । मुदा शरीरे प्रवभूव नात्मनः पयोधिरिन्दूदयम्
र्चितोयथा ॥

अथास्त्रया ॥ अस्त्रयान्यगुणद्वीनामौद्वत्यादसहि
ष्णुता । दोषोद्वेषभूविभेदावज्ञाक्रोधेज्जितादि कृत
यथा ॥

अथ तत्र पाण्डुतनयेन सदसि विहितं मधुद्विषः । मान
मसहत न चेदिपतिः परवृद्धिमत्सरि मनोहि मानिनां ॥

अथविषादः ॥ उपायाभावजन्मा तु विषादः
सत्वसंचयः । निःश्वासेच्छ्वासकृत्तापसहायान्वेष
णादि कृत यथा मम ॥

एषा कुडिलषणेन चिउरकडापे पणत्तहनिबद्धावेणी ।
मह सहि दारइदंशइ आअसजट्टिअ कालउरइव्वाइअअं ॥

अथधृतिः ॥ ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु संपूर्णसृ
हता धृतिः । सौहित्यवचनोक्ताससहासप्रतिभा
दि कृत यथा मम ॥

कृत्वा दीननिपीडनां निजजने बद्धा वचोविग्रहं नैवा
लोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्मिकीर्यातनाः । द्रव्यौघाः परि
सञ्चिताः खलु मया यस्याः कृते साम्प्रतं नीवाराञ्जलिनापि
केवलमहोषेयं कृतार्था तनुः ॥

अथ चपलता ॥ मात्सर्यद्वेषरागादेशापल्यं

त्वनवस्थितिः । तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणा परि० ३
दयः यथा ॥

अन्यासु तावदुपमर्द्दसहासु भृङ्ग लोलं विनोदय मनः
सुमनोलतासु । मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं
कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ॥

अथग्लानिः ॥ रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासा
दिसंभवा । ग्लानिर्निष्प्राणताकम्यकाश्यानुत्साह
तादिकृत् यथा ॥

किशलयमिव मुग्धं बन्धनादिप्रलूनं हृदयकुसुमशोषीदा
रुणोदोर्धशोकः । ग्लपयति परिपाण्डुचाममस्याः शरीरं
शरदिजडव घर्म्मः केतकीपत्रगव्म ॥

अथचिन्ता ॥ ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शन्यता
श्वासतापकृत् यथा मम ॥

कमलेन विहसिएणंसंयोएन्तो विरोहिणं शशिविम्बं ।
करअलपल्लयमुही किं चिन्तसि सुमुहिअन्तराअहिअन्ना ॥

अथवितर्कः । तर्कोविचारः संदेहात् भूशिरो
ऽङ्गुलिनर्त्तकः यथा ॥

किं रुद्धः प्रिययेत्यादि ॥

एते च त्रयस्त्रिंशद्वाभिचारिभेदाइति यदुक्तं
तदुपलक्षणमित्याह । रत्यादयोप्यनियते रसे स्यु

परि० ३ व्यभिचारिणः । तथाहि शृङ्गारेनुबिद्यमानतया
 वस्थानात् रतिरेव स्थायिशब्दवाच्या हासः
 पुनरुत्पद्यमानोव्यभिचार्येवव्यभिचारिलक्षणयोगात्
 तदुक्तं रसावस्थः परंभावः स्थायितं प्रतिपद्यते ।
 तत्कस्य स्थायिनः कस्मिन्नसे सञ्चारित्वमित्याह ।
 शृङ्गारवीरयोर्हासोवीरे क्रोधस्तथामतः । शान्ते
 जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः । इत्याद्यन्यत्स
 मुन्नेयं स्वयं भावितबुद्धिभिः ॥ अथस्थायीभावः ॥
 अविरुद्धा विरुद्धा वा यंतिरोधातुमक्षमाः । आस्वा
 दाङ्गुरकन्दोसौ भावः स्थायीति संमतः ॥ यदुक्तं
 स्रक्खत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामुकः । न
 तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परमिति ॥ तद्दे
 दानाह ॥ रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं
 तथा । जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमष्टौ प्रोक्ताः शमो
 पिच । तत्र रतिर्मनोनुकूलैर्ये मनसः प्रवणायितं ।
 रागादिवैकृताच्चेतोविकासोहासदृश्यते । इष्टना
 शादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् । प्रतिकूलेषु
 तैर्दण्यस्यावबोधः क्रोधदृश्यते । कार्यारम्भेषु संरम्भः
 स्थेयानुत्साह उच्यते । रौद्रः शक्त्या तु जनितं चित्त

वैकल्यदं भयं । दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विष परि० ३
योद्धवा । विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु ।
विस्फारश्चेतसोयस्तु सविस्मयउदाहृतः । शमोनि
रीक्षावस्थायामात्मविश्रामजं सुखं यथा ॥

मालती माधवे रतिः नटकमेलके हासः रामायणेशो
कः महाभारते शमः ॥

एवमन्येपि ॥ एते हि एतेष्वन्तरा उत्पद्यमानै
स्तैस्तैर्विरुद्धैरविरुद्धैश्च भावैरनुच्छिन्नाः प्रत्युत परि
पुष्टाएव सहृदयानुभवसिद्धाः । किञ्च नानाभिन
यसम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः । तस्माद्भावा
अमी प्रोक्ताः स्थायिसंचारिसात्विकाः ॥ यदुक्तं
सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनं ॥ अथ
रसस्य भेदानाह ॥ शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीर
भयानकाः । वीभत्सोद्भुतइत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा
मतः ॥ तत्र शृङ्गारः ॥ शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदा
गमनहेतुकः । उत्तमप्रकृतिप्रायेरसः शृङ्गार
इष्यते ॥ परोढां वर्जयित्वा च वेश्याञ्चाननुरागिणीं ।
आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ।
चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतं । भ्रूविक्षेपक

परि० ३ टाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः । त्यक्तौग्यमरणालस्य
जुगुप्साव्यभिचारिणः । स्थायीभावोरतिः श्याम
वर्णोऽयं विष्णुदैवतः यथा ॥

शून्यं वासगृहमित्यादि ॥

अत्र उक्तस्वरूपः पतिरुक्तस्वरूपा च वाला
आलम्बनविभावौ शून्यं वासगृहमुद्दीपनविभावः
चुम्बनमनुभावः लज्जादासौ व्यभिचारिणौ एतै
रभिव्यक्तः सहृदयरतिभावः शृङ्गाररूपतां भजते
तद्भेदावाह ॥ विप्रलम्भोऽथ संभोगइत्येष द्विविधो
मतः । तत्र यत्रतु रतिः प्रकृत्यानाभीष्टमुपैति
विप्रलम्भोऽसौ ॥ अभीष्टं नायकं नायिकाम्वा । स च
पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् । तत्र
श्रवणाद्दर्शनाद्यापि मिथः संरूढरागयोः । दशावि
शेषोऽयोऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते श्रवणन्तु
भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् । इन्द्रजाले च चित्रे च
साक्षात्स्वप्ने च दर्शनं । अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगु
णकथनोद्देशः संप्रलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जड
तामृतिरिति दशाऽत्र कामदशाः । अभिलाषः
स्पृहा चिन्ता प्राप्नुपायादिचिन्तनं । उन्मादश्चा

परिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि । अलक्ष्यवाक् प्रला परि० ३
पः स्याच्चेतसोभ्रमणाद्भृशं । व्याधिसु दीर्घनिः श्वास
पाण्डुताकृशतादयः । जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां
मनसस्तथा ॥ शेषं स्पष्टं । क्रमेणोदाहरणानि ॥

प्रेमार्द्राः प्रणयसृग्ः परिचयादुद्गाढरागोदयास्तास्ता
मुग्धदृशोनिर्गमधुराश्लेषाभवेद्युर्मयि । यास्वन्तःकरणस्य
वाह्यकरणव्यापाररोधीक्षणादाशंसापरिकल्पितास्वपि भव
त्यानन्दसान्द्रालयः ॥ अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्ररूढरागस्य
माधवस्याभिलाषः ॥ कथमीक्षे कुरङ्गाक्षीं साक्षात्क्षीमनो
भुवः । इतिचिन्ताकुलः कान्तोनिद्रां नैति निशीथिनीं ॥

अत्रकस्याश्चिन्नायिकायाइन्द्रजालदर्शनप्ररूढ
रागस्य नायकस्य चिन्ता ॥

इदंमम मयि सकपटमित्यादौ नायकस्यस्मृतिः । नेत्रे
खञ्जनगञ्जनेइत्यादौ गुणकथनं । आसान्मुञ्चतीत्यादौ उद्देगः ।
त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यव
हृत । क नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठार्पितवाज्ज
बन्धना । अत्रप्रलापः । आतर्हिरेफेत्यादावुन्मादः । पाण्डु
क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसञ्च वपुः । आवेदयति
नितान्तंचत्रियरोगंसखि हृदन्तः । तत्र व्याधिः । भेषिनी अल

परि० ३ सञ्जली एविहियं सवरं सुनिश्चलं अङ्गं । दीहोणीसामहरो
एषोसाहेद जीव्य इत्ति परं । अत्रजडता ॥

इदं मम । रसविकेदहेतुत्वान्मरणं नैव वर्ण्यते ।
जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेतसाकाङ्क्षितं तथा । वर्ण्य
तेऽपि यदिप्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः । तत्राद्यं यथा ॥

शेफालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी प्राणान् कथञ्चि
दपि धारयितुं प्रभूता । आकर्ण्य संप्रतिरुतं चरणायुधानां
किंवा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा ॥

द्वितीयं यथा ॥

रोलम्बाः परिपूरयन्तु हरितोद्गङ्गारकोलाहलैर्मन्दं
मन्दमुपैतु चन्दनवनी जातेनभस्वानपि । माद्यन्तः कलयन्तु
चूतशिखरे केलीपिकाः पञ्चमं प्राणाः सत्वरमश्रसारकठिना
गच्छन्तु गच्छन्त्वमी ॥

ममैतौ ॥ तृतीयं यथा ॥ कादम्बर्या महाश्वेता
पुण्डरीकवृत्तान्ते एष च प्रकारः करुणविप्रलम्भवि
षय इति वक्ष्यामः । केचित्तु । नयनप्रीतिः प्रथमं
चित्तासङ्गस्ततोय संकल्पः । निद्राच्चेदस्तनुताविष
यनिवृत्तिस्त्वपानाशः । उन्मादोमूर्च्छामृतिरित्ये
ताः स्मरदशादशैव स्युरित्याहुः ॥ तत्र च आदौ

वाच्यस्त्रिया रागः पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः ॥ इङ्गि परिं इ
तान्युक्तानि यथा रत्नावल्यां ॥ सागरिकावत्सरा
जयोः ॥ आदौ पुरुषानुरागे संभवत्यप्येवमधिकं
हृदयङ्गमता भवति । नीलीकुसुममञ्जिष्ठाः । पूर्वं
रागोपि च त्रिधा । नचातिशोभते यन्नापैति
प्रेम मनोगतं । तन्नीलीरागमाख्यान्ति यथा श्रीराम
सीतयोः । कुसुमराग तंप्राङ्ग्यदपैति च शोभते ।
मञ्जिष्ठारागमाङ्गस्तं यन्नापैत्यतिशोभते ॥

अथ मानः ॥०॥ मानः कोपः सतुद्देधा प्रणयेष्या
समुद्भवः । द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुम
हृत्यपि । प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपोयः कारणं
विना । द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोः
प्रणयमानोवर्णनीयः ॥ उदाहरणं । तत्र नायकस्य
यथा ॥

अलीअपसुअ विलि मिलि अह्देषु सुहअ मझझओ
आसं । गण्डपरिखणा पुलद अङ्गेन उणोचिरादससं ॥

नायिकायायथा कुमारसम्भवे सन्ध्यावर्णनाव
सरे । उभयोर्यथा ॥

पणअकुवि आणदोखपि अलिअ पशुत्ताणो माणदखाणो

परि० ३ णिचलनिरुद्धणी सासदिनकनाणोकोषलः ॥

यथा वा ॥

एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतोर
न्योन्यस्य हृदिस्थितेष्वनुनये संरुतोरौ रवं । दम्पत्योः शन
कैरपाङ्गबलनान्निश्रीभवच्चतुषोर्भग्नोमानकलिः सहासरभ
सव्यासक्तकण्ठग्रहः ॥

पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेथानुमिते श्रुते । ईर्ष्या
मानोभवेत् स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा । उत्स्वप्ना
यितभोगाङ्गगोचस्त्वलनसम्भवा । अनुनयपर्यन्ता
सहनेत्वस्य न विप्रलम्भभेदता किन्तु संभोगसच्चा
रीर्ष्याख्यभावत्वं यथा ॥

भूभेदे रचितेपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुदीक्षते रुद्धा
यामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते ॥ कार्कश्यं गमि
तेपि चेतसि तनूरोमाञ्चमालम्बते दृष्टे निर्व्वहणं भविष्यति
कथं मानस्य तस्मिन् जने ॥

तत्र दृष्टेयथा ॥

विनयति सुदृशोदृशोः परागं प्रणयिनि कौसुममाननानि
लेन । तदहितयुवतेरभीक्ष्णमक्ष्णोर्दयमपि रोषरजोभिरा
पुपूरे ॥

सम्भोगचिह्नेनानुमिते यथा ॥

परि० ३

नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन स्थगयसि पुनरोष्ठं
पाणिना दन्तदष्टं । प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गंसीविसर्पन्नवपरि
मलगन्धः केन शक्योवरीतुं ॥

एवमन्यत्र ॥ सामभेदोऽथ दानञ्च नत्युपेक्षे
रसान्तरं । तद्गङ्गाय पतिः कुर्यात् षडुपायानिति
क्रमात् । तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनं ।
दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः ।
सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधारणं । रभ
सत्रासहर्षादेः कोपभ्रंशोरसान्तरं यथा ॥

नोचाटुश्रवणे इत्यादि ॥

अत्र हि सामादयः पञ्च सूचिताः ॥ रसान्तर
मूह्यं ॥

अथप्रवासः ॥ प्रवासोभिन्नदेशत्वं कार्य्या
च्छापाच्च संभ्रमात् ॥ तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणी
धरं शिरः । निश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि
जायते । किञ्च अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता
कृशता रुचिः । अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्माद
मूर्च्छनाः । मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा

परि० ३ इह । असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः ॥
 अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारागिता धृतिः ॥ अना
 लम्बनताचापि शून्यता मनसः स्मृता । तन्मयं तत्प्र
 काशोहि वाह्याभ्यन्तरतस्तथा । शेषं स्पष्टं । एक
 देशतो यथा मम तातपादानां ॥

चिन्ताभिस्तिमितं मनः करतले लीना कपोलस्थली प्रत्यू
 षक्षणदेशपाण्डुवदनं आसैकखिन्नोदरः । अम्भः शीतलप
 द्विनीकिशलयैर्नोपैति तापः शमं कोस्याः प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति
 सहते दीनां दशामीदृशीं ॥

भावीभवन्भूतइति त्रिधा स्यात्तत्र कार्यजः ।
 कार्यजस्य बुद्धिपूर्वकत्वात् त्रैविध्यं ॥ तत्र भावी
 यथा मम ॥

यामः सुन्दरि याहि पान्यदयिते शोकं वृथा माकृथाः
 शोकस्ते गमने कुतोमम ततो वाष्पं कथं मुञ्चसि । शीघ्रं न व्रज
 सीति मां गमयितुं कस्मादियं ते त्वरा भूयानस्य सह त्वया
 जिगमिषोर्जीवस्य मे संभ्रमः ॥

भवन् यथा ॥

प्रस्थानं बल्यैः कृतं प्रियसखैरसैरजसं नतं धृत्या नक्षण
 मासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः । यातुं निश्चितचेतसि

प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता गन्तव्ये सति जीवितप्रियसुहृत् परि० ३
सार्थः किमुत्यज्यते ॥

भूतो यथा ॥

चिन्ताभिस्त्रिमितमित्यादि ॥

शापाद् यथा ॥

तां जानीया इत्यादि ॥

संभ्रमोदिव्यमानुषनिर्घातोत्पातादिजः यथा ॥

विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरुषवशोः ॥

अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्रोक्ता
नाच्चाङ्गासौष्ठवादीनामपि दशानामुभयेषामप्यु
भयत्र संभवेपि चिरन्तनप्रसिद्धा विविच्य प्रति
पादनं ॥

अथ करुणः ॥ यूनोरेकतरस्मिन् गतवति
लोकान्तरं पुनर्लभ्ये । विमनायते यदैकस्तदाभवेत्
करुणविप्रलम्भाख्यः ॥ यथा कादम्बर्या ॥

पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते ॥

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्येतु करुणाख्य
एव रसः किञ्चात्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव
शृङ्गारः संज्ञमप्रत्याशयारतेरुद्भवात् प्रथमन्तु

परि० ३ करुण इत्यभियुक्ता मन्यन्ते यच्चात्र सङ्गमप्रत्या
 शानन्तरमपि भवतोविप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासा
 ख्योभेद एव इति केचिदाहुः तदन्ये मरणरूप
 विशेषसम्भवाद्भिन्नमपि मन्यन्ते ॥

अथसंभोगः ॥ दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते
 विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योन्यं संभोगोयमुदा
 हृतः । आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः
 यथा ॥

शून्यंवासगृहमित्यादि ॥

संख्यातु मशक्यतया चुम्बनपरिरम्भनादिवज्ज
 भेदात् ॥ अयमेक एव धीरैः कथितः संभोग
 शृङ्गारः । तत्र स्यादृत्तुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथास्त
 मयः । जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामि
 नीप्रभृतिः अनुलेपनभूषाद्यावाच्यं शुचिमेध्यम
 न्यच्च ॥ तथाच भरतः यत्किञ्चिल्लोके शुचिमेध्य
 मुज्वलं दर्शनीयं वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते उप
 युज्यते । किञ्च कथितश्चतुर्विधोसावानन्तर्यात्तु
 पूर्वरागादेः ॥ यदुक्तं न विना विप्रलम्भेन संभोगः
 पुष्टिमश्नुते । कषायिते हि बस्त्रादौ भूयान्नागोविव

ईते ॥ तत्र पूर्वरागानन्तरं संभोगो यथा कुमार परि० ३
सम्भवे पार्वती परमेश्वरयोः प्रवासानन्तरं संभोगो
यथा मम तातपादानां ॥

चेमं ते ननु पक्ष्मलाचि किषञ्चं चेमं महङ्गं दढं एतादृक्
कृशता कुतस्तु ह पुणोपुटुंसरीरं जदो । केनाहं पृथुलः प्रिये
प्रणदणी देहस्तुसमीलनात्तत्तः सुभु न कापि मे जद दयं
चेमं कुदो पुच्छसि ॥ एवमन्यत्राप्युहं ॥

अथ हासः ॥ विहृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुतु
काङ्गवेत् । हास्योहासस्थायिभावः श्वेतः प्रमथ
दैवतः ॥ विहृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसे
ज्जनः । तदत्रालम्बनं प्राजस्तचेष्टोद्दीपनं मतं ॥
अनुभावेत्तिसंकोचवदनस्मेरतादिकः । निद्राल
स्यावहित्याद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ॥ ज्येष्ठानां
स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च । नीचा
नामपहसितं तथातिहसितञ्च पद्मेदाः ॥ ईषद्वि
कासिनयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरं किञ्चिन्नक्ष्य
द्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः । मधुरस्वरं विहसितं
सांसशिरःकम्पमवहसितं । अपहसितं सास्त्राक्षं
विच्छिन्नाङ्गं भवत्यतिहसितं यथा मम ॥

परि० ३ गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च । अमी समाघ्राय च तर्कवादान् समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥ अस्य नटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषोद्भूतः ॥

अत्रच यस्य हासः सचेत् कापि साक्षान्नैव निबध्यते । तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥ अभेदेन विभावादिः साधारण्यात् प्रतीयते । सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते एवमन्येष्वपि रसेषु बोद्धव्यं ॥

अथ करुणः ॥ इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणा रसोऽभवेत् । धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः । शोकोऽत्र स्थायिभावः स्यात् शोच्यमालम्बनं मतं । तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः । अनुभावादैन्यनिन्दाभूपातक्रन्दितादयः । वैवर्ण्योच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च । निर्व्वेदमोहाऽपस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः । विषादजडतोन्मादचिन्ताद्याव्यभिचारिणः । शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति यथा ॥ मम राघवविलासे ॥

विपिने क्व जटानिबन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः । अनयोर्घटना विधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनं ॥ अत्र हि

रामवनवासजनितशोकार्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा ॥ एवं परि० ३
बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यं ॥ परिपोषस्तु महा
भारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः ॥

अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेदमाह ॥ शोकस्थायि
तया भिन्नोविप्रलम्भादयं रसः । विप्रलम्भे रतिः
स्थायी पुनः संभोगहेतुकः ॥

अथ रौद्रः ॥ रौद्रः क्रोधस्थायिभावोरक्तोरुद्रा
धिदैवतः । आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतं ।
मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव । संग्रा
मसंभ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा ॥ भूविभङ्गाष्टनि
र्द्देशवाङ्मस्योदनतर्जनाः ॥ आत्मावदानकथन
मायुधोत्क्षेपणानि च ॥ अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसंद
र्शनादयः । उग्रतावेगरोमाच्चस्वेदवेपथवोमदः ।
मोक्षामर्षादयश्चात्रभावाः स्युर्व्यभिचारिणः यथा ॥
कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदंगुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्भ
र्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः । नरकरिपुणा साङ्गैः तेषां सभोमक्ति
रीटिनामयमहमसृज्जेदोमांसैः करोमि दिशं बलिं ॥

अस्य युद्धवीराद्भेदमाह ॥ रक्तास्यनेत्रताचात्र
भेदिनी युद्धवीरतः ॥

परि० ३ ॥ अथ वीरः ॥ उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायि
भावकः । महेन्द्रदैवतोद्देमवर्णेऽयं समुदाहृतः ।
आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयोमताः ॥ विजेत
व्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः । अनुभावास्तु
तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ॥

सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ॥
स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात्
स च वीरः । दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवी
रश्चेति चतुर्विधः । तत्र दानवीरो यथा ॥

परशुरामः ॥ त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्याजदाना
वधिरिति ॥

अत्र परशुरामस्य त्यागे उत्साहः स्थायीभावः
सम्प्रदानब्राह्मणैरालम्बनविभावैः सत्त्वाध्यवसाया
दिभिश्चोद्दीपनविभावैर्विभावितः सर्वस्वत्यागादिभि
रनुभावितोद्धर्षधृत्यादिभिः सञ्चारिभिः पुष्टिनीतो
दानवीरतां भजते ॥

धर्मवीरो यथा ॥

युधिष्ठिरः । राज्यञ्च वसु देहश्च भार्याभ्रातृसुताश्च ये ।
यच्च लोके समायत्तं तद्धर्माय सदा दत्तं ॥

युद्धवीरो यथा ॥

परि० ३

श्रीरामचन्द्रः । भोलक्षेश्वरदीयतां जनकजा रामः स्वयं
याचते कोयं ते मतिविभ्रमः स्मरनयं नाद्यापि किञ्चिद्गतं ।
नैवञ्चेत् खरदूषणत्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्क्तिः पद्मो नैष
सहिष्यते मम धनुर्ज्वाबन्धवन्धूकृतः ॥

दयावीरो यथा ॥

जीमूतवाहनः । शिरामुखैः स्यन्दितएव रक्तमद्यापि देहे
मम मांसमस्ति । दृष्टिं न पश्यामि तवापि तावत् किं भक्षणार्त्तं
विरतो गरुत्सन् ॥

एष्वपि भावादयः पूर्वोदाहरणवदूह्याः ॥

अथ भयानकः ॥ भयानकोभयस्थायिभावः काला
धिदैवतः ॥ स्त्री नीचप्रकृतिः कृष्णोमतस्तत्त्वविशा
रदैः । यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतं ।
चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः । अनुभावो
ऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणं । प्रलयस्वेदरोमाञ्च
कम्पदिक्प्रेक्षणादयः । जुगुप्सावेगसंमोहसंचास
ग्लानिदीनताः । शङ्कापसारसंभ्रान्तिमृत्युाद्या
व्यभिचारिणः यथा ॥

नष्टवर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपामन्तःकञ्चुकि
कञ्चकस्य विप्रति त्रासादयं वामन इत्यादि ॥

परि० ३

अथ वीभत्सः ॥ जुगुप्सा स्थायिभावस्तु वीभत्सः
कथ्यते रसः ॥ नीलवर्णोमहाकालदैवतोयमुदा
हृतः । दुर्गन्धिमांसपिशितमेदांस्थालम्बनं मतं ।
तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतं । निष्ठीवना
स्थबलननेत्रसङ्कोचनादयः । अनुभावास्तत्र मता
स्तथासुर्व्यभिचारिणः । मोक्षोऽपस्मारआवेगोव्या
धिश्व मरणादयः यथा ॥

उत्कृत्योत्कृत्यकृत्तिं प्रथममथपृथूच्छोय भूयांसि मांसान्यं
सस्त्रिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्यग्रपूतीनि जग्ध्वा । अन्तः
पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्कादङ्गस्थादस्थि
संस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमस्ति ॥

अथाद्भुतः ॥ अद्भुतोविस्मयस्थायिभावोमन्मथ
दैवतः ॥ पीतवर्णोवस्तुलोकाऽतिगमालम्बनं मतं ।
गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः । स्तम्भः
स्वेदोय रोमाञ्च गद्गदस्वरसंभ्रमाः ॥ तथा नेत्र
विकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः । वितर्कावेगसं
भ्रान्तिदर्षाद्या व्यभिचारिणः यथा ॥

दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यतष्टङ्कारध्वनि
राय्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः । द्राक्पर्यस्तकपालसंपु

दमिलद्रुह्याण्डभाण्डोदरभाम्यत्पिण्डितर्चाण्डमा कथमहो परि० ३
नाद्यापि विश्राम्यति ॥

अथ शान्तः ॥ शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्र
कृतिर्मातः ॥ कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदै
वतः ॥ अनित्यत्वादिना शेषवस्तुनिः सारता तु या।
परमार्थस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥ पुण्याश्रम
हरिस्तेत्रतीर्थरम्यवनादयः । महापुरुषसङ्गाद्या
स्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥ रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा
स्युर्व्यभिचारिणः । निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदया
दयः यथा ॥

रथान्तश्चरतस्तथाधृतजरत्कन्यानवस्थाध्वगैः सत्रासञ्च
सकौतुकञ्च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः । निर्वीजोक्तचित्सुधार
समुदा निद्रायमाणस्य मे निःशङ्कं करटः कदा करपुटी
भिच्छाविलुण्ठियति ॥ पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ॥

निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो । दया
वीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरामलयवत्या
द्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्त्तित्वाद्याप्तेर्द
र्शनादहङ्कारोपशमो न दृश्यते ॥ शान्तस्तु सर्वप्रका
रेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति

परि० ३ अतश्च नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्वमपास्तं ॥ ननु
 न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च
 काचिदिच्छा । रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वे
 षु भावेषु शमप्रमाणः ॥ इत्येवं रूपस्य शान्तस्य
 मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादु
 र्भावात् । तत्र सञ्चार्यादीनामभावात् कथं रसत्व
 मित्युच्यते युक्तवियुक्तदशायामवस्थितोयः शमः स
 एव यतः रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्यादेः स्थिति
 श्च न विरुद्धा ॥ यश्चास्मिन् सुखाभावोप्युक्तस्तस्य
 वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः ॥

उक्तं हि ॥ यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महा
 सुखं । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलां ॥
 सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत् । अत्रान्त
 भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा ॥ आदिशब्दात्
 धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः ॥

तत्र देवताविषयारतिर्यथा ॥

कदावाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसिवसन् वसानः
 कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटं । अथे गौरीनाथ

त्रिपुरहरशम्भो त्रिनयन प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि परि० इ
दिवसान् ॥

अथ वत्सलः स्फुटं चमत्कारितया वत्सलञ्च रसं
विदुः । स्थायीवत्सलता स्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतं ॥
उद्दोषनादितच्चेष्टाविद्याशौर्यदयादयः । आलि
ङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरशुम्बनमीक्षणं । पुलकानन्दवा
ष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ॥ सञ्चारिणो निष्टश
ङ्का हर्षगर्वाद्योमताः । पद्मगर्भच्छर्विर्वर्णो दैवतं
लोकमातरः ॥

यदाह धाव्या प्रथमोदितं वचोययौ तदीयामवलम्ब्य
चाङ्गुलीं । अभूच्च नमः प्रणिपातशिष्या पितुर्मुदं तेन ततान
मोऽर्भकः ॥

एषाञ्च रसानां परस्परविरोधमाह ॥ आद्यः
करुणवीभत्सरौद्रवीरभयानकैः ॥ भयानकेन करु
णेनापि हास्यो विरोधभाक् । करुणो हास्यशृङ्गार
रसाभ्यामपि तादृशः ॥ रौद्रस्तु हास्यशृङ्गारभया
नकरसैरपि । भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः
स्मृतः ॥ शृङ्गारवीररौद्राख्यहास्यशान्तैर्भयानकः ।
शान्तस्तु वीरशृङ्गाररौद्रहास्यभयानकैः ॥ शृङ्गा

परि० ३ रेण तु बीभत्सइत्याख्याता विरोधिता ॥ आद्यः
शृङ्गारः एषाञ्च समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते ॥ कुतोपि
कारणात् कापि स्थिरतामुपयन्नपि । उन्मादादिर्न तु
स्थायी पात्रेन स्थैर्यमेति यत् यथा ॥

विक्रमोर्वश्यां चतुर्थेऽङ्के पुरुषवसउन्मादः ॥

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ ।
सन्धिः सबलताचेति सर्व्वेपि रसनाद्रसाः । रसन
धर्मयोगित्वाद्भावादित्यपि । रसत्वमुपचारादित्यभि
प्रायः ॥

भावादयउच्यन्ते ॥ सञ्चारिणः प्रधानानि
देवादिविषया रतिः ॥ उदुद्धमात्रः स्थायी च भाव
इत्यभिधीयते । न भावहीनोऽस्ति रसेन भावोरसव
र्जितः । परस्परकृता सिद्धिरनयोरसभावयोरित्यु
क्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन
रसेन सहैव वर्त्तमाना अपि राजानुगतविवाह
प्रवृत्तभृत्यवत् आपाततोयत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता
व्यभिचारिणः देवमुनिगुरुनृपादिविषयारतिः उदु
द्धमात्राविभावादिभिरपरिपुष्टतया रसतामनापा
द्यमानाश्च स्थायिनीभावाभावशब्दवाच्याः ॥

तत्र व्यभिचारी यथा ॥

परि० ३

एवं वादिनि देवर्षावित्यादि ॥

अत्रावहित्या देवविषयारतिर्यथा कुन्दमा
लायां ॥

दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासोनरके वा नरकान्तक
प्रकामं । अवधीरितशारदारविन्दौ चरणौ ते मरणेऽपि
चिन्तयामि ॥

मुनिविषयारतिर्यथा ॥

विलोकनेनैव तवामुना मुने कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हि
तां हसा । तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसीर्गिरोऽथवा श्रेयसि केन
दृश्यते ॥

राजविषया रतिर्यथा मम ॥

त्वद्वाजिवाजिनिर्द्धूतधूलीपटलपङ्क्तिः । न धत्ते शिरसा
गङ्गां भूरिभारभिया हरः ॥ एवमन्यत् ॥

उदुद्धमात्रस्थायीभावो यथा ॥

हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भदवाम्बुराशिः ।
उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥
अत्र पार्वतीविषया भगवतोरतिः ॥

ननूक्तं प्रपानकरसवद्विभावादीनामेकोऽवभासो
रसइति तत्र सञ्चारिणः पार्थक्याभावात् कथं

परि० ३ प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते । यथा मरीचखण्डा
 देरेकीभावेपि पानके । उद्रेकः कस्यचित् कापि
 तथा सञ्चारिणोरसे ॥ अथ रसाभासभावाभासौ ॥
 अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासोरसभावयोः ॥ अनौ
 चित्यञ्चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां
 सामग्रीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं
 बोध्यं तच्च बालव्युत्पत्तये एकदेशतोदृश्यते । उप
 नायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायाञ्च वज्रनाय
 कविषयायां रतौ तथानुभयनिष्ठायां प्रतिभा
 यकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्यगादिगतं शृङ्गारेऽ
 नौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे । शान्ते च हीननिष्ठे
 गुर्वाद्यालम्बने ह्रास्ये ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्र
 गते तथा वीरे । उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमे
 वमन्यच ॥ तच्च रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम ॥

स्वामी मुग्धतरोवनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी क्षोणी
 मावृणुते तमालमलिनच्छायातमः सन्ततिः । तन्मे सुन्दर
 मुञ्च कृष्ण सहसा वर्त्मनेति गोप्या गिरः श्रुत्वा तां परिरभ्य
 मन्मथकलासक्तो हरिः पातु वः ॥

वज्रनायकनिष्ठत्वे यथा ॥

कान्तास्त एव भुवनत्रितयेपि मन्ये येषां कृते सुतनुपाण्डु परि० ३
रयं कपोलः ॥

अनुभयनिष्ठत्वे यथा ॥

मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्यां ॥

पश्चादनुभयनिष्ठत्वेपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रते
राभासत्वमिति श्रीमल्लोचनकाराः ॥ तत्रोदा
हरणं यथारत्नावल्यां ॥

सागरिकाया अन्योन्यदर्शनात् प्राक् वत्सराजे रतिः ।

प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा हयग्रीवबधे ॥

हयग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने ॥

अधमपात्रगतत्वे यथा ॥

जघनस्थलनद्धपत्रवल्लीगिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिल्ली ।
अवचित्य गिरौ पुरोनिषण्णा स्वकचानुत्कचया चकार भर्त्रा ॥

तिर्य्यग्गतत्वे यथा ॥

मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु वल्लान्तरे वल्लभमाह्वयन्ती ।
पञ्चदिपञ्चीकलनादभङ्गी सङ्गीतमङ्गी कुहते सा भृङ्गी ॥
आदिशब्दात्तापसादयः ॥

रौद्राभासो यथा ॥

रक्तोत्फुल्लविशाललोचनयनः कन्योत्तराङ्गो मुहुर्मुक्ता
कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्व्याणोदरेः पश्यतः । आभातः कटुको

परि० ३ क्तिभिः स्वमसकृद्दोर्विक्रमं कीर्त्तयन्नंसास्कोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ
हन्तुं प्रविष्टोर्जुनः ॥

भयानकाभासो यथा ॥

अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचनः सहस्ररश्मिरिव यस्य
दर्शनं । प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय बिभ्यद्विवसानि
कौशिकः ॥

स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः ॥ एव
मन्यत्र ॥ भावाभासोलज्जादिकेतु वेश्यादिविषये
स्यात् ॥ स्पष्टं । भावस्य शान्ताबुदये सन्धिमिश्रे तयोः
क्रमात् । भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता
मता ॥ क्रमेण यथा ॥

सुतनु जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां न खलु तव कदा
चित्कोप एवं विधोऽभूत् । इति निगदति नाथे तिर्य्यगा
मीलिताद्या नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किञ्चित् ॥ अत्र
वाष्पमोचनेन ईर्ष्याख्यसञ्चारिभावस्य शमः । चरणपतन
प्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे निभृतकितवाचारेत्युक्त्वा
रूषा परुषीकृते । व्रजति रमणे निःश्वस्योच्चैः स्तनस्थितहस्तया
नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेशिता ॥

अत्र विषादस्योदयः ॥

नयनयुगासेचनकं मानसदृत्यापि दुष्प्रापं रूपमिदं यदि परि० ४
राज्यामदयति हृदयं दुनोति च मे ॥

अत्र हर्षविषादयोः सन्धिः ॥

काकार्यं शशलक्षणः क च कुलं भूयोपि दृश्येत सादो
षाणां प्रशमाय मे श्रुतमहोकोपेपि कान्तं मुखं । किंवक्ष्यन्त्य
पकल्पाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थसुपैहि
कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृति
चिन्तानां शबलता ॥ ० ॥

इति साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणो नाम
तृतीयः परिच्छेदः ॥ ० ॥

अथ काव्यभेदमाह ॥

काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतं ।
तत्र वाचातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमं ।
वाचादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मि
न्निति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यं ॥ भेदौ ध्वने
रपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ अविवक्षित
वाच्योन्योविवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥ तत्राविवक्षित

परि० ४ वाच्योनाम लक्षणामूलो ध्वनिः लक्षणामूलत्वादे
 वाच्यं वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपं विवक्षितान्य
 परवाच्यस्त्वभिधामूलः अतएवात्र वाच्यं विवक्षितं
 अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठं अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं
 प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः यथा प्रदीपो
 घटस्य अभिधामूलस्य वज्रविषयतया पश्यान्नि
 र्देशः ॥ अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह ॥ अर्थान्तरं
 संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते । अविवक्षितवा
 च्योपि ध्वनिर्देविध्यमृच्छति । अविवक्षितवाच्योना
 मध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवा
 च्येति द्विविधः ॥ यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्यो
 ऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्या
 र्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमितत्वादर्थान्तरसं
 क्रमितवाच्यत्वं यथा ॥

कदलीकदलीकरभः करभः करिराजकरः करिराज
 करः । भुवनत्रितयेऽपि विभर्त्ति तुलामिदमूर्युगं न चमूर
 दृशः ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया
 सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जायादि
 गुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बाधयन्ति जायाद्य

तिशयश्च व्यङ्ग्यः ॥ यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथापरित्यज परि० ४
नर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिर
स्कातत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वं यथा ॥

निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥

अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितेऽप्रकाशरूपमर्थं
बोधयति अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्धत्वा
प्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावाभावान्नार्थान्तर
संक्रमितवाच्यत्वं ॥

भ्रमधर्मिअवीसथोसो सुणहो ज्जमारिओदेन । गोलाण
ईकच्छकुड्जवासिना दरीअसीहेन ॥

अत्र भ्रमधार्मिकेत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृते
ऽनुपयुज्यमानतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति
विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या यत्र खलु विधिनि
षेधावुत्पद्यमानावेव निषेधविधयोः पर्यवस्यतस्त
त्रैव तद्वसरः यत्र पुनः प्रकरणादि पर्यालोचनेन
विधिनिषेधयोर्निषेधविधी अवगम्येते तत्र ध्वनि
त्वमेव तदुक्तं कचिदाध्यतया ख्यातिः कचित्ख्या
तस्य बाधनं । पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव
तु ॥ अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे संक्रमणं प्रवेशः
न तु तिरोभावः अतएवात्राजहत्स्वार्थलक्षणा ॥

परि० ४ द्वितीयेतु स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था॥
विवक्षिताभिधेयोपि द्विभेदः प्रथमं मतः । असं
लक्ष्यक्रमोयत्र व्यङ्ग्यलक्ष्यक्रमस्तथा । विवक्षितान्य
परवाच्योपि ध्वनिः ॥ असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्य
क्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ॥ तत्राद्योरसभावादिरैक ए
वात्र गण्यते । एकोपि भेदोऽनन्तत्वात् संख्ये
यस्तस्य नैव यत् । उक्तस्वरूपोरसभावादिरसंलक्ष्य
क्रमव्यङ्ग्यः अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतेर्विभावादिप्रतीतिकार
णकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु उत्पलपत्रशतव्यति
भेदवत्ताघवान्न संलक्ष्यते ॥ एषु रसादिषु च एक
स्यापि भेदस्यानन्तत्वात् संख्यातुमशक्यत्वाद् संलक्ष्य
क्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तं ॥ तथाहि
एकस्यैव शृङ्गारस्य एकोपि संभोगरूपोभेदः पर
स्परालिङ्गनाधरपानचुम्बनादिभेदात् प्रत्येकञ्च
विभावादिवैचित्यात् संख्यातुमशक्यः का गण
नात्र सर्वेषां ॥ शब्दार्थाभयशक्त्युत्पद्यङ्गेनुस्वानस
न्निभे । ध्वनिलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्त्रिविधः कथितोबुधैः ॥
क्रमलक्ष्यत्वादेवानुगणनरूपोयोव्यङ्ग्यस्तस्य शब्द
शक्त्युद्भवत्वेन अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भव

त्वेन च त्रैविध्यात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वनेः काव्य परि० ४
स्यापि त्रैविध्यं ॥ तत्र वस्त्वलङ्काररूपत्वात् शब्द
शक्त्युद्भवोद्दिष्टा । अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादा
नात् अनलङ्कारं वस्तुमात्रं गृह्यते तत्र वस्तुरूप
शब्दशक्त्युद्भवोद्दिष्टो यथा ॥

यन्मि अनत्य सत्यर मत्यिमणं पत्यरत्यले गामे । उन्न
अपत्तहरं पेत्य अ उणजइ वससिता वसस्स ॥

अत्र सत्यरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽ
सितदास्तेति वस्तु व्यज्यते ॥ अलङ्काररूपो
यथा ॥

दुर्गालङ्कितवियहदत्यादि ॥

अत्र प्राकरणिकस्य उमानाममहादेवीवल्लभ
भानुदेवनृपतेर्वर्णने द्वितीयार्थे सूचितमप्राकरणि
कस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णनमसंबद्धं माप्रसाङ्गी
द्वितीश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते
तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभइवेत्युपमालङ्कारो
व्यङ्ग्यः यथावा ॥

अमितः समितः प्राप्तेरुत्कर्षैर्हर्षदः प्रभो । अहितः सहितः
साधुयशोभिरसतामसि ॥

परि० ४ अत्रामितइत्यादावपिशब्दाभावाद्विरोधाभासो
 व्यङ्ग्यः ॥ व्यङ्ग्यस्यालङ्कारस्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्म
 णश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुपचर्यते ॥ वस्तुवालङ्कृ
 तिव्यापि द्विधार्थः स भवो स्वतः । कवेः प्रौढोक्तिसि
 द्धोवा तन्निबद्धस्य चेति षट् । षड्विस्तैर्व्यज्यमानस्तु
 वस्त्वलङ्काररूपकः । अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्योयाति
 द्वादशभेदतां ॥ स्वतःसम्भवो औचित्यादहिरपि
 सम्भाव्यमानः । प्रौढोक्त्या सिद्धः न तु औचित्येन ॥
 तत्र क्रमेण यथा ॥

दृष्टिं हि प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यमृद्भे दास्यसि प्राये
 णास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति । एकाकि
 न्यपि यामि सत्वरमतः श्रोतस्तमालाकुलं नीरन्नास्तनमा
 लिखन्तु जरठच्छेदानलग्नययः ॥

अनेन स्वतः सम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रति
 पादिकायाभाविपरपुरुषोपभोगजनखक्षतादिगो
 पनरूपं वस्तु मात्रं व्यज्यते ॥

दिशि मन्दायते तेजोदक्षिणस्यां रवेरपि । तस्यामेव
 रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥

अनेन स्वतः सम्भविना वस्तुना रवितेजसोरघु

प्रतापोऽधिक इति व्यतिरेकालङ्कारोव्यज्यते ॥

परि० ४

आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः । बलोऽवलोकया
मास मातङ्गमिव केसरी ॥

अत्रोपमालङ्काररूपेण स्वतः सम्भविना व्यञ्ज
कार्येण बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करि
ष्यतीति वस्तु व्यज्यते ॥

गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः । ओष्ठ
विद्रुमदलान्यमोचयनिर्दशन् युधि रूषा निजाधरं ॥

अत्र स्वतः सम्भविना विरोधालङ्कारेण अधरो
निर्दष्टः शत्रवोव्यापादिताश्चेति समुच्चयालङ्कारो
व्यञ्ज्यः ॥

साज्जदसुवहि मासेण आपणेदजुअद जनलक्खसहे ।
अहिण असह आर मुहेण अपल्लवपत्तणे अनङ्गस्सरे ॥

अत्र वसन्तः शरकारः कामोधन्वी युवतयो
लक्ष्यं पुष्पाणि शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु
प्रकाशीभवन्मदनविजृम्भणरूपं वस्तु व्यनक्ति ॥

रजनीषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं वीर । धव
लयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्तिसन्ततिः सततं ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्तिसन्तते

परि० ४ अन्धकरजालादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेका
लङ्कारोव्यज्यः ॥

दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः । मणिव्याजेन
पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुविन्दवः ॥

अत्र कविप्रौढाक्तिसिद्धेनापङ्क्त्यलङ्कारेण भविष्य
द्राक्षसश्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते ॥

धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयोदस्ते सिताम्भोरुहं हारः
कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपोधनः । एकोपि त्रिकलिङ्ग
भूमितिलकत्वत्कीर्त्तिराशिर्ययौ नानामण्डणतां पुरन्दरपुरी
वामभ्रुवां विग्रहे ॥

अत्र कविप्रौढाक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण
भूमिष्ठोपि स्वर्गस्थानामुपकारं करोषीति विभाव
नालङ्कारोव्यज्यते ॥

शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावक
रोत्तपः । सुमुखि येन तवाधरपाटलं दशति विम्वफलं शुक्ल
शावकः ॥

अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः
प्रौढाक्तिसिद्धेन वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य
इति वस्तु प्रतीयते ॥

सुभगे कोटिसंख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः । वसन्ते पञ्चता परि० ४
त्यक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनां ॥

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन काम
शराणां कोटिसंख्यत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमर
णेन वस्तुना शराणां पञ्चता शरान् विमुच्य वियो
गिनः श्रितेत्युत्प्रेक्षालङ्कारोव्यज्यते ॥

मल्लिकामुकुले चण्डि भातिगुञ्जन्मधुव्रतः । प्रयाणे पञ्च
वाणस्य शङ्खमापूरयन्निव ॥

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षा
लङ्कारेण कामस्यायमुन्मादकः कालः प्राप्तस्तत्कथ
मानिनि मानं न मुच्यसीति वस्तु व्यज्यते ॥

महिलासहस्रसंभवि एतु हृदि अत्र सुहृत्समाश्रमायन्ती ।
दिअहं अणन्नअन्नं अनुअं पितनु एद ॥

अत्रामायन्तीति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसि
द्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेपि तव
हृदये न वर्तत इति विशेषोक्त्यलङ्कारोव्यज्यते ।
नखलु कवेः कविनिबद्धस्येव रागाद्याविष्टता अतः
कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सह
दयचमत्कारिणीति पृथक्प्रतिपादिता ॥ एषुच

परि० ४ अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थले रूपणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचना
दिमात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यं न तु रूप्यादीना
मित्यलङ्कृतेरेव मुख्यत्वं ॥ एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे
उभयशक्त्युद्भवे व्यङ्ग्ये एकोध्वनेर्भेदः यथा ॥

हिममुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मकोमदयन् द्विजान् जनित
मीनकेतनः । अभवत्प्रसादितसुरोमहोत्सवः प्रमदाजनस्य
स चिराय माधवः ॥

अत्र माधवः कृष्णो माधवोवसन्त इवेत्युपमा
लङ्कारोव्यङ्ग्यः ॥ एवञ्च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्ज
कानां काव्यानां भेदः । तदष्टादशधा ध्वनिः । अवि
वक्षितवाच्योऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृ
तवाच्यश्चेति द्विविधः विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असं
लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेनैकः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन
च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेति अष्टा
दशभेदोध्वनिः ॥ एवञ्च वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थस्त
दन्ये पदवाक्ययोः तत्र अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो
ध्वनिः पदगतोऽयथा ॥

धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च । युवजन
मोहनविद्याभवितेयं यस्य संमुखे सुमुखी ॥

अत्र द्वितीयनयनशब्दोभाग्यवक्तादिगुणवि परि० ४
शिष्टनयनपरः । वाक्यगतो यथा ॥

त्वामस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति । आत्मीयां
मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥

अत्र प्रतिपाद्यस्य संमुखीनत्वादेव लब्धे प्रति
पाद्यत्वेत्वामिति पुनर्वचनं अन्यव्यावृत्तिविशिष्टं
त्वदर्थं लक्षयति एवं वच्मीत्यनेनैव कर्त्तरिलब्धे
स्मीति पुनर्वचनं अन्यव्यावृत्तिविशिष्टं मदर्थं लक्ष
यति । तथा विदुषां समुदायइत्यादिवचनेनैव
वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनर्वच्मीति वचनमुपदि
शामि इतिवचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति एतानि
च लक्षितानि स्वातिशयं व्यञ्जयन्ति । एतेन मम
वचनं तवात्यन्तं हितं तदवश्यमेतत् कर्त्तव्य
मित्यभिप्रायः तदेवमयं वाक्यगतोऽर्थान्तरसंक्र
मितवाच्योर्ध्वनिः । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः पदगतो
यथा ॥

निश्वासान्धवेत्यादि ॥

वाक्यगतो यथा ॥

उपकृतं वञ्जयन्नेत्यादि अन्येषां वाक्यगतत्वेउदाहृतं ॥

परि० ४ पदगतत्वे यथा ॥

लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः । तदा मुधा
सदमभूदधुना तु क्षरोमहान् ॥

अत्र लावण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरता
व्यञ्जकानां तदादिशब्दानामेव प्राधान्यं अन्ये
षान्तुतदुपकारित्वमेवेति तन्मूल एव ध्वनिव्यपदेशः
तदुक्तं ध्वनिकृता एकावयवसंस्थेन भषणेनेव
कामिनी । पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति
भारती ॥ एवं भावादिव्यपूह्यं ॥

भुक्तिमुक्तिद्वेकान्तसमादेशेन तत्परः । कस्य नानन्द
तिस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥

अत्र सदागमशब्दः सन्निहितमुपनायकं प्रति
सच्छास्त्रार्थमभिधाय सतःपुरुषस्यागम इति वस्तु
व्यनक्ति ॥ ननु सदागमः सदागमइवेति न कथं
मुपमाध्वनिः सदागमशब्दयोरुपमानोपमेयभावा
विवक्षणाद्रहस्यसंगोपनार्थमेव हि द्व्यर्थपदप्रति
पादनं प्रकरणादिपर्यालोचनेन च सच्छास्त्राभि
धानस्यासम्बद्धत्वात् ॥

अनन्यसाधारणधीर्धृताखिलवसुन्धरः । राजते कोपि
जगति स राजा पुरुषोत्तमः ॥

अत्र पुरुषश्रेष्ठः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः ॥ परि० ४
अनयोः शब्दशक्तिमूलौ संलक्ष्यक्रमभेदौ ॥

सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं यातोऽ
स्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विश्रब्धमत्रागतिः । आश्चर्यं तव
सौकुमार्यमभितः क्लान्तासि येनाधुना नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यति
करं शक्नोति तेनासितुं ॥

अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरि
चया स्नातासीति वस्तु व्यज्यते । तच्चाधुना
क्लान्तासि न तु पूर्वं कदाचिदपि तवैवं विधः क्लमो
दृष्ट इति बोधयतोऽधुना पदस्यैवेतरपदार्थोत्वा
र्षादधुना पदस्यैव पदान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यं ।

तदप्राप्तिमहादुष्खविलीनाशेषपातका । तच्चिन्ताविपु
लाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा । चिन्तयन्तो जगत्सूतिं परं ब्रह्म
स्वरूपिणं । निरुच्छसातया मुक्तिं गतान्वा गोपकन्यका ॥

अत्राशेषचयपदप्रभावाद्नेकजन्मसहस्रभोग्य
दुष्कृतसुकृतफलराशितादात्म्याध्यवसिततयाभग
वद्विरहदुःखचिन्ताह्लादयोः प्रत्यायनमित्यतिशयो
क्तिद्वयप्रतीतिरशेषचयपदद्वयद्योत्या ॥ अत्र च
व्यञ्जकस्य प्रौढोक्तिमन्तरेणापि संभवात्स्वतः

परि० ४ सम्भविता ॥

पश्यन्त्यसंख्यपथगां लहानजलवाहिनीं । देव त्रिपथ
गात्मानं गोपयत्युग्रमूर्द्धनि इदं मम ॥

अत्र पश्यन्तीति कविप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्य
लिङ्गालङ्कारेण न केप्यन्ये दातारस्तव सदृशादिति
व्यतिरेकालङ्कारः असंख्यपदद्योत्यः । एवमन्येष्व
प्यर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभेदेषूदाहार्यं तदेवं
ध्वनेः पूर्वोक्तेष्वष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थ
शक्त्युत्थोव्यङ्ग्यवाक्यमात्रे भवन्नेकः अन्ये पुनः
सप्तदशवाक्ये पदेचेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चत्रिंश
ज्ञेदाः ॥ प्रबन्धेपि मतोधीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः ।
प्रबन्धो महावाक्यं ॥ अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थ
शक्त्युत्थः यथा महाभारते गृध्रगोमायुसम्वादे ॥

अलं स्थित्वा शशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले न चेह
जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः । प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः
प्राणिनां गतिरीदृशी ॥

इति दिवसे शक्तस्य गृध्रस्य शशाने मृतं बाल
मुपादाय तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टं ॥
आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत साम्प्रतं । वज्रविघ्नो

मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन । अमुं कनकवर्णाभं बालम परि० ४

प्राप्तयौवनं । शुभ्रवाक्यात् कथं बालाख्यजध्वमविशङ्कितः ॥

इति निशिसमर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागो
ऽनभिलषितइति वाक्यसमूहेन द्योत्यते अत्र स्वतः
संभवी व्यञ्जक एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्यं ॥
एवं वाच्यार्थव्यञ्जकत्वे उदाहृतं । लक्ष्यार्थस्य
यथा ॥

निःशेषच्युतचन्दनमित्यादि ॥

व्यङ्ग्यार्थस्य यथा ॥

उअणिचलेत्यादि ॥

अनयोः स्वतःसम्भविनौ लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ
एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्यं पदांशवर्णरचना
प्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिस्तत्र
पदांशकः प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदाद्
नेकविधः यथा ॥

चलापाङ्गा दृष्टिं विपसि वज्रशोवेपथुमतीं रक्षसाख्या
धीव खनसि मृदु कर्णान्तिकचरः । करं व्याधुन्वत्याः पिवसि
इतिसर्वस्वमधरं वयं तत्त्वोन्मेषान्मधुकरहतास्त्वं खलु कृती ॥

अत्र हताइति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्तइति हनू
प्रकृतेः ॥

परि० ४ मुञ्जरङ्गुलिसंवृताधरौष्ठं प्रतिषेधाक्षरविकृताभिराद्यं ।
 मुखमंशविवर्तिपक्षलाच्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु ॥
 अत्र तु इतिनिपातस्थानुतापव्यञ्जकत्वं ॥

न्यकारोह्ययमेव मे यदरयइत्यादौ ॥

अरयइति वङ्गवचनस्य तापसइत्येकवचनस्य
 अत्रैवेति सर्वनाम्नः निहन्तीति जीवतीति च
 तिङः अहोइत्यव्ययस्य ग्रामटिकेतिकरूपतद्धितस्य
 विलुण्ठनेति व्युपसर्गस्य भुजैरिति वङ्गवचनस्य
 व्यञ्जकत्वं ॥

आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा नासाग्रे
 नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः । मौनञ्चेदमिदञ्च शून्य
 सधुना यद्विश्रमाभाति ते तद्रूपाः सखि योगिनी किमसि
 भोः किम्वा वियोगिन्यसि ॥

अत्र त्वाहारइति विषयसप्तम्याः समस्तेति
 परेति च विशेषणद्वयस्य मौनं चेदमिति प्रत्यक्षप
 रामर्शिनः सर्वनाम्नः आभातीत्युपसर्गस्य सखीति
 प्रणयस्मारणस्य असि भोइति सोपहासोत्प्रासस्य
 किमेत्युत्तरपक्षदाढ्यसूचकस्य वाशब्दस्य असीति
 वर्तमानोपदेशस्य तत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वं सहृदय
 संवेद्यं । वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते प्रबन्धे ॥

महाभारते शान्तः रामायणे करुणः मालतीभाधवरत्ना परि० ४
वल्पादौ शृङ्गारः ॥

एवमन्यत्र तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वने
र्माताः । सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्याचैकरूपया ।
वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुवाणाग्निसायकाः । शुद्धैः
शुद्धभेदैरेकपञ्चाशतायोजनेचेत्यर्थः । दिङ्मात्रं
तदाह्रियते ॥

अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी दारि स्थिता तदुपयान
महोत्सवाय । सा पूर्णकुम्भनवनीरजतोरणस्रक्सम्भारमङ्गल
मयनकृतं विधत्ते ॥

अत्रस्तनाविव पूर्णकुम्भौ दृष्टयएव नवनीरज
स्रजइति रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेशः
सङ्करः ॥

ध्वन्यन्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि धूताध्वनीनहृदयानि
मधोर्दिनानि । निस्तन्त्रचन्द्रवदना वहनारविन्दसौरभ्यसौ
हृदसगर्वसमीरणानि ॥

अत्र निस्तन्त्रेत्यादिलक्षणा मूलध्वनीनां संसृष्टिः ॥
अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यं ॥ अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं
वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये । अपरं काव्यं अनुत्तमत्वं ।

परि० ४ न्यूनतया साम्येन च संभवति ॥ तत्र स्यादितराङ्गं
काक्वाक्षिप्तञ्च वाच्यसिद्ध्यङ्गं संदिग्धप्राधान्यं तुल्य
प्राधान्यमस्फुटमगूढं । व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्त
स्योदिता अष्टौ ॥ इतरस्य रसादेरङ्गं रसादि
व्यङ्ग्यं यथा ॥

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः । नाभ्यूहजघन
स्पर्शीनीवीविश्रंसनः करः ॥

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गं ॥

मानोज्ञतां प्रणयिनीमनुनेतुकामस्वत्सैन्यसागररवोद्गत
कर्णतापः । हाहा कथं नु भवतोरिपुराजधानी प्रासादसन्त
तिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥

अत्रौत्सुक्यत्राससन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राज
विषयरतावङ्गभावः ॥

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगदृष्टान्वितधिषा वचोवैदेहीति
प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितं । कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु
घटना मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न लधिगता ॥

अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेपि शब्दशक्तेरेव
रामत्वमवगम्यते वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादा
त्यारोपणमाविष्कुर्वता तद्गोपनमपाकृतं तेन

वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां परि० ४
नीतं काक्वाक्षिप्तं यथा ॥

मथ्यामि कौरवशतं समरे न कोपाद्दुःशासनस्य रुधिरं
न पिबाम्युरस्तः । संचूर्क्ष्यामि गदया न सुयोधनोरु सन्धिं
करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥

अत्र मथ्याम्येवेत्यादिव्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य
सह भावेनैवस्थितं ॥

दीपयन् रोदसीरश्रमेष ज्वलति सर्वतः । प्रतापस्तव
राजेन्द्र वैरिवंशदवानलः ॥

अत्रान्वयस्य वेणुत्वारीपणरूपोव्यङ्ग्यः ॥ प्रता
पस्य दवानलत्वारीपसिद्ध्यङ्गं ॥

हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तेत्यादौ ॥

विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये
सन्देहः ॥

ब्राह्मणानिक्रमत्यागोभवतामेव भूतये । जामदग्न्यश्च
वामित्रमन्यथा दुर्म्मानायते ॥

अत्र परशुरामोरक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति
व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यं ॥

परि० ४ सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः ॥ अन्वापदीननृ
पतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥

अत्रान्वापदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्त
रेण नान्यः प्रश्नोपायः व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि
झटित्यस्फुटं ॥

अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदर्शिना । अहं व्रतवती
स्वैरमुक्तेन किमतः परं ॥

अत्र प्रतीयमानोपि शाक्यमुनेस्तिर्यक्योपिति
बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाचायमान इत्य
गुढं ॥

वाणीरकुडुङ्गुडीण सउणि कोलाहलं सुणन्तीए । घर
कम्पवावडाए वह्णए सी अन्ति अङ्गाइ ॥

अत्र दत्तसंकेतः कश्चित्तागृहं प्रविष्ट इति
व्यङ्ग्यात् सीदन्यङ्गानि इति वाच्यस्य चमत्कारः
सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरं किञ्च योदीपकतुल्ययो
गितादिषु उपमाद्यलङ्कारोव्यङ्ग्यः सगुणीभूतव्यङ्ग्य
एव काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधा
यित्वात् तदुक्तं ध्वनिकृता । अलङ्कारान्तरस्यापि
प्रतीतौ यत्र भासते । तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ

मार्गीध्वनेर्मातः ॥ यत्र च शब्दान्तरादिना गोपन परि० ४
कृतचारुत्वस्य विपर्यासः यथा ॥

दृष्ट्या केशवगोपरागद्वयतया किञ्चिन्न दृष्टं मया तेनात्र
स्खलितास्मि नाथ पतितां किं नाम नालम्बसे । एकस्त्वं
विषयेषु खिन्नमनसां सर्वावलानां गतिर्गोप्यैवं गदितः सलेश
मवताद्गोष्ठे हरिर्वशिरं ॥

अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे रागइत्यादि
व्यङ्ग्यार्थानां सलेशमिति पदेन स्फुटतयावभासः ।
सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव किञ्चात्र
वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणी
भावः तत्र प्रधानकृतएवकाव्यव्यवहारः तदुक्तां
तेनैव प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योपि ध्वनिरूपतां
धत्ते रसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुनरिति
यत्र च ॥

यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामवभ्रंलिहः शोणमणीम
यूखैः । सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डेप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्ते
त्यादौ ॥

रसादीनां नगरीवृत्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं तत्र
तेषामतात्पर्यविषयत्वेपि तैरेव गुणीभूतैः काव्य

परि० ४ व्यवहारः तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्री
 चण्डिदासपादैः ॥ काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य
 तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावावभा
 सस्तावन्नानुभूयते ॥ कालान्तरेतु प्रकरणादिपर्या
 लोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तु
 मीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति ॥ केचित्
 चित्राख्यं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति तदाहुः शब्द
 चित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यत्ववरं स्मृतमिति तन्न यदि
 हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभावस्तदा तस्य काव्यत्वमपि
 नास्तीति प्रागेवोक्तं ईषद्व्यङ्ग्यत्वमिति चेत् । किं
 नाम ईषद्व्यङ्ग्यत्वं आस्वादव्यङ्ग्यत्वं अनास्वाद
 व्यङ्ग्यत्वं वा आद्ये प्राचीनभेदयोरन्तःपातः द्वितीये
 त्वकाव्यत्वं यदि चानास्वादत्वं तदा क्षुद्रत्वमेव क्षुद्र
 तायामनास्वादत्वात् तदुक्तं ध्वनिकृता प्रधान
 गुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते उभेकाव्ये ततो
 ऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयते ॥ इति साहित्यदर्पणे
 ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेदनिरूपणो नाम च
 तुर्यः परिच्छेदः ॥ ० ॥

अथकेयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्यु परि० ५
 च्यते ॥ वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणा
 ख्यानां । अङ्गीकार्यातुर्या वृत्तिर्वाधेरसादीनां ॥
 अभिधायाः सङ्केतितार्थमात्रबोधनविरतायान
 वस्त्वलङ्काररसादिव्यङ्ग्यबोधने क्षमत्वं न च सङ्के
 तितोरसादिः । न हि विभावाद्यभिधानमेव तद्
 मिधानं तस्य तदैकरूप्यानङ्गीकारात् यत्रच स्वश
 ब्देनाभिधानं तत्र प्रत्युत दोषएवेति वक्ष्यामः ॥
 कचिच्च शृङ्गाररसोऽयमित्यादौ स्वशब्दाभिधाने
 ऽपि न तत्प्रतीतिः तस्य स्वप्रकाशानन्दरूपत्वात् ।
 अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्याख्यावृत्ति
 रपि संसर्गमात्रेपरिचीणा न व्यङ्ग्यबोधिनी । यच्च
 केचिदाहुः सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधा
 व्यापार इति ॥ यच्च ध्वनिकेनोक्तं तात्पर्याव्यति
 रेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः । यावत्कार्यं प्रसारि
 त्वात् तात्पर्यं न तुलाधृतमिति तयोरुपरिशब्द
 बुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाववादिभिरेव पात
 नीयोदण्डः एवञ्च किमिति लक्षणाप्युपास्या दीर्घ
 दीर्घतराभिधाव्यापारेणापि तदर्थबोधसिद्धेः ॥

परि० ५ किमिति च ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणी
 त्यादावपि हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वं ॥ यत्पु
 नरुक्तं पौरुषेयमपौरुषेयञ्च वाक्यं सर्वमेव कार्यं
 परमतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुक्तवाक्यवत् । ततश्च
 काव्यशब्दानां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण
 प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्रयोजनान्त
 रानुपलब्धेर्निरतिशयसुखास्वादएव कार्यत्वेना
 वधार्यते । यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्याया
 दिति तत्र प्रष्टव्यं किमिदं तत्परत्वं नाम तदर्थत्वं
 वा तात्पर्यवृत्त्या तदोपकल्पं वा आद्येन विवादः
 व्यङ्ग्यत्वेपि तदर्थतानपायात् । द्वितीये तु केयं
 तात्पर्याख्यावृत्तिः अभिहितान्वयवादिभिरङ्गी
 कृता वा तदन्या वा आद्ये दत्तमेवोत्तरं ॥ द्वितीये
 तु नाममात्रे विवादः तन्मतेऽपि तुरीयवृत्तिसिद्धेः
 नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादिसंस
 र्गस्य रसादेश्च प्रकाशनमिति चेन्न तयोर्हेतुफलभा
 वाङ्गीकारात् यदाह मुनिः विभावानुभावव्यभि
 चारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति सहभावेच कुतः
 सव्येतरविषाणयोरिव कार्यकारणभावः पौर्वा

पर्यन्तिपर्ययात् ॥ गङ्गायांघोषइत्यादौ तटाद्यर्थ परि० पू
मात्रबोधनविरतायास्तच्छायाश्च कुतः शीतत्व
पावनत्वादिव्यङ्ग्यबोधकता । तेन तुरीया वृत्ति
रूपास्यैवेति निर्विवादमेतत् । किञ्च बोद्धृस्वरूपसं
ख्यानिमित्तकार्यप्रतीतिकालानां आश्रयविषया
दीनां भेदाद्भिन्नोऽभिधेयतोव्यङ्ग्यः ॥ वाच्यार्थव्यङ्ग्या
र्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैर्वैयाकरणैरपि
सहृदयैरेव च संवेद्यतया बोद्धृभेदः ॥ भमधम्मिअ
इत्यादौ क्वचिद्वाच्येविधिरूपेनिषेधरूपतया क्वचि
न्निःशेषच्युतचन्दनमित्यादौ निषेधरूपे विधिरूप
तया च स्वरूपभेदः गतोस्तमर्कइत्यादौ च वाच्यो
ऽर्थएकएव प्रतीयते व्यङ्ग्यस्तु तद्बोद्धादिभेदात्
क्वचित्कान्तमभिसरेति गावोनिरुद्धान्तामिति नाय
कस्यायमागमनावसर इति सन्तापोऽधुना नास्ती
त्यादिरूपेणानेकइति संख्याभेदः वाच्यार्थः शब्दो
च्चारणमात्रेणवेद्यः एष तु तथाविधप्रतिभानैर्म
ण्यादिनेति निमित्तभेदः प्रतीतिमात्रचमत्कारकर
णाच्च कार्यभेदः केवलरूपतया चमत्कारितया
च प्रतीतिभेदः पर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः शब्दा

परि० ५ अयत्नेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघटनाश्रयत्वेन
चाश्रयभेदः ॥

कस्तवण होदरोसोदण पिआद सख रंअ हरं । सभ
मर पउमग्वाइणि वारिदअवामे सहखएन्तिं ॥

इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः तस्मा
न्नाभिधेयएव व्यङ्ग्यः ॥ तथा प्रागसत्त्वाद्रसादे
र्नोबोधिके लक्षणाभिधे । किञ्च मुख्यार्थबाधस्य
विरहादपि लक्षणा ॥ न बोधिकेति शेषः न हि
कोपिरसनात्मकव्यापाराङ्गिनोरसादिपदप्रतिपाद्यः
पदार्थः प्रमाणसिद्धोऽस्ति यमिमे लक्षणाभिधे बोध
येतां किञ्च यत्र गङ्गायां घोषइत्यादावुपात्तश
ब्दानां वुभूषन्नेवान्वयोऽनुपपत्त्या बाध्यते तत्रैव हि
लक्षणायाः प्रवेशः यदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलावुदय
नाचार्यैः ॥ श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदि
च्छति । पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ।
न पुनः शून्यं वासगृहमित्यादौ मुख्यार्थबाधः ॥
यदिच गङ्गायां घोषइत्यादौ प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात्
तीरस्य मुख्यार्थत्वं बाधितत्वं च स्यात् तस्यापि च

इति साहित्यदर्पणे अश्रयभेदोक्तिः ॥

लक्ष्यतया प्रयोजनान्तरं तस्यापि प्रयोजनान्तर परि० ५
 मित्यनवस्थापातः नचापि प्रयोजनविशिष्ट एव तीरे
 लक्षणा विषयप्रयोजनयोर्युगपत्प्रतीत्यनभ्युपग
 मात् नीलादिसंवेदनानन्तरमेव हि ज्ञातताया
 अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः । नानुमानं रसादीनां
 व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमं । आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न
 च रसादिधीः । व्यक्तिविवेककारेण हि यापि विभा
 वादिभ्योरसादीनां प्रतीतिः सानुमानएवान्तर्भव
 तुमर्हति विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसा
 दिप्रतीतेः साधनमिष्यते ते हि रत्यादीनां भावानां
 कारणकार्यसहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एवर
 सादीन्निष्पादयन्ति तत्र वहिःप्रतीयमाना आस्वाद
 पदवीङ्गताः सन्तीरसादित्युच्यन्ते इत्यवश्यं भावी
 तत्प्रतीतिक्रमः केवलमाशु भावितयासौ न
 लक्ष्यते । यतोऽयमद्याप्यभिव्यक्तिक्रम इति यदुक्तं
 तत्र प्रष्टव्यं किंशब्दाभिनयसमर्पितविभावादिप्र
 त्ययानुमितरामादिगतरागादिज्ञानमेव रसत्वे
 नाभिमतं भवतः तद्भावनया भावकैर्भाव्यमानः
 स्वप्रकाशानन्दोवा आद्येन विवादः किन्तु रामादि

परि० पू गतरागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिरित्येव
 विशेषः । द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्देतोराभास
 तयाऽसिद्ध एव । यच्चोक्तं तेनैव यत्र यत्रैवं विधानां
 विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिणामभिधानमभिन
 योवा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भाव इति सुग्र
 हैव व्याप्तिः पक्षधर्मता च ॥ तथा ॥ यार्थान्तराभि
 व्यक्तौवः सामग्रीया निबन्धनं । सैवानुमितिपक्षे
 नागमकत्वेन संमतेति इदमपि न विरुद्धं न ह्येवं
 विधा प्रतीतिरास्वादत्वेनास्माकमभिमता किन्तु स्वप्र
 काशमात्रविश्रान्तः सान्द्रानन्दनिर्भरः । तेनात्र
 सिषाधयिषितादर्थादर्थान्तरस्य साधनाद्देतोराभा
 सता । यच्च भमधम्मिअइत्यादौ प्रतीयमानं वस्तु ॥

जलकेलितरलकरतलमुक्तपुनः पिहितराधिकावदनः ।
 जगदवतु कोकयूनोर्विघटनसंघटनकौतुकी कृष्णः ॥

इत्यादौ च रूपकालङ्कारादयोऽनुमेया एव
 तथाहि अनुमानं नाम पक्षसत्त्व सपक्षसत्त्वविपक्ष
 व्यावृत्तत्वविशिष्टास्तिङ्गास्तिङ्गिनेोज्ञानंततश्च वाच्या
 दसम्बन्धोर्थस्तावन्न प्रतीयते अन्यथातिप्रसङ्गः
 स्यादिति बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित्सम्बन्धो

स्येव ततश्च बोधकोऽर्थे लिङ्गं बोध्यश्च लिङ्गी बोध परि० ५
 कस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निबद्धमेव सपक्षसत्त्वविपक्ष
 व्यावृत्तत्वेऽनिबद्धेऽपि सामर्थ्यादनुमेये तस्मादत्र
 यद्वाच्यार्थास्त्रिङ्गरूपास्त्रिङ्गिनोऽव्यङ्ग्यार्थस्यावगमस्त
 दनु मानएव पर्यवस्यतीति तन्न तथाह्यत्र भ्रम
 धम्मिअइत्यादौ गृहेऽनिवृत्त्याविहितं भ्रमणं गोदा
 वरीतीरे सिंघोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयतीति यद्
 क्तव्यं तत्र नैकान्तिको हेतुः भीरोरपि गुरोः प्रभो
 र्वा निदेशेन प्रियानुरागेण च गमनस्य संभवात्
 पुंश्चल्यावचनं ग्रामाणिकं न वेति सन्दिग्धासिद्धेश्च
 जलकेलीत्यत्र य आत्मदर्शनादर्शनाभ्यां चक्रवाक
 विघटनसंघटनकारी स चन्द्र एव इति अनुमि
 तिरेवेयमिति न वाच्यं तत्रासकादावनैकान्तिक
 त्वात् । एवं विधोऽर्थ एवं विधार्थबोधक एवं विधा
 र्थत्वाद्यनैवं तन्नैवमित्यनुमानेपि आभाससमानयो
 गक्षेमो हेतुः एवंविधार्थत्वादिति हेतुना एवं विधा
 निष्ठार्थसाधनस्याप्युपपत्तेः तथा यत् दृष्टिं हे
 प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मदित्यादौ नलग्रन्थीनां
 तनूलिखनं एकाकितयाच सीतो गमनं तस्याः

परि० पू परकामुकोपभोगस्य लिङ्गिनो लिङ्गमित्युच्यते । तच्च
 तत्रैवाभिहितेन स्वकान्तस्नेहेनापि संभवतीति अने
 कान्तिको हेतुः यच्च निःशेषच्युतचन्दनमित्यादौ
 दूत्यास्तत्कामुकोपभोगोऽनुमीयते तत्किं प्रतिपा
 द्यया दूत्या तत्कालसन्निहितैर्व्यान्यैः तत्काव्यार्थ
 भावनया वा सहृदयैः आद्ययोर्न विवादः तृती
 येतु तथाविधाभिप्रायविरहस्थले व्यभिचारः ननु
 वक्ताद्यवस्थासहकृतत्वेन विशेष्यो हेतुरिति न वाच्यं
 एवं विधव्याप्त्यनुसन्धानस्याभावात् । किञ्चैवं
 विधानां काव्यानां कविप्रतिभामात्रजन्यनां प्रामा
 ण्यानावश्यकत्वेन संदिग्ध्यासिद्धत्वं हेतोः ॥ व्यक्ति
 वादिना च अधमपदसहायानामेवैषां पदा
 र्थानां व्यञ्जकत्वमुक्तं तेन च तत्कान्तस्य अधमत्वं
 प्रामाणिकं न वेत्यपि कथमनुमानं एतेनार्थाप
 त्तिवेद्यत्वमपि व्यङ्ग्यानामपास्तं अर्थापत्तेरपि पूर्वं
 सिद्धव्याप्तिच्छायामुपजोव्यैव प्रवृत्तेः यथा ॥

यो जीवति स कुत्राप्यवतिष्ठते जीवति चात्र गोष्ठ्यामविद्य
 मानश्चेन्न इत्यादि ॥

किञ्च वस्तुक्रयादौ तर्जनीतोलेन दश

संख्यादिवत्सूचनबुद्धिवेद्योप्ययं न भवति सूचनबु परि० ५
 द्वेरपि सङ्केतादिलौकिकप्रमाणसापेक्षत्वेनानुमान
 प्रकारताङ्गीकारात् । यच्च संस्कारजन्यत्वाद्रसा
 दिबुद्धिः स्मृतिरिति केचित् ॥ तत्रापि प्रत्यभिज्ञाया
 मनैकान्तिकतया हेतोराभासता दुर्गालङ्घिते
 त्यादौ च द्वितीयार्थानास्त्येवेति यदुक्तं महिमभट्टेन
 तदनुभवसिद्धमपलपतो गजनिमीलिकैव तदेव
 मनुभवसिद्धस्य तत्तद्रसादिलक्ष्यार्थस्याशक्यापलाप
 तया तत्तच्छब्दाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायितया
 च अनुमानादिप्रमाणावेद्यतया चाभिधादिवृत्ति
 त्रयाबोध्यतया च तुरीया वृत्तिरूपास्त्येवेति सिद्धं
 इयच्च व्याप्ताद्यनुसन्धानं विनापि भवतीत्यखिलं
 निर्मूलं तत्किं नामिकेयं वृत्तिरित्युच्यते साचेयं
 व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते बुधैः । रसव्यक्तौ
 पुनर्वृत्तिं रसनाख्यां परे विदुः ॥ एतच्च विवि
 च्योक्तं रसनिरूपणप्रस्तावइति सर्व्वमवदातं ॥ ० ॥
 इति साहित्यदर्पणे व्यञ्जनव्यापारस्थापनो नाम
 पञ्चमः परिच्छेदः ॥ ० ॥ ० ॥

परि० ६ एवं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन काव्यस्य भेदद्वय
मुक्ता पुनर्दृश्यश्रव्यत्वेन भेदद्वयमाह दृश्यश्रव्य
त्वभेदेन पुनःकाव्यं द्विधामतं । दृश्यं तत्राभिनेयं
तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह । तद्रूपारोपात्तु रूपकं ।
तद्दृश्यं काव्यं नटै रामादिस्वरूपारोपाद्रूपकमित्यु
च्यते कोसावभिनयइत्याह भवेदभिनयोऽवस्था
नुकारः स चतुर्विधः ॥ आङ्गिकोवाचिकश्चैवमा
हार्यः सात्विकस्तथा । नटैरङ्गादिभीरामयुधि
ष्ठिरादीनामवस्थानुकरणमभिनयः ॥ रूपकस्य
भेदानाह ॥ नाटकमथप्रकरणं भाणव्यायोगसम
वकारडिमाः । ईहामृगाङ्गवीथ्यःप्रहसनमिति
रूपकाणि दश । किञ्च नाटिकाचोटकं गोष्ठीसट्टकं
नाट्यरासकं ॥ प्रस्थानोत्थाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं
रासकं तथा । संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विला
सिका । दुर्म्मल्लिकाप्रकरणी हल्लीशोभाणिकेति च ।
अष्टादश प्राङ्गरूपरूपकाणि मनीषिणः ॥ विना
विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतं ॥ सर्वेषां प्रक
रणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणाञ्च । तत्र
नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितं । विला

सर्द्धादिगुणवत् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ सुख परि० इ
दुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरं । पञ्चादिकादश
परास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः । प्रख्यातवंशोराज
र्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् । दिव्योऽथ दिव्यादि
व्योवा गुणवान्नायकोमतः ॥ एकएव भवेदङ्गी
शृङ्गारोवीरएव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे काव्य
निर्व्वहणेऽद्भुतं । चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्य्य
व्यापृतपूरुषाः । गोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु बन्धनं
तस्य कीर्तितं । ख्यातं रामायणादि प्रसिद्धं वृत्तं
यथा ॥

रामचरितादि ॥

सन्धयोवक्ष्यन्ते नानाविभूतिभिर्युक्तमिति मद्वा
सहायं सुखदुःखसमुद्भवत्वं ॥ रामयुधिष्ठिरादिवृ
त्तान्तेष्वभिव्यक्तं ॥

राजर्षयोदुष्यन्तादयः दिव्याः श्रीकृष्णादयः ॥
दिव्यादिव्योयोदिव्योप्यात्मनि नराभिमानि यथा ॥

श्रीरामचन्द्रः ॥

गोपुच्छाग्रसमाग्रमिति क्रमेणाङ्काः सूक्ष्माः कर्त्त
व्यादिति केचित् अन्ये त्वाङ्कः यथा ॥

परि० ६ गोपुच्छे केचिदालाद्रखाः केचिद्दीर्घाः तथेह कानिचित्
कार्याणि मुखसन्धौ समाप्तानि कानिचित् प्रतिमुखे ॥

एवमन्येष्वपि कानिचित् कानिचिदिति प्रत्यक्ष
नेहचरितोरसभावसमुज्ज्वलः । भवेद्गूढशब्दार्थः
क्षुद्रचूर्णकसंयुतः । विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चि
त्संलग्नविन्दुकः । युक्तो न वज्रभिः कार्यैर्वीजसं
हतिमान्न च । नानाविधानसंयुक्तो नानाप्रचुर
पद्यवान् ॥ आवश्यकानां कार्याणामविरोधादि
निर्मितः ॥ नानेकदिननिर्वृत्य कथया संप्रयो
जितः ॥ आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ।
दूराक्कानं बधायुद्धं राज्यदेशादिविभवः । विवा
होभोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यूरतन्तथा । दन्तक्वेद्यं
नखक्वेद्यमन्यद्भीडाकरञ्च यत् ॥ शयनाधरपा
नादि नगराद्युपरोधनं । स्नानानुलेपने चैभिर्व
र्जितो नातिविस्तरः । देवीपरिजनादीनाममात्यव
णिजामपि ॥ प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः ।
अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोद्भूतः कीर्तितः ।
विन्दादयो वक्ष्यन्ते आवश्यकं सन्ध्यावन्दनादि ।
अङ्गप्रस्तावात् गर्भाङ्गमाह । अङ्गोदरप्रविष्टो यो

रङ्गद्वारामुखादिमान् । अङ्कोपरः स गर्भाङ्कः परि० ६
सवीजःफलवानपि यथा बालरामायणे रावणं प्रति ॥

कञ्चुको अवणैः पेयमनेकैर्दृश्यं दीर्घैश्च लोचनैर्बहुभिः ।
भवदर्शमिव निबद्धं नाट्यं सीतास्वयम्बरणमित्यादिनाविर-
चितः सीतास्वयम्बरोनाम गर्भाङ्कः ॥

तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गः सभापूजा ततः परं । कथनं
कविसंज्ञादेर्नाटकस्याप्यथामुखं तत्रेति नाटके
यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशी-
लवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते । प्रत्याहारा-
दिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि । तथाप्यवश्यं
कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये । अस्याः स्वरूपमाह
आशीर्वाचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते । देव-
द्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता । मङ्गल्य-
शङ्खचन्द्राञ्जकोककौरवशंसिनी । पदैर्युक्ता द्वाद-
शभिरष्टभिर्व्या पदैरुत ॥ अष्टपदा यथा ॥

अनर्थराघवे निष्पत्यूहमित्यादि ॥

द्वादश पदा यथा मम तातपादानां पुष्पमा-
लायां ॥

शिरसि धृतसुरापगे स्मरारावहणमुखेन्दुरुचिर्गिरीन्द्र

परि० ६ पुत्रो । अथ चरणयुगानते स्वकान्ते स्मितसरसा भवतोऽस्तु
भूतिहेतुः ॥

एवमन्यत्र । एतन्नान्दीति कस्यचिन्मतानुसारेणोक्तं वस्तुतस्तु पूर्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गमित्यन्ये । यदुक्तं यस्मादभिनयोऽत्र प्राथम्यादवतार्यते । रङ्गदारमतोऽत्रैवं वागङ्गाभिनयात्मकमिति उक्तप्रकारायाश्च नान्द्याः रङ्गद्वारात् प्रथमं नटैरेव कर्तव्यतया न महर्षिणा निर्देशः कृतः कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च ॥

वेदान्तेषु यमाङ्गरेकपुरुषं व्याप्यस्थितं रोदसी यस्मिन्नीश्वरइत्यनन्यविषयः शब्दोऽयथार्थाक्षरः । अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥

एवमादिषु नान्दीलक्षणायोगात् उक्तञ्च रङ्गदारमारभ्य कविः कुर्यादिति अतएव प्राक्तनपुस्तकेषु नान्द्यन्ते सूत्रधारइत्यनन्तरमेव वेदान्तेष्वित्यादिलोकलिखनं दृश्यते यश्च पश्चान्नान्द्यन्ते सूत्रधारइतिलिखनं तस्यायमभिप्रायः नान्द्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान् इतः प्रभृति मया नाटक

मुपादीयतइति कवेरभिप्रायः सूचितइति । पूर्वैरङ्गं परि० द्वि
विधायैव सूत्रधारो निवर्तते । प्रविश्य स्थापकस्त
दत् काव्यमास्थापयेत्ततः । दिव्यमर्त्येषु तद्रूपो मि
श्रमन्यतरस्तयोः । सूचयेदस्तु बीजम्वा मुखं पात्र
मथापि वा । काव्यस्यार्थस्य स्थापनात् स्थापकस्तद्व
दिति सूत्रधारसदृशगुणाकारः ॥ इदानीं पूर्व
रङ्गस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेकएव सूत्रधारः सर्वं
प्रयोजयतीति व्यवहारः स स्थापकः । दिव्यं वस्तु
दिव्योभूत्वा मर्त्यं मर्त्योभूत्वा मिश्रञ्च दिव्यमर्त्ययो
रन्यतरोभूत्वा सूचयेत् ॥ वस्त्विति वृत्तं यथोदात्त
राघवे ॥

रामोमूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाज्ञां गुरोस्त
द्धत्वा भरतेन राज्यमखिलं मात्रासहैवोज्झितं । तौ सुग्रीव
विभीषणावनुगतौ नीतौ परां सम्पदं प्रोत्सिक्तादशकन्धरप्रभृ
तयोध्वस्ताः समस्तादिषः ॥

बीजं यथा रत्नावल्यां ॥

दीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोप्यन्तात् ।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥

अत्र हि समुद्रे वह्नित्रभङ्गमग्नेत्यितायारत्ना

द

परि० ६ बल्या अनुकूलदैवलालितोवत्सराजगृहप्रवेशोयो
गन्धरायणव्यापारमारभ्यरत्नावलीप्राप्तौ बीजं मुखं
श्लेषादिना प्रस्तुतवृत्तान्तप्रतिपादकोवाग्विशेषः
यथा ॥

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः प्राप्तः शरत्समय एष
विशुद्धकान्तः । उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं रामोदशा
स्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः ॥

पात्रं यथा शाकुन्तले ॥

तवास्मि गीतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः । एष राजेव
दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यपि स कीर्तयेत् ।

ऋतुञ्च कञ्चित् प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः ।

सस्थापकः प्रायेणेति कचिद्वतारकीर्तनमपि यथा

रत्नावल्यां भारतीवृत्तिस्तु भारतीसंस्कृतप्रायो

वाग्व्यापारोनराश्रयः । संस्कृतवज्रलोवाक्प्रधानो

व्यापारोभारती । तस्याः प्ररोचना वीथी तथा

प्रहसनामुखे । अङ्गान्यत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः

प्ररोचना । प्रस्तुताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतृणां

प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररोचना यथा रत्नावल्यां ॥ परि० ६

श्रीहर्षोनिपुणः कविः परिसदयेषा गुणग्राहिणी लोके
हारिच वत्सराजचरितं नाथ्ये च दत्ता वयं । वस्त्रैकैकमपोह
वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुनर्माङ्गाग्योपचयादयं समुदितः
सर्व्वगुणानां गणः ॥

वीथीप्रहसने वक्ष्यते । नटी विदूषकोवापि
पारिपार्श्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं
यत्र कुर्व्वते । चित्रैर्व्वीक्यैः स्वकार्य्यैः प्रस्तुताक्षे
पिभिर्निर्मितः । आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्ताव
नापि सा । सूत्रधारसदृशत्वात् । स्थापकोपि सूत्र
धार उच्यते । तस्यानुचरः पारिपार्श्विकः । तस्मात्
किञ्चिदूनोनटः । उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगाति
शयस्तथा । प्रवर्त्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावना
भिदाः । तत्र पदानि त्वगतार्थानि तदर्थगतये
नराः । योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्घात्यक उच्यते ।
यथा मुद्राराक्षसेसूत्रः ॥

क्रूरग्रहः सकेतुश्चन्द्रं संपूर्णमण्डलमिदानीं अभिभवितु
मिच्छति बलात् अनन्तरं नेपथ्ये आःक एष मयि जीवति
सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छतीति ॥

परि० ६ ॥ अत्रार्थवन्त्यपि पदानि हृदि स्थार्या गत्वा अर्था
न्तरे संगमस्य पात्रप्रवेशः । सूत्रधारस्य वाक्यं वा
समादायार्थमस्य वा । भवेत्पात्रप्रवेशश्चेत् कथो
द्घातः स उच्यते । वाक्यं यथा रत्नावल्यां ॥

दीपादन्यस्मादपीत्यादि ॥

सूत्रधारेण पठिते नेपथ्ये एवमेतत् कः सन्देहः
दीपादन्यस्मादपीत्यादि पठित्वा योगन्धरायणस्य
प्रवेशः वाक्यार्थं यथा वेण्यां ॥

निर्व्वीणवैरदहनाः प्रशमादरीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः
सह माधवेन । रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च सुस्थाभवन्तु
कुरुराजसुताः समृत्याः ॥

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा
नेपथ्ये ॥

आः दुरात्मन् वृथामङ्गलपाठके कथं सुस्थाभवन्तुमपि
जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

ततः सूत्रधारो निष्क्रान्तः भीमसेनस्य प्रवेशः ।
यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते । तेन
पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥ यथाकुन्द
मालायां ॥

नेपथ्ये दूतदूतोऽवतरत्वार्या सूत्रः कोऽयं खलु आर्याका परि० ई
नेन सहायकं मे सम्यादयति विलोक्य कष्टमतिकरणं वर्त्तते ।
लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति रामेण लोकपरिवादभया
कुलेन । निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वीं सीतां वनाय
परिकर्षति लक्ष्मणोऽयं ॥

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याङ्गानमिच्छता
सूत्रधारेण सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽय
मिति सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रा
न्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः प्रयोजितः ।
कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृक् यत्र वर्णयेत् । तदा
अथश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्रवर्त्तकं यथा ॥

आसादितेत्यादि तत्र प्रविशति यथा निर्दिष्टोरामः ॥

यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत्रसाध्यते ।
प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगितं बुधैः । यथाशा
कुन्तले ॥

सूत्रः नटीं प्रति तवास्मिगीतिरागेणेत्यादि ॥

ततोराज्ञः प्रवेशः । योज्यान्यत्र यथालाभं वीथ्य
ङ्गानीतराण्यपि । अत्र आमुखे उद्घात्यकावल
गितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि वक्ष्यमाणानि । नख

परि० ६ कुट्टस्तु नेपथ्योक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा ।
 समाश्रित्यापि कर्तव्यमामुखं नाटकादिषु । एषा
 मामुखभेदानामेकं कञ्चित्प्रयोजयेत् । तेनार्थमथ
 पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक् । प्रस्तावनान्ते निर्ग
 च्छेत्ततोवस्तु प्रयोजयेत् । वस्त्विति वृत्तं इदं पुन
 र्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते । आधिकारिकमेकं
 स्यात् प्रासङ्गिकमथापरं । अधिकारः फलेस्वाम्य
 मधिकारी च तत्प्रभुः । तस्येति वृत्तं कविभिराधि
 कारिकमच्यते । फले प्रधानफले यथा ॥

बालरामायणे रामचरितं ॥

अस्योपकरणार्थन्तु प्रासङ्गिकमितीष्यते । अस्या
 धिकारिकेति वृत्तस्य उपकरणनिमित्तं यच्चरितं
 तत्प्रासङ्गिकं यथा ॥

सुग्रीवादिचरितं ॥

पताकास्थानकं योज्यं सुविचार्यैह वस्तुनि ।
 इह नाट्ये ॥ यत्रार्थेचिन्तिते न्यस्मिन् तस्मिङ्गेऽन्यः
 प्रयुज्यते । आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु
 तत् ॥ तद्भेदानाह ॥ सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युप

चारतः । पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितं । परि० ६
यथा रत्नावल्यां ॥

वासवदत्तेयमिति राजा यदा तत्कण्ठपाशं मोचयति
तदा तदुक्ता सागरिकेयमिति प्रत्यभिज्ञाय कथं प्रियामे
सागरिका अलमलमतिमात्रमित्यादि फलरूपार्थसम्पत्तिः
पूर्वापेक्षया उपचारातिशयात् गुणवती उत्कृष्टा ॥

वचः सातिशयश्लिष्टं नानाबन्धसमाश्रयं । पता
कास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितं यथा वेण्यां
भोमः ॥

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च सुस्थाभवन्तुकुरुराज
सुताः समृत्याः ॥

अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकश्लेष
वशेन बीजार्थप्रतिपादनात् । अमङ्गलप्रतिपत्तौ
सत्यां द्वितीयं पताकास्थानं । अर्थोपक्षेपणं यत्तु
लीनं सविनयं भवेत् । श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमि
दमुच्यते । लीनमव्यक्तार्थं श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्ये
नाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतं सविनयं
विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं सम्यद्यते यत्तत्तृतीयं
पताकास्थानं । यथा वेण्यां द्वितीयेऽङ्के ॥

परि० ६ कञ्चुकी देवभग्नं भग्नं राजा केन कञ्चु भीमेन राजा कस्य
 कञ्चु भवतः राजा आः किं प्रलपसि कञ्चु सभयं देव ननु
 ब्रवीमि भग्नं भीमेन भवतः राजा धिक् वृद्धापसदको यमद्य
 तेव्यामोहः कञ्चु देवनव्यामोहः । सत्यमेव भग्नं भीमेन भवतो
 मरुता रथकेतनं । पातितं किङ्किणीजालवन्धाक्रन्दमिव
 क्षितौ ॥

अत्र दुर्योधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसंक्रान्तमर्थो
 पक्षेपणं । दुर्योधनवचनविन्यासः सुस्मिष्टः काव्ययो
 जितः । प्रधानार्थान्तरापेक्षो पताकास्थानकं परं ॥
 यथा रत्नावल्यां ॥

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डरत्निं प्रारब्धजृम्भां क्षणादा
 यासं श्वसनोद्यमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः । अद्योद्यानलता
 मिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं पश्यन् कोपविपाटलद्यु
 तिमुखं देव्याः करिष्याम्यहं ॥

अत्र भाव्यर्थः सूचितः । एतानि चत्वारि पता
 कास्थानकानि । कचिन्मङ्गलार्थं कचिदमङ्गलार्थं
 मपि सर्वसन्धिषु भवन्ति काव्यकर्तुरिच्छावशात्
 भूयोपि भवन्ति यत्पुनः केनचिदुक्तं मुखसन्धिमा
 रभ्य सन्धिचतुष्टये क्रमेण भवन्तीति तदन्ये न

मन्यन्ते एषामत्यन्तमुपादेयानामनियमेन सर्वं परि० ई
त्रापि सर्वेषामपि भवितुं युक्तत्वात् । यत्स्यादनु
चितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा । विरुद्धं तत्परि
त्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् । अनुचितमिति वृत्तं
यथा ॥

रामस्यच्छद्मनाबालिवधः ॥

तच्च उदात्तराघवेनोक्तमेव सुग्रीववीरचरिते
तु बालो रामवधार्थमागतोरामेण इत इत्यन्यथा
कृतः । अङ्गेष्वदर्शनीया या वक्तव्यैव च सम्मता ।
या च स्याद्वर्षपर्यन्तं कथा दिनद्वयादिजा ।
अन्याच विस्तरा सूच्या सार्थोपक्षेपकैर्बुधैः । अङ्गेषु
अदर्शनीया कथा युद्धादिकथा । वर्षादूर्ध्वन्तु यद्वस्तु
तत्स्याद्वर्षादधोभवं । उक्तां हि मुनिना अङ्गकेदे
कार्यं मासकृतं वर्षसञ्चितं वापि तत्सर्वं कर्त्तव्यं
वर्षादूर्ध्वं नतु कदाचित् । एवञ्च चतुर्दशवर्षव्यापि
न्यपि रामवनवासे येयेविराधवधादयः कथांशास्ते
ते वर्षवर्षावयवदिनयुग्मादीनामेकतमेन सूच
नीया न विरुद्धाः । दिनावसाने कार्यं यद्दिनेनैवोप
पद्यते । अर्थोपक्षेपकैर्वाच्यमङ्गकेदं विधायतत् ।

परि० ६ के ते अर्थोपक्षेपका इत्याकाङ्क्षायामाह । अर्थोपक्षे
पकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ । चूलिकाङ्कावतारो
ऽयस्यादङ्कमुखमित्यपि । वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथां
शानां निदर्शकः । संचिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदाव
ङ्कस्य दर्शितः । मध्येन मध्यमाभ्याम्वा पत्राभ्यां संप्र
योजितः । शुद्धः स्यात् सतु संकीर्णो नीचमध्यम
कल्पितः । तत्र शुद्धोयथा मालतीमाधवे श्मशानेक
पालकुण्डलासंकीर्णो यथा ॥

रामाभिनन्दे चपणककापालिकौ ॥

अथ प्रवेशकः । प्रवेशकोनुदात्तोक्त्या नीचपात्र
प्रयोजितः । अङ्कदयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके
यथा । अङ्कदयस्यान्तरिति प्रथमाङ्केऽस्य प्रतिषेधश्च
यथा वेण्यां ॥

अथत्यामाङ्के राक्षसमिथुनं ॥

अथचूलिका ॥ अन्तर्जवनिकासंस्थैः सूचना
र्थस्य चूलिका । यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्यादौ ॥

नेपथ्ये भोभोवैमानिकाः प्रवर्तन्तां रङ्गमङ्गलानीत्यादि
रामेण परशुरामोजितइति नेपथ्ये पात्रैः सूचितं ॥

। मङ्गलानी इति मङ्गलानीति मङ्गलानीति ।

अथाङ्कावतारः अङ्कान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्या परि० ६
विभागतः । यत्राङ्कोवतरत्येषोङ्कावतार इति स्मृतः
यथाभिज्ञाने पञ्चमाङ्के पात्रैः सूचितः षष्ठाङ्क
स्तदङ्कस्याङ्कविशेष इवावतीर्णः ॥ अथाङ्कमुखं ॥
यत्र स्यादङ्क एकस्मिन्नङ्कानां सूचनाखिला । तद
ङ्कमुखमित्याहुर्वीजार्थख्यापकञ्च तत् ॥ यथामाल
तीमाधवे । प्रथमाङ्कादौ कामन्दक्यवलोकिते भूरि
वसु प्रभृतीनां भाविभूमिकानां परिलिप्तकथा प्रव
न्धस्य च प्रसङ्गात् सन्निवेशं सूचितवत्यौ अङ्का
न्तपात्रैर्व्याङ्कास्यं किन्नाङ्कस्यार्थसूचनात् । अङ्का
न्तपात्रैरङ्कान्ते प्रविष्टैः पात्रैः यथावीरचरिते द्विती
याङ्कान्ते ॥

प्रविश्य सुमन्त्रः भगवन्तौ वशिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभा
र्गवानाकथयतः इतरे क्व भगवन्तौ सुमन्त्रः महाराजदशरथ
स्यान्तिके इतरेतत्तत्रैव गच्छाम ॥

इत्यङ्कपरिसमाप्ता ततः प्रविश्यापविष्टा वशिष्ठ
विश्वामित्रपरशुरामा इत्यत्र पूर्वाङ्कान्त एव
प्रविष्टेन सुमन्त्रपात्रेण शतानन्दजनककथावि
च्छेदे उत्तराङ्कमुखसूचनादङ्कास्यमिति । एतच्च

परि० ६ ध्वनिकमतानुसारेणोक्तं अन्येत्वङ्कावतारेणैव इदं
गतार्थमित्याहुः ॥ अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं
वस्तु विस्तरं । यदा संदर्शयेच्छेषमामुखानन्तरं
तदा । कार्योविष्कम्भकोनाद्यआमुखाक्षिप्रपा
त्रकः यथा रत्नावल्यां ॥

योगन्धरायणप्रयोजितः ॥

यदातु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते । आदा
वेव तदाहुः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥ यथा शाकु
न्तलेविष्कम्भकाद्यैरपिनो बधोवाच्योऽधिकारिणः ।
अन्योन्येन तिरोधानं न कुर्याद्रसवस्तुनोः ॥ रसः
शृङ्गारादिः । यदुक्तं ध्वनिकेन न चातिरसतोवस्तु
दूरंविच्छिन्नतां नयेत् । रसं वा न तिरोदध्यात्
वस्त्वलङ्कारलक्षणैरिति ॥ बीजं विन्दुः पताका च
प्रकरी कार्यमेव च । अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या
यथा विधि । अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः ।
तत्र बीजं । अल्पमात्रं समुद्दिष्टं वज्रधा यद्विसर्पति ।
फलस्य प्रथमो हेतुर्वीजं तदभिधीयते ॥ यथा रत्ना
वल्यां ॥

वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्देवानुकूल्यलालितोयो वदि० इ
गन्धरायण व्यापारः ॥

यथा वा वेण्यां ॥

द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भामसेनक्रोधापचितोयुधिष्ठिरो
त्साहः ॥

अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणं ।

यथा रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिसमाप्तौ ॥

कथार्थविच्छेदे सति उदयनसेन्दोरिवोद्बध्यते इति
सागरिका श्रुत्वा सहर्षं कण्ठ एषोऽसौ उदयननिरिन्दोद्
दिरवान्तरार्थहेतुः ॥

व्यापिप्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते यथा ॥

रामचरिते सुग्रीवादेर्वेण्यां भीमादेः शाकुन्तले विदूष
कस्य चरितं ॥

पताकानायकस्य स्थानं स्वकीयं फलान्तरं । गर्भे
सन्धौ विमर्षे वा निर्व्वहस्तस्य जायते यथा ॥

सुग्रीवादेराज्यप्राप्त्यादिः ॥

यत्तु मुनिनोक्तं आगर्भादाविमर्षादा पताका
विनिवर्त्तते । इति तत्र पताकेति पताका नायक
फलं । निर्व्वहणपर्यन्तमपि पताकायाः प्रवृत्तिदर्श

परि० ६ नादिति व्याख्यातमभिनवगुप्तपादैः । प्रासङ्गिकं
प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता यथा ॥

कुलपत्यङ्के रावणस्य जटायुसम्वादः ॥

प्रकरीनायकस्यस्यान्न स्वकीयं फलान्तरं । अपे
क्षितन्तु यत्साध्यमारम्भोयन्निबन्धनः । समापन्नन्तु
तत्सिद्धौ तत्कार्यमिति सम्मतं यथा ॥

रामचरिते रावणबधः ॥

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।
आरम्भ यत्न प्राप्ताशनियताप्तिफलागमाः । तत्र
भवेदारम्भश्चात्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये । यथारत्नाव
ल्यां ॥

रत्नावल्यन्तः पुरनिवेशार्थं योगन्धराचणसौत्सुक्यं ॥

एवं नायकनायिकादीनामप्यौत्सुक्यमाकरेषु
बोद्धव्यं । प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारेऽतित्वरा
न्वितः । यथारत्नावल्यां ॥

त हरिणश्च अत्रिः अन्नोदंशणोवा अजि त्रिजधाकधा
अलिहि अजधा समो हिदंकरद्वयं ॥

इत्यादिना प्रतिपादितोरत्नावल्याश्चित्रलेख
नादिर्वत्सराजसङ्गमोपायः तथाच ॥

रामचरिते समुद्रबन्धनादिः ॥

उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिः सम्भवः । परि० ई
यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के ॥

वैशपरिवर्त्तनाभिसरणादेः सङ्गमोपायादासवदत्ताल्ल
णापायशङ्कया च अनिर्द्धारितैकान्तसङ्गमरूपफलप्राप्तिः
प्रत्याशा एवमन्यत्र ॥

अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्रतिस्तु निश्चिता ।
अपायाभावान्निर्धारितैकान्तफलप्राप्तिर्नियताप्रतिः ॥
यथा रत्नावल्यां ॥

राजा देवीप्रसादनं त्यक्त्वा नान्यमत्रोपायं पश्यामीति ॥
देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणान्निय
तफलप्राप्तिः सूचिता । सावस्थाफलयोगः स्याद्यः
समग्रफलोदयः । यथा रत्नावल्यां ॥

रत्नावलीलाभश्चक्रवर्त्तिलक्षणाफलान्तरलाभसहितए
वमन्यत्र ॥

यथा संख्यमवस्थाभिराभिर्योगात्तु पञ्चभिः ।
पञ्चधैवेति वृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सन्धयः । तल्ल
क्षणमाह अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ।
एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरैक
प्रयोजनसम्बन्धः सन्धिः तद्भेदानाह मुखं प्रतिमुखं

परि० ६ गर्भोविमर्ष उपसंहतिः इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमा
 लक्षणमुच्यते ॥ यथोद्देशं लक्षणमाह यत्र बीज
 समुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा । प्रारम्भेण समायुक्ता
 तन्मुखं परिकीर्तितं । यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के
 फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः । लक्ष्या
 लक्ष्यद्वोद्देशे दोयत्र प्रतिमुखञ्च तत् । यथा रत्ना
 वल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागमहे
 तोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्य सुसङ्गता
 विदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किञ्चिल्लक्ष्यस्य वासव
 दत्तया चित्रफलकवृत्तान्तेन किञ्चिदुन्नीयमानोद्दे
 श्यरूपउद्देशः । फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य
 किञ्चन । गर्भोयत्र समुद्देशोद्भासान्वेषणवान्मुहुः ।
 फलस्य गर्भीकरणाद्गर्भः यथा रत्नावल्यां द्विती
 येऽङ्के सुसङ्गता ॥

सहि अदक्खिणा दानिसि तुमं जाएवं भट्टिणा हत्थेन
 गहिद्दावि कोवं ए मुच्चसीत्यादौ समुद्देशः पुनर्वासवद
 त्ताप्रवेशे ह्रासः । तृतीयेऽङ्के तद्वार्त्तान्वेषणाय गतः । कथ
 च्चिरयति वसन्तकदत्यन्वेषणं विदूहीहीभोः कोषस्वीरज्ज
 लम्भेणावि ए तादिशोपि अव अस्सस्स परितो सोजादिशोमम

स आसादोपि अवच्छेदं सुणिञ् भविस्सदि इत्यादौ उद्भेदः । परि० ६
पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभिज्ञानात् ह्रासः । पुनः सागरि
कायाः सङ्केतस्थानगमने अन्वेषणं पुनर्ज्ञतापाशकरणे उद्भेदः ॥

अथ विमर्षः ॥ यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो
गर्भतोऽधिकः । सापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्ष
इति स्मृतः ॥ यथा शाकुन्तले चतुर्थाङ्गादौ ॥

अनुसूयापि अंवदेजद्वि गन्धर्वेण विवाहेन निवृत्तक
ज्ञानापियसही सउन्तला तधावि अनुरुअभहभादणीसस्व
त्तत्तिणिबुद मेहिअअं ॥

इत्यत आरभ्य सप्तमाङ्कोपलिप्तात् शकुन्तला
प्रत्यभिज्ञानात् प्रागर्थसञ्चयः शकुन्तलाविस्मरण
रूपविघ्नालिङ्गितः ॥ अथ निर्व्वहनं । वीजवन्तो मुख
द्यर्था विप्रकीर्णा यथायथं । ऐकार्थमुपनीयन्ते यत्र
निर्व्वहनं हि तत् ॥ यथा वेण्यां ॥

कञ्चुकी उपसृत्य सहर्षं महाराज वद्धसे अयं खलु
भीमसेनो दुर्व्यो धनञ्जयतज्जारुणीकृतसर्व्वशरीरो दुर्लब्धव्यक्तिः ॥

इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादिमुखसन्ध्या
दिवीजानां निजस्थानोपलिप्तानामेकार्थयोजनं
यथावा शाकुन्तले सप्ताङ्के ॥

शकुन्तलाभिज्ञानादुत्तरोर्यराशिः ॥

परि० ६ । एषामङ्गान्याह ॥ उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो
विलोभनं । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परि
भावना । उद्भेदः कारणं भेद एतान्यङ्गानि वै
मुखे ॥ यथोद्देशं लक्षणमाह ॥ काव्यार्थस्य समुत्प
त्तिरूपक्षेप इति स्मृतः । काव्यार्थ इति वृत्तलक्षण
प्रस्तुताभिधेयः ॥ यथा वेण्यां भीमः ॥

लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः प्राणेषु वित्तनिचयेषु
च नः प्रहृत्य । आकृत्य पाण्डवबधूपरिधानकेशान् सुस्था
भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

समुत्पन्नार्थवाङ्मयं ज्ञेयः परिकरः पुनः । यथा
तत्रैव ॥

प्रवृद्धं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभिर्न तत्रार्थो हेतु
र्न भवति किरीटी न च युवा । जरासन्धस्योरः स्थलमिव विरूढं
पुनरपि क्रुधा भीमः सन्धिं विघटयति यूयं घटयत ॥

तन्निष्पत्तिः परिन्यासः यथा तत्रैव ॥

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य सुयो
धनस्य । स्थानावबद्धघनशोणितशोणपाणिहस्तसंयिष्यतिकचां
स्तवदेवि भीमः ॥

अत्र उपक्षेपो नाम इति वृत्तलक्षणस्य काव्या

॥ ॥

भिधेयस्य संक्षेपेणोपक्षेपणमात्रं परिकरस्तस्यैव वज्र परि० ६
लीकरणं परिन्यासस्ततोपि निश्चयापत्तिरूपतया
परितोद्दये न्यसनमित्येषां भेदः । एतानि
चाङ्गानि उक्तेनैव पौर्वापर्येण भवन्ति । अङ्गा
न्तराणित्वन्यथापि ॥ गुणाख्यानं विलोभनं यथा ॥

तत्रैव द्रौपदी नाधकिं दुक्करं तत्र परिकुविदेन ॥

यथावा मम चन्द्रकलायां चन्द्रकलावर्णने ॥

सेयं तारुण्यस्य विलासदत्यादि यत्तु शाकुन्तलादिषु ग्रीवा
भङ्गाभिराममित्यादि ॥

मृगादिगुणवर्णनं तद्दीजार्थसम्बन्धाभावान्न
सन्ध्यङ्गं एवमङ्गान्तराणामप्यूह्यं ॥ संप्रधारणम
र्थानां युक्तिः यथा वेण्यां सहदेवोभीमं प्रति ॥

आर्य्य किं महाराज सन्देशोमम व्युत्पन्नएवार्थेण गृहीत
इत्यतः प्रभृतियावद्भीमवचनं । युष्मान् ह्येषयति क्रोधा
ल्लोके शत्रुकुलक्षयः । न लज्जयति दाराणां सभायां केश
कर्षणमिति ॥

प्राप्तिः सुखागमः यथा तत्रैव ॥

मथ्नामिकौरवशतं समरे न कोपादित्यादिद्रौपदी श्रुत्वा
सहर्षेणाधश्चसुपुवरं कखुब्धं वञ्चणं तापुणोपुणोभण ॥

परि० ६ वीजस्यागमनं यत्तु तत्समाधानमुच्यते यथा
तत्रैव ॥

नेपथ्ये भोभोविराटद्रुपदप्रभृतयः श्रूयतां । यत्सत्यव्रत
भङ्गभीरुमनसा यत्नेन सन्वीकृतं यद्विस्मर्त्तुमपीहितं शमवता
शान्तिं कुलस्येच्छता । तद्द्यूतारणिसंभृतं नृपसुताकेशाम्बरा
कर्षणैः क्रोधज्योतिरिदं महत्कुरुवले यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥

अत्र सुस्थाभवन्ति मयि जीवतीत्यादिवीजस्य
प्रधाननायिकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात् समा
धानं ॥ सुखदुःखकृतोयोऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतं ॥
यथा बालचरिते ॥

उत्साहातिशयं वत्स तव वाल्यञ्च पश्यतः । मम हर्षविषा
दाभ्यामाक्रान्तं युगपन्ननः ॥ यथावा मम प्रभावत्यां नयन
युगासेचनकमित्यादि ॥

कुतूहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभावना ॥
यथा वेण्यां द्रौपदी युद्धं स्यान्न वेति संशयाना त्वर्थ
शब्दानन्तरं ॥

नाधकिं दानिं ण्षोपलम्बे जलहरन्मणिदमासनुघोषधम
त्यराखणखणसमरदुन्दुभीताडोच्चदि ॥

वीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्भेदः यथा तत्रैव ॥

द्रौपदीनाधपुणोवितत्र समासाददववा ॥ भीमः भूयः परि० ६
परिभवचान्निलज्जावन्धुरिताननं । अनिशेषितकौरव्यं न
पश्यसि वृकोदरं ॥

करणं पुनः प्रकृतार्थसमारम्भः यथा तत्रैव ॥

देविगच्छामोवयमिदानीं कुरुकुलक्षयायेति ॥

भेदः संहतिभेदनं ॥ यथा तत्रैव ॥

अतएवाद्यप्रभृतिभिन्नाहं भवद्भ्यः ॥

केचित्तु भेदः प्रोत्साहनेति वदन्ति ॥ अथ प्रति
मुखाङ्गानि ॥ विलासः परिसर्पश्च विधृतं तापनं
तथा । नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः ।
विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनं । पुष्पं
वज्रमुपन्यासोवर्णसंहारइत्यपि ॥ तत्र समीक्षा
रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते ॥ रतिलक्षणस्य
भावस्य योहेतुभूतोभोगोविषयः प्रमदापुरुषोवा
तदर्थी समीक्षा विलासः यथा शाकुन्तले ॥

कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तदभावदर्शनाश्वसि ।
अकृतार्थेपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥

दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते । यथा शाकु
न्तले राजा ॥

परि० ६ भवितव्यमत्र तथा तथाहि अत्युन्नता पुरस्तादवगाढाजघ
नगौरवात्पश्चात् । द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभि
नया ॥

कृतस्यानुनयस्यादौ विधृतं त्वपरिग्रहः । यथा
तत्रैव ॥

अलं वो अन्तपुत्तविरह पञ्जसुत्रेण रात्रसिना उवरु
ध्वेण ॥

केचित्तु विधृतं स्यादरति रिति वदन्ति ॥ उपा
यादर्शनं यत् तापनं नाम तद्ववेत् । यथा रत्ना
वल्यां सागरिका ॥

दुन्दुहजनानुरागो लज्जागुरुर्द्विपरवरसो अण्य । पिय
सहि विसमं पेम्भं मरणं सरणं नव रिचकं ॥

परिहासवचो नर्म ॥ यथारत्नावल्यां ॥

सुसङ्गता सहि जस्स कदेतुमं आअदा । सोअअं पुर
दोचिदुदि । सागरिका साभ्यसूयं । कस्स कदे अहंआअदा ।
सुसं अद अनपसं किं देनं चित्तफलअस्स ॥

धृतितु परिहासजा नर्मद्युतिः । यथा तत्रैव ॥

सुसङ्गता सहि अदक्खिणा दाणिसि तुमं जा एवं भट्ठिना

इत्यावलम्बिदाविकोवं न मुञ्चसि साग सभ्रूभङ्गमीषदिहस्य । परि० इ
सुसङ्गदे इदानीं पिनविरमसि ॥

केचित्तु दोषस्याच्छादनं चास्यं नर्मद्युतिरिति
वदन्ति ॥ प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरं । यथा
वक्रमोर्व्वश्यां ॥

उर्व्वशीजश्चदुजश्चदुमहारात्रो राजा मया नामजितं
यस्यत्वया जयउदीर्य्यतेइत्यादि ॥

विरोधोव्यसनप्राप्तिः यथा चण्डकौशिकेराजा ॥

नूनमसमीक्ष्यकारिणा मयान्वेनेव स्फुरच्छिखाकलापो
व्वलनः पद्भ्यां समाक्रान्तः ॥

कृतस्यानुनयः पुनः स्यात्पर्य्युपासनं ॥ रत्ना
वल्यां ॥

विदूभो मा कुप्य एसा हि कदलीघरन्तरं यदेत्यादि ॥

पुष्पं विशेषवचनं मतं ॥ यथा तत्रैव राजा ॥

हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति विदू भोवश्च एषा अवह
वासिवी तत्र समासादिदा राजा वयस्यसत्यं श्रीरेषा पाणि
रप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः । कुतोऽन्यथा पतत्येष स्नेदच्छ
आमृतद्रवः ॥

प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रं ॥ यथा तत्रैव राजा ॥

परि० ६ कथमिह सोहं त्वया ज्ञातः सुसं न केवलं तुमं चित्त
फलएण ताजावगत्यअदेवीए णिवेदइस्सं ॥

उपन्यासः प्रसादनं यथा तत्रैव ॥

सुसं मट्टा अलं सङ्काए मए विभट्टिनोपसादेन कीलिदं
ज्जेवए दिहिं ॥ ता किं कणाभरणेन अदोवि मेगरूअ अवो
पसादएसोजं कीसतए अहं एत्थ आलिहिंदत्ति कुविदामेपि
असही सागरिका एस ज्जेवपसादोअदु ॥

केचित्तु । उपपत्तिरुतोयोऽर्थ उपन्यासः सकी
र्तितः । इतिवदन्ति उदाहरन्तिच तत्रैव ॥

अदिमुरहा कखुसा गर्भदासीति ॥

चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहारइष्यते यथावीर
चरिते तृतीयेऽङ्के ॥

परिषदियमृषीणामेष वीरोयुधाजित् सममृषिभिरमा
त्यैलामपादश्च वृद्धः । अयमविरतयज्ञोब्रह्मवादीपुराणः
प्रभुरपि जनकानामद्रुहोयाजकास्ते ॥

इत्यत्र ऋषिचक्रादीनां वर्णानां मेलनं अभिन
वगुप्तपादास्तु वर्णशब्देन पात्राण्युपलक्ष्यन्ते ।
संहारोमेलनमिति व्याचक्षते उदाहरन्ति च रत्ना
वल्यां द्वितीयेऽङ्के ॥

अदोविमे अत्रं गरुत्तपसादोदत्यादेरारभ्यलं हृत्यो परि० ६
गेहिअपसादेहिणं राजा कासौ कासावित्यादि ॥

अथ गर्भाङ्गानि ॥ अभूताहरणं मार्गेरूपो
दाहरणे क्रमः । संग्रहश्चानुमानश्च प्रार्थनाक्षिप्ति
रेवच । चोटकाधिवलोद्देगागर्भेस्युर्विद्रवस्तथा ।
अत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतं ॥ यथा
अश्वत्यामाङ्के ॥

अश्वत्यामाहतइति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा खैरं शेषे गज
इति किल व्याहतं सत्यवाचा ॥

तत्त्वार्थकथनं मार्गः ॥ यथा चण्डकौशिके
राजा ॥

भगवन् गृह्यतामर्जितमिदं भार्यातनयविक्रयात् ।
शेषस्यार्थे करिष्यामि चाण्डालेष्टात्मविक्रयं ॥

रूपं वाक्यं वितर्कवत् । यथारत्नावल्यां राजा ॥
मनः प्रकृत्यैव चलं दुर्लक्ष्यञ्च तथापि मे । कामेनैतत्कथं
विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः ॥

उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ॥ यथा अ
श्वत्यामाङ्के ॥

योयः शस्त्रं विभर्त्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनाञ्चमूनां

परि० ६ योयः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवयागर्भशय्यां गतोवा ।
 योयस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणेयश्च यश्च प्रतीपः क्रोधा
 न्नस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोहं ॥

भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात् यथा शाकुन्तले
 राजा ॥

स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि
 तथाहि उल्लसितैकभूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः
 पुलकाचितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥

संग्रहः पुनः सामदानार्थं सम्पन्नः ॥ यथा रत्ना
 वल्यां राजा ॥

साधु वयस्य दूदन्ते पारितोषिकमिति कटकं ददाति ॥

लिङ्गादूहोनुमानता ॥ यथा जानकीराघवे
 नाटके रामः ।

लीलागतैरपि तरङ्गयतो धरित्रीमालोकनैर्नमयतो जगतां
 शिरांसि । तस्यानुमापयति काञ्चनकान्तिगौरकायस्य सूर्य
 तनयत्वमधृष्यताञ्च ॥

रतिहर्षोत्सवानान्तु प्रार्थनं प्रार्थना भवेत् ।
 यथारत्नावल्यां ॥

प्रिये सागरिके शीतांशुमुखमत्पले तव दृशौ पद्मानकारौ

करौ रम्भास्तम्भनिभं तथोरुयुगलं वाह्ममृणालोपमौ । इत्या परि० ६
ह्लादकराखिलाङ्गिरभसान्निः शङ्कमालिङ्ग्य मामङ्गानि त्वम
नङ्गतापविधुराण्येहोहि निर्व्यापय ॥

इदञ्च प्रार्थनाख्यमङ्गं यन्मते निर्व्वहणे भूता
वसरत्वाभावात् प्रशस्तिनामाङ्गं नास्ति तन्मतानु
सारेणोक्तं ॥ अन्यथाङ्गानां पञ्चषष्टिसंख्यत्वप्रस
ङ्गात् रहस्यार्थस्य तूद्भेदः क्षिप्तिः स्यात् । यथा
अश्वत्यामाङ्के ॥

एकस्यैव विपाकोऽयं दारुणोभुवि वर्त्तते । केशयहे द्वितीये
ऽस्मिन् नूनं निः शेषिताः प्रजाः ॥

त्रोटकं पुनः संरब्धवाक् ॥ यथा चण्डकौशिके
कौशिकः ॥

आः पुनः कथमद्यापि न संभूताः स्वर्णदक्षिणाः ॥

अभिनयमभिसन्धिश्चलेन यः ॥ यथा रत्ना
वल्यां काञ्चनमाला ॥

भट्टिनें इअं सा चित्तसालिञ्चाण वसन्त अस्तुः सन्नं करोमी
त्यादि ॥

नृपादिजनिताभीतिरुद्देगः परिकीर्त्तितः । यथा
वेण्यां ॥

प्राप्तावेकरथारूढौ पृक्कनौ त्वामितस्ततः । स कर्णारिः
स च क्रूरो वृककर्मा वृकोदरः ॥

परि० ६ शङ्काभयत्रासकृतः संभ्रमो विद्रवोमतः। यथा ॥

कालान्तककरालास्यं क्रोधाद्धूतं दशाननं । विजोक्त्य वान
रानीके संभ्रमः कोप्यजायत ॥

अथविमर्षाङ्गानि ॥ अपवादोऽथ संफेटोव्यव
सायेन्द्रवोद्युतिः । शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो
विरोधनं । प्ररोचना विमर्षस्यादादानं क्वादनं
तथा । दोषप्रख्यापवादः स्यात् यथावेण्यां युधि
ष्ठिरः ॥

प्राञ्चालक कचिदासादिता तस्य दुरात्मनः पदवी पाञ्चा
लकः न केवलं पदवी स एव दुरात्मा देवीकेशपाशस्पर्शपात
कप्रधानहेतुरूपलब्धः ॥

संफेटोरोषभाषणं यथा ॥ तत्रैवराजा ॥

अरेरे मरुत्तनय वृद्धस्य राज्ञः पुरतो निन्दितमप्यात्म
कर्मा स्नायसे शृणुरे । कृष्णाकेशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य
राज्ञ स्तयोर्वा प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया दूत
दासी । तस्मिन् वैरानुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्राः
वाक्कोर्वीर्यातिभारद्रविणगुरुमदं मामजिलैव दर्पः । भीमः
सक्रोधं आः पाप राजा आः पापदत्यादि ॥

व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञा हेतुसम्भवः । यथा
तत्रैव भीमः ॥

निहताशेषकौरव्यः क्षीवोदुःशासनासृजा । भङ्गा दुर्योधनस्यो परि० ६
र्वीर्भीमोऽयं शिरसा नतः ॥

द्रवोगुरुव्यतिक्रान्तिः शोकावेगादिसम्भवा ॥
यथा तत्रैव । युधिष्ठिरः भगवन् कृष्णाग्रज सुभ
द्राभ्रातः ॥

ज्ञातिप्रीतिर्मानसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मोरूढं सख्यं
तदपि गणितं नानुजस्यार्जुनेन । तुल्यः कामं भवतु भवतः
शिष्ययोः स्नेहबन्धः कोऽयं पत्न्या यदसि विमुखोमन्दभाग्ये
मयि त्वं ॥

तर्ज्जनोद्देजने प्रोक्ता द्युतिः यथा ॥ तत्रैव
दुर्योधनं प्रति कुमारवृकोदरेणोक्तं ॥

जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्वाद्यापि धत्से गदां मां
दुःशासनकोष्णशोणितमधुक्षीवं रिपुं मन्यसे । दर्पान्धोमधु
कैटभद्विषि हरावप्युद्धृतं चेष्टसे चासान्धे नृपशोविहाय
समरं पङ्केऽधुना लीयसे ॥

शक्तिः पुनर्भवेत् विरोधस्य प्रशमनं यथा
तत्रैव ॥

कुर्वन्वाप्ताहतानां रणशिरसि न वा भस्मसाद्देहभारा
नशून्मिश्रं कथञ्चिद्ददतु जलममीवान्धवा बान्धवेभ्यः ।

परि० ६ मार्गन्तां ज्ञातिदेहान् हतनरगहने खण्डितान् गृध्रकक्षैरस्तं
भाखान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि ॥

॥ प्रसङ्गोगुरुकीर्तनं ॥ यथा मृच्छकटिकायां
चाण्डालकः ॥

एसोमागलदत्त स्सुसुओ अज्ज विस्स दत्तस्स नत्तिओ
चालुदत्तोव्यावादितुं वज्जट्टानं निज्जइएदेण किलगणिआ
वसन्तसेना सुअललोहेन वावादिदत्ति । चारुदत्तः । मख
शतपरिपूतं गोत्रमुद्गाषितं यत् सदसि निविडचैत्यब्रह्म
घोषैः पुरस्तात् । मम निधनदशायां वर्त्तमानस्य पापैस्तद
सदृशमनुष्यैर्युज्यते घोषणायां ॥

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलप्रसङ्गात्
गुरुकीर्तनमिति प्रसङ्गः ॥ मनश्चेष्टासमुत्पन्नः श्रमः
खेद इति स्मृतः ॥ मनःसमुत्पन्नोयथा मालती
माधवे ॥

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते वहति
विकलः कायोमोहं न मुञ्चति चेतनां । ज्वलयति तनूमन्त
र्दाहः करोति न भस्मासात् प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न
हन्ति जिवितं ॥

एवं चेष्टासमुत्पन्नोपि । ईप्सितार्थप्रतीघातः

प्रतिषेध इतीष्यते ॥ यथा मम प्रभावत्यां विदूषकं परि० ई
प्रतिप्रद्युम्नः ॥

सखे कथमिह त्वमेकाकी वर्त्तसे क्वनु पुनः प्रियसखीजनानु
गम्यमानाप्रियतमा मे प्रभावती । विदू असुरवद्वणा आआ
रिअ कहिं पोणीदा । प्रद्युम्नः दीर्घं निश्चस्य । हा पूर्णचन्द्रमुखि
मत्तचकोरनेत्रे मामानताङ्गि परिहाय कुतो गतासि ।
गच्छ त्वमद्य ननु जीवितदूर्णमेव दैवं कदर्थनपरं कृतकृत्य
मस्तु ॥

कार्यात्ययोपगमनं विरोधनमिति स्मृतं ॥
यथा वेण्यायुधिष्ठिरः ॥

तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निर्वृते कर्णे
श्रीविषभोगिनि प्रशमिते शल्येच याते दिवं । भीमेन प्रियसा
हसेन रभसादल्पावशेषे जये सर्वे जीवितसंशयं वयममी
वाचा समारोपिताः ॥

प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी ।
यथा वेण्यां पाञ्चालकः ॥

अहं देवेन चक्रपाणिना सहितद्वत्युपक्रम्य कृतं सन्देहेन ।
पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते । कृष्णात्य
न्तचिरोज्ज्वलते तु कवरी बन्धे करोतु चणं । रामे शत

परि० ६ कुठारभास्वरकरे चन्द्रमुमोच्छेदिनि क्रोधान्धे च वृकोदरे
परिपतत्याजौकुतः संशयः ॥

कार्यसंग्रह आदानं । यथा वेण्यां ॥

ननु भोः समन्तपञ्चकचारिणः । नाहं रक्षेन भूतोरिपुह
धिरजलाह्लादिताङ्गः प्रकामं निस्तीर्णोऽप्रतिज्ञाजलनिधि
गहनः क्रोधनः चत्रियोऽस्मि । भोभोराजन्यवीराः समरशि
खिशिखाभुक्तशेषाः कृतं वस्त्रासेनानेन लीनैर्हतकरितुरगान्त
र्हितैरास्यते यत् ॥

अत्र समस्तरिपुबधकार्यस्य संगृहीतत्वादा
दानं तदाङ्गः च्छादनं पुनः कार्यार्थमपमानादेः
सहनं खलु यद्भवेत् ॥ यथातत्रैव अर्जुनः ॥

आर्य्य अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तेन कर्मणा । हत
भ्रातृ शतोदुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा ॥

अथ निर्व्वहणाङ्गानि ॥ सन्धिर्विरोधोग्रथनं
निर्णयः परिभाषणं । कृतिः प्रसादआनन्दः सम
योप्युपगूहनं । भाषणं पूर्व्ववाक्यञ्च काव्यसंहार
एवच । प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः ।
तत्र वीजोपगमनं सन्धिः । यथा वेण्यांभीमः ॥

भवति यच्चवेदिसम्भवे स्मरति भवती यन्मयोक्तं । चञ्चल
जित्यादि ॥

अनेन मुखे क्षिप्तबीजस्य पुनरुपगमनमिति परि० ई
सन्धिः ॥ विरोधः कार्यमाकुलं ॥ यथा तत्रैव भीमः ॥

मुञ्चतु मामार्यः क्षणमेकं युधिष्ठिरः किमपरमवशिष्टं ।
भीमः सुमहदवशिष्टं । संयमयामि तावदनेन सुयोधनशोणि
तोक्षितेन पाणिना पाञ्चाल्याः दुःशासनावकृष्टं केशहस्तं
युधिष्ठिरः गच्छतु भवाननुभवतु तपस्विनीवेणीसंहारमित्य
नेन केशसंयमनकार्यस्यान्वेषणादिरोधः ॥

उपन्यासस्तु कार्याणां ग्रथनं यथा तत्रैव
भीमः ॥

पाञ्चालि न खलु मयि जीवति संहर्त्तव्या दुःशासनविलु
लिता वेणिरात्मपाणिभ्यां तिष्ठ स्वयमेवाहं संहरामीत्यनेन
कार्यस्योपक्षेपाद्ग्रथनं ॥

निर्णयः पुनः अनुभूतार्थकथनं । यथा तत्रैव
भीमः ॥

देव अजातशत्रो अद्यापि दुर्योधनहतकः मयापि तस्य
दुरात्मनः । भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्कन्दनाभं
निजाङ्गे लक्ष्मोरार्ये निषणा चतुरुदधिपयः सीमया सार्द्धं
मूर्त्या । भृत्यामित्राणि योधाः कुरुकुलमनुजादग्धमेतद्रणाग्नौ
नामैकं यद्रवीषि क्षितिपतदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषं ॥

परि० ६ परिवादकृतं वाक्यं वदन्ति परिभाषणं । यथा
शाकुन्तले राजा ॥

आर्ये अथ सा तत्रभवतीकिमाख्या राजर्षेः पत्नी तापसी
कोतस्त धम्म परिठायिनो नामं गेन्यस्सदि ॥

लब्धार्थागमनं कृतिः ॥ यथा वेण्यां कृष्णः ॥

एते भगवन्तोव्यासवाल्मीकिप्रभृतयोऽभिषेकं धावयन्त
स्तिष्ठन्ति इत्यनेन प्राप्तराज्यस्याभिषेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं
कृतिः ॥

शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात् ॥ यथातत्रैव ॥

भीमेन द्रौपद्याः केशसंयमनं ॥

आनन्दोवाञ्छितागमः यथातत्रैव ॥

द्रौपदो विश्वमविदं एदंवावावं नाधस्त पसादेन पुणोवि
सिक्खिस्तं ॥

समयोदुष्वनिर्याणं । रत्नावल्यां ॥

वासवदत्तारत्नावलीमालिङ्ग्य समस्तस्य वहीणि ए सम
स्तस्य ॥

तद्भवेदुपगूहनं यत्स्यादद्भुतसंप्राप्तिः । यथा मम
प्रभावत्यां नारददर्शनात् प्रद्युम्नः ऊर्ध्वमवलोक्य ॥

दधद्विद्युत्तेखामिव कुसुममालां परिमलभ्रमद्भृङ्गश्रेणी

ध्वनिभिरुपगीतां तत इतः । दिगन्तं ज्योतिर्भिसुहिनकरगौरै परि० ई
धवलद्यन्निभः कैलासाद्रेः पतति वियतः किं पुनरिदं ॥

सामदानादिभाषणं यथा चण्डकौशिके ॥

धर्मः तदेहि धर्मलोकमधितिष्ठ ॥

पूर्ववाक्यन्तु विज्ञेयं यथोक्तार्थोपदर्शनं ॥ यथा
वेण्यां भीमः ॥

बुद्धिमतिके क सा भानुमती परिभवतु संप्रति पाण्डव
दारान् ॥

वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते । यथा
सर्वत्र ॥

किन्ते भूयः प्रियमुपहरामीति ॥

नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते ॥ यथा
प्रभावत्यां ॥

राजानः सुतनिर्विशेषमधना पश्यन्तु नित्यं प्रजाजीयासुः
सदसद्विवेकपटवः सन्तो गुणग्राहिणः । शस्यस्वर्णसमृद्धयः
समधिकाः सन्तु चमामण्डले भूयादव्यभिचारिणी त्रिजग
तोभक्तिश्च नारायणे ॥

अत्र च उपसंहारप्रशस्त्योरन्तर्द्वयेन क्रमेणैव
स्थितिः । इह च मुखसन्धौ उपक्षेपपरिकरपरि
न्यासयुक्त्युद्देशसमाधानानां प्रतिमुखे च परिसर्पण

परि० ६ प्रगमनवज्रोपन्यासपुष्पाणां गर्भे अभूताहरण
मार्गचोटकावक्षेपाणां विमर्षे अपवाद शक्तिव्यव
सायप्ररोचनादानानां प्राधान्यमन्येषाञ्च यथा
सम्भवं स्थितिरितिकेचित् चतुःषष्टिविधं ह्येतदङ्गं
प्राक्तं मनोषिभिः । कुर्यादनियतेतस्य सन्धावपि
निवेशनं । रसानुगुणतां वीक्ष्यरसस्यैव हि मुख्यता ॥
यथा वेणीसंहारे तृतीयाङ्के ॥

दुर्योधनकर्णयोर्बहत्संप्रधारणं । एवमन्यत्रापि ॥

यत्तु रुद्रटादिभिर्नियमएवेत्युक्तं तल्लक्ष्यविरुद्धं ।
दृष्टार्थरचनाश्चर्यलाभोवृत्तान्तविस्तरः । रागप्राप्तिः
प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनन्तथा ॥ प्रकाशनं प्रकाश्या
नामङ्गानां षड्विधं फलं । अङ्गहीनोनरो यदन्नै
वारम्भक्षमोभवेत् । अङ्गहीनं तथाकाव्यं न प्रयो
गाय युज्यते ॥ सम्पादयेतां सन्ध्यङ्गं नायकप्रति
नायकौ । तदभावे पताकाद्यास्तदभावे तथेत
रत् ॥ प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोज्यानि सन्ध्यङ्गानि
भवन्ति । किन्तूपक्षेपादित्रयं बीजस्याल्पमात्रसमु
द्दिष्टत्वात् अप्रधानपुरुषप्रयोजितमेव साधु ॥ रस
व्यक्तिमपेक्ष्यैषामङ्गानां सन्निवेशनं । नतु केवलया

शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया । तथा च यदेण्यां ॥ परि० ६

दुर्योधनस्य भानुमत्यासह विप्रलम्भोदर्शितस्तत्तादृशेऽव
सरेऽत्यन्तमनुचितं ॥

अविरुद्धन्तु यद्वृत्तं रसादिव्यक्तयेऽधिकं तदप्य
न्यथयेद्दीमान्न वदेद्वा कदाचन । अनयोरुदाहरणं
मत्प्रबन्धेष्वभिव्यक्तमेव ॥ अथवृत्तयः ॥ शृङ्गारे
कैशिकी वीरेसात्वत्यारभटी पुनः । रसे रौद्रे च वी
भत्से वृत्तिः सर्वत्रभारती । चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्व
नाट्यस्य मातृकाः । स्युर्नायकादिव्यापारविशेषा
नाटकादिषु ॥ तत्र कैशिकी । या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेष
चित्रा स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता । कामोपभोग
प्रभवोपचारा सा कैशिकी चारुविलासयुक्ता ॥ नर्म
च नर्मस्फूर्ज्जानर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च । चत्वार्य
ङ्गान्यस्याः ॥ तत्र वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म ॥ इष्टजना
वर्जनकृत्तच्चापि त्रिविधं मतं ॥ विहितं शुद्धहा
स्येन स शृङ्गारभयेन च । तत्र केवलहास्येन विहितं ॥
यथारत्नावल्यां वासवदत्ता फलकमुद्दिश्य सहासं ॥

एषा विअवरातव समीवे जानिहि दाएदं किंअज्ज वसन्त
स्सविष्णुणं ॥

परि० ६ सशृङ्गारहास्येन यथा शाकुन्तले राजानं प्रति
शकुन्तला ॥

असन्तुष्टोऽन किं करिष्यसि । राजा इदमिति व्यवसितो
वक्तुं ढौकते ।

सभयहास्येन यथारत्नावल्यां आलेख्यदर्श
नावसरे ॥

सुसञ्जानिदो मए एसोवुत्तन्तोसमं चित्तफलएण । ता
देवीए गदुअ लिवेदइस्सं ॥

एतदाक्यसम्बन्धिनर्मोदाहृतं एवं वेशचेष्टा
सम्बन्ध्यपि । नर्मस्फूर्जः सुखारम्भोभयान्तोनव
सङ्गमः ॥ यथामालविकायां सङ्केतनायकमभिसू
तायां नायकः ॥

विसृज सुन्दरि सङ्गमसाध्वसं ननु चिरात्प्रभृतिप्रणयो
मुखे । प्रतिगृहाण गते सहकारतां त्वमतिमुक्तलताचरितं
मयि ॥ मालविका । भट्टादेवीए भएण अण्णोवि पिअं कालं
न पारेमि इत्यादि ॥

अथनर्मस्फोटः । नर्मस्फोटोभावलेशैः सूचि
तोत्परसोमतः । यथा मालतीमाधवे ॥

गमनमलसं शून्यादृष्टिः शरीरमसौष्ठवं श्वसितमधिकं
किञ्चैतत्स्यात् किमन्यदितोऽथवा । भ्रमति भुवने कन्दर्पाञ्चा

विकारिच यौवनं ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च परि० ई
धीरतां ॥

अलसगमनादिभिर्भावलेषैर्माधवस्य मालत्या
मनुरागः स्तोकः प्रकाशितः । नर्मगर्भो व्यवहति
र्नेतुः प्रकृन्नवर्त्तिनः । यथातत्रैव ॥

सखीरूपधारिणा माधवेन मालत्यामरणव्यवसायवारणं ॥

अथ सात्वती ॥ सात्वती वज्रला सत्वशौर्यत्याग
दयार्ज्वैः । सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशेषा साङ्गता
तथा । उत्थापकोऽथ संचात्यः संलापः परिवर्त्तकः ।
विशेषादिति चत्वारः सात्वत्याः परिकीर्त्तिताः ।
उत्तेजनकरी शत्रोर्व्यागुत्थापक उच्यते । यथा
वीरचरिते ॥

आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोसि दुःखाय वा
वैदृष्ण्यं कुतोद्य संप्रति मम त्वदर्शने चक्षुषः । यन्माङ्गल्य
मुखस्य नास्य विषयः किम्वा वज्रव्याहृतैरस्मिन् विस्मृतजाम
दग्न्य विजये वाहौ धनुर्जृम्भतां ॥

मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः संचात्यः सङ्गभेदनं । मन्त्र
शक्त्या यथा । मुद्राराक्षसे राक्षस सहायानां चाण
क्येन सुबुद्ध्या भेदनं अर्थशक्त्यापि तत्रैव दैवशक्त्या
यथा ॥

रामायणे रावणादिभीषणस्य भेदः ॥

परि० ६ संलापः स्यात् गभीरोक्तिर्नानाभावसमाश्रयः
यथा वीरचरिते रामः ॥

असंशयः किल सपरिवारकार्तिकेयविजयावर्जितेन भग
वता नीललोहितेन परिवत्सरसहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादी
कृतः परशुः । परशुरामः राम दाशरथे स एवायमार्य
पादानां प्रियः परशुरित्यादि ॥

प्रारब्धादन्यकार्याणां करणं परिवर्त्तकः । यथा
वेण्यां भीमः ॥

सहदेव गच्छ त्वं गुरुमनुवर्त्तस्व अहमप्यस्त्रागारं प्रविश्या
युधसहायो भवामीति यावत् अथवा आमन्त्रयितव्यैव मया
पाञ्चालीति ॥

अथारभटी ॥ मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्ता
दिचेष्टितैः । संयुक्तावधबन्धाद्यैरुद्धतारभटी मता ।
वस्तूत्यापनसंफोटौ संचिप्तिरवपातनं । इति भेदास्तु
चत्वार आरभट्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ मायाद्युत्थापितं
वस्तु वस्तूत्यापनमुच्यते । यथोदात्तराघवे ॥

जीवन्ते जयिनो निशान्ततिमिरव्रातैर्विचङ्गापिभिर्भास्वन्तः
सकला रवेरपि कराः कस्मादकस्मादमी । एते चोद्यकबन्ध

कण्ठरुधिरैराधायमानोदरामुच्चन्याननकन्दरानलमुच परि० ६
स्त्रीब्राह्मवान् फेरवा इत्यादि ॥

संफेटस्तु समाघातः क्रुद्धसत्वरयोर्दयोः ॥

यथा मालत्यां माधवाघोरघण्टयोः ॥

संक्षिप्ता वस्तुरचना शिल्पैरितरथापिवा ।

संक्षिप्तिः स्यात् निवृत्तौ च नेतुर्नेत्रन्तरग्रहः ॥

उदयनचरिते किलिञ्जहस्तिप्रयोगः ॥

द्वितीयं यथा ॥

बालिनिवृत्त्या सुग्रीवः यथा वा परशुरामस्यौद्धत्यनिवृ
त्याशान्तत्वापादानं पुण्या ब्राह्मणजातिरिति ॥

प्रवेशत्रासनिष्क्रान्तिर्हर्षविद्रवसम्भवं । अव
पातनमित्युक्तं यथाकृत्यारावणे षष्ठेऽङ्के ॥

प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुष इत्यतः प्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तं ॥

पूर्वमुक्तैव भारती । अथ नाट्योक्तयः ॥ अश्राव्यं
खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतं । सर्व्वश्राव्यं प्रकाशं
स्यात्तद्भवेदपवारितं । रहस्यन्तु यदन्यस्य परा
वृत्त्यप्रकाशयते ॥ त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्त
राकथां । अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्ज
नान्तिकं ॥ किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयु

। किञ्चात्र निदिशन्ति व निदिशन्ति तावत्

परि० ६ ज्यते । श्रुत्वैवानुक्तमप्यर्थं तस्यादाकाशभाषितं
 यः कश्चिदर्थो यस्माद्गोपनीयः तस्यान्तरतज्ज्वलसर्वा
 झुलिनामितानामिकं । त्रिपताकलक्षणं ॥ करं कृत्वा
 न्येन सह यन्मन्यते तज्जनान्तिकं । परावृत्त्यान्यस्य
 रहस्यकथनमपवारितं ॥ शेषं स्पष्टं ॥ दत्तां सिद्धाच्च
 सेनाच्च वेश्यानां नामदर्शयेत् । दत्तप्रायाणि
 वणिजां चेटचेट्योस्तथा पुनः । वसन्तादिषु वर्णस्य
 वस्तुनो नाम यद्भवेत् ।

वेश्या यथा वसन्तसेनादि वणिग्विष्णुदत्तादिः चेटः कलहं
 सादिश्वेटी मन्दारिकादिः ॥

नाम कार्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकं ॥

यथा रामाभ्युदयादिः ॥

नायिकानायकाख्यानां संज्ञाप्रकरणादिषु ॥

यथा मालतीमाधवादिः ॥

नाटिका सट्टकादीनां नायिकाभिर्विशेषणं ॥

यथा रत्नावलीकपूरमञ्जर्यादिः ॥

प्रायेण एयन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते ।

यथा शाकुन्तले ॥

चूषीगङ्गावदत्यर्थं साधयावस्तावत् ॥

राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।

राजर्षिभिर्व्यस्येति तथा विदूषकेण च । राजन्नित्यु परि० ई
 षिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च । स्वेक्यानामभिर्वि
 प्रैर्विप्र आर्येति चेतरेः । वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो
 राज्ञाविदूषकः । वाच्यौ नटी सूत्रधारा वार्य्यनाम्ना
 परस्परं ॥ सूत्रधारं वदेद्भावइति वैपारिपार्श्विकः ॥
 तं सूत्रधारोमारिषेति हण्डेइत्यधमैः समाः ॥
 वयस्येत्युत्तमैर्होमध्यैरार्येति चाग्रजः । भगव
 न्निनि वक्तव्याः सर्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः ॥ वदेद्राज्ञीच्च
 चेटीच्च भवतीति विदूषकः ॥ आयुष्मन्नयिनं सूतो
 वृद्धं तातेति चेतरेः । वत्सपुत्रकतातेति नाम्नागोत्रे
 णवा सुतः ॥ शिष्यो नुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्येति
 चाधमैः ॥ विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते
 साधोइति तपस्वी च प्रशान्तश्चाच्यते बुधैः ॥ अगृही
 ताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ॥ उपाध्यायेति
 चाचार्य्यामहाराजेति भूपतिः । स्वामीति युवरा
 जस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ सौम्य भद्रमुखेत्येवमध
 मैस्तु कुमारकः ॥ वाच्या प्रकृतिभीराज्ञः कुमारी
 भर्तृदारिका । पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमै
 स्त्रियः । हलेति सदृशी प्रेक्षा हञ्जे वेश्याऽज्जुका

परि० ६ तथा । कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरतीजनैः ॥
 आमन्त्रणैश्च पाषण्डावाच्याः खसमयागतैः । शका
 दयश्च संभाष्या भद्रदत्तादिनामभिः । यस्य यत्कर्म
 शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा । तेनैव नाम्ना
 वाच्यो ऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितं ॥ अथ भाषावि
 भागः ॥ पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृता
 त्मनां । शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषितां ॥
 आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।
 अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तः पुरचारिणां ।
 चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी । प्राच्या
 विदूषकादीनां धूर्त्तानां स्याद्वन्तिका । योधनाग
 रिकादीनां दक्षिणात्या हि दीव्यतां । शकाराणां
 शकादीनां शाकारीं संप्रयोजयेत् । वाल्हीकभाषा
 दिव्यानां द्राविडी द्रविडादिषु । आभीरेषु तथा
 भीरी चाण्डाली पुक्कसादिषु । आभीरी शावरी चापि
 काष्ठपत्रोपजीविषु । तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची
 स्यात् पिशाचवाक् ॥ चेटिनामप्यनीचानामपि स्यात्
 शौरसेनिका । बालानां षण्डकानाञ्च नीचग्रहवि
 चारिणां । उन्नत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं

क्वचित् । ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्यापस्कृतस्य च । परि० ६
 भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृतं संप्रयोजयेत् । संस्कृतं
 संप्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीपूतमासु च । देवीमन्त्रि
 सुतावेश्यास्वपि कैश्चित्तथोदितं । यद्देशं नीच
 पात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितं । कार्यतश्चोत्तमादीनां
 कार्योभाषाविपर्ययः योषित्सखीबालवेश्याकित
 वाप्सरसां तथा । वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं
 चान्तरान्तरा । एषामुदाहरणान्याकरेषु बोद्ध
 व्यानि ॥ भाषालक्षणानि मम तातपादानां भाषा
 र्णवे ॥ षट्त्रिंशल्लक्षणान्यत्र नाट्यालङ्कृतयस्तथा ।
 त्रयस्त्रिंशत् प्रयोज्यानि वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ।
 लास्याङ्गानि दश यथा लाभं रसव्यपेक्षया ॥ यथा
 लाभं प्रयोज्यानीति सम्बन्धः ॥ अत्रेति नाटके ।
 तत्र लक्षणानि भूषणाक्षरसंज्ञातौ शोभोदाहरणं
 तथा । हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥
 निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च ॥ दिष्टो
 पदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा । विशेषण
 निरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ । दाक्षिण्यानुनयौ
 मालाऽर्थापत्तिर्गच्छणं तथा । पृच्छाप्रसिद्धिः सादृष्यं

परि० ६ संचेषो गुणकीर्तनं । लेशोमनोरथोनुक्तसिद्धिः
प्रियवचस्तथा ॥ लक्षणानि तत्र गुणैः सालङ्कारै
र्योगस्तु भूषणं यथा ॥

आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियं । कोषदण्डसम
ग्राणां किमेषामस्ति दुष्करं ॥

वर्णनाक्षरसंघातश्चित्राद्यैरक्षरैर्मितैः ॥ यथा
शाकुन्तले राजा ॥

कच्चित् सखीं विनातिबाधते शरीरसन्तापः प्रियम्बदा
सम्पदं लब्धोसहोउ असमं समिसस्सदि ॥

सिद्धैरर्थैः समं यत्र प्रसिद्धान्यः प्रकाशते । स्निष्ट
लक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते यथा ॥

सदंशसम्भवः शुद्धः कोटिदोपि गुणान्वितः । कामं धनु
रिव क्रूरोवर्जनीयः सतांप्रभुः ॥

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
साध्यतेभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतं यथा ॥

अनुयान्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतं । का दिन
श्रीर्व्विनार्केण का निशा शशिना विना ॥

हेतुर्व्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्देतुदर्शनात् यथा
वेण्यां भीमं प्रति चेटि ॥

एवं मए भण्डं भानुमदितुच्छाणं अमुक्ते कसं कथं परि० ई
देवीए केशाः संबमीअंतित्ति ॥

संशयोज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये स्याद्यदनिश्चयः ।

यथा ययातिविजये ॥

इयं स्वर्गाधिनाथस्य लक्ष्मीः किं यच्चकन्यका । किञ्चास्य
विषयस्यैव देवता किमुपार्व्वती ॥

दृष्टान्तोयस्तु पक्षार्थसाधनाय निदर्शनं । यथा
वेण्यां भीमः ॥

आर्य उचितमेवैतत्तस्याः यतोदुर्योधनकलत्रं हिसे
त्यादि ॥

तुल्यतर्कोयदर्थेन तर्कः प्रकृतगामिना ॥ यथा
तत्रैव ॥

प्रायेणैवहि दृश्यन्ते कामं स्वप्नाः शुभाऽशुभाः । शत
संख्या पुनरियं सानुजं स्पृशतीव मां ॥

सञ्चयोऽर्थानुरूपोयः पदानां सपदोच्चयः ।
शाकुन्तले यथा ॥

अधरः किशलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सनद्धं ॥

अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्यं सदृशमेव ॥

परि० ६ यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनं । पर
पक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते यथा ॥

चत्रधर्मोचितैर्धर्मैरलं शत्रुवधे नृपाः । किन्तु बालिनि
रामेण मुक्तोवाणः पराङ्मुखे ॥

अभिप्रायस्तु सादृश्याद्भुतार्थस्य कल्पना ।
यथाशाकुन्तले ॥

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःचमं साधयितुं य
दच्छति । भ्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीतरुं केतुमृषि
र्यवस्यति ॥

प्राप्तिः केनचिदंशेन किञ्चिद्यत्रानुमीयते ॥
यथामम प्रभावत्यां ॥

अनेन खलु सर्वतश्चरताचञ्चरीकेणावश्यं विदिता भवि
ष्यति प्रियतमा मे प्रभावती ॥

विचारोयुक्तिवाक्यैर्यदप्रत्यक्षार्थसाधनं ॥ यथा
मम चन्द्रकलायां राजा ॥

नूनमियमन्तः पिहितप्रमदमदनविकारा वर्तते यतः
हसति परितोषरहितं निरीक्ष्यमाणापि नेक्ष्यते किञ्चित्
सख्यामुदाहरन्त्यामसमञ्जसमुत्तरं दत्ते ॥

देशकालस्वरूपेण वर्णनादिष्टमुच्यते ॥ यथा
वेण्यां सहदेवः ॥

॥ यद्वैद्युतमिव ज्योतिरार्यं क्रुद्धेऽद्यसंभृतं । तत्प्रावृडिव परि० ई
क्षणाय नूनं सम्वर्द्धयिष्यति ॥

उपदिष्टं मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः ॥
यथा शाकुन्तले ॥

शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तं सपत्नीजने । भर्तु
विप्रकृतापिरोषणतया मा स्मप्रतीपं गमद्वत्यादि ॥

गुणातिपातः कार्यं यदिपरीतं गुणान् प्रति ।
यथा मम चन्द्रकलायां चन्द्रं प्रति ॥

जइ संहरिज्जइ तमोघेयइसअलेहिंते पात्त प्रवससि
सिरिरिपसुवइणे तहविज्जइत्थीअजीअणं हरसि ॥

यः समान्यगुणोद्वेकः सगुणातिशयोमतः । यथा
तत्रैव राजाचन्द्रकलायामुखं निर्दिश्य ॥

असावन्तश्चद्विकचनवलीलाजयुगलस्तलस्फूर्जत्कसुर्वि
लसदलिसंघात उपरि । विना दोषासङ्गं सततपरिपूर्णा
खिलकलः कुतः प्राप्तश्चन्द्रेविगलितकलङ्कः सुमुखि ते ॥

अर्थान्सिद्धान् वहनुक्त्वा विशेषोक्तिर्विशे
षणं यथा ॥

दृष्णापहारी विमलोद्विजावासोजनप्रियः । हृदः पद्मा
करः किन्तु बुधस्त्वं स जडाश्रयः ॥

परि० ६ पूर्वसिद्धार्यकथनं निरुक्तिरिति कीर्तितं ॥
यथावेण्यां ॥

निहताशेषकौरव्यद्वत्यादि ॥

वह्ना कीर्तनं सिद्धिरभिप्रेतार्थसिद्धये यथा ॥

यदीर्य्य कूर्मराजस्य यश्च शेषस्य विक्रमः । पृथिव्यारक्षणे
राजनेकत्र त्वयि तत्स्थितं ॥

दृष्टादीनां भवेद्भ्रंशोवाच्यादन्यतरद्वयः ॥ वेण्यां
कञ्चुकिनं प्रतिदुर्य्योधनः ॥

सहभृत्यगणं सवान्ववं सहमित्रं ससुतं सहानुजं । स्वव
लेन निहन्ति संयुगे न चिरात् पाण्डुसुतः सुयोधनं ॥

विचारस्यान्यथाभावः संदेहात्तु विपर्य्ययः
यथा ॥

मत्वा लोकमदातारं सन्तोषे चैः कृता मतिः । त्वयि
राजनिते राजन्न तथा व्यवसायिनः ॥

दालिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनं ।
वाचा यथा ॥

प्रसाधय पुरीं लङ्कां राजा त्वं हि विभीषण । आर्य्येणा
नुगृहीतस्य न विघ्नः सिद्धिमन्तरा । एवं चेष्टयापि ॥

वाक्यैः स्निग्धैरनुनयोभवेदर्थस्य साधनं ॥
यथा वेण्यां अश्वत्थामानं प्रति कृपः ॥

दिव्यास्त्रयामकोविदे भारद्वाजतुल्यपराक्रमे किं न संभा परि० ई
व्यते त्वयि ॥

मालास्याद्यदभीष्टार्थं नैकार्थप्रतिपादनं ॥ यथा
शाकुन्तले राजा ॥

किं शीतलैः क्रमविरोधिभिरार्द्रवातं सञ्चारयामि नलि
नीदलतालवृन्तैः । अङ्गेनिवेश्य चरणवुत पद्मताम्रौ संवाह
यामि करमोरु यथा सुखं ते ॥

अर्थापत्तिर्यदन्यार्थाऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते ।
यथा वेण्यां ॥

द्रोणः अश्वत्यामानं राज्येभिषेक्तुमिच्छतीति कथयन्तं
कर्णं प्रति राजासाधु अंगराजसाधुकथमन्यथादत्ताभयंसेति
रथोबध्यमानं किरीटिना सिन्धुराजमुपेक्षेतनैवचेत्कथम
न्यथा भूषणोद्घोषणायां तु भर्त्सनागर्हणं तु तत् । यथातत्रैव
कर्णं प्रति अश्वत्यामा निर्व्वीर्य्यं गुरुशापभाषितवशात् किं
मे तवैवायुधमित्यादि ॥

अभ्यर्थनापरैर्व्वीर्य्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मतं ।
यथा तत्रैव सुन्दरकः ॥

अज्जाअज्जाअविण्णम सारधिदुदिओ दिट्ठो । तुल्लेहिं
महाराअ दुर्योधनो न वत्ति ॥

प्रसिद्धिर्लोकासिद्धार्यैरुत्कृष्टैरर्थसाधनं ॥ यथा
विक्रमोर्व्वश्या राजा ॥

परि० ६ सूर्यचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ । स्वयंवृतः
पतिर्दाभ्यामुर्वशा च भुवाच यः ॥

सारूप्यमभिभूतस्य सारूप्यात्क्षोभवर्द्धनं यथा ॥
वेण्यां ॥

दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति युधिष्ठिरः दुरात्मन् दुर्योधन
हतकेत्यादि ॥

संचेषोयत्तु संचेषादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ॥ यथा
मम चन्द्रकलायां ॥

राजा प्रियेत्रङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेल
निमुधा । आत्मानं निर्दिश्य अयमीहितकुसुमानां संपादयि
ता तवास्ति दासजनः ॥

गुणानां कीर्त्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्त्तनं ॥

यथा तत्रैव नेत्रेखञ्जनद्वयादि ॥

सलेशोभयते वाक्यं यत्सादृश्यपुरःसरं ॥ यथा
वेण्यां राजा ॥

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । या स्नाघा पाण्डु
पुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥

मनोरथस्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गन्तरेण यत् ।
यथा ॥

रतिकेलिकलः किञ्चिदेष मन्मथमन्यरः । पश्य सुभ्रु

समाश्रुता कादम्बशुक्लति प्रियां ॥

परि० ६

विशेषार्थेति प्रस्तावेऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ॥ यथा
गृहवृक्षवाटिकायां ॥

दृश्यते तन्नि यावेतौ चारुचन्द्रमसं प्रति । प्राज्ञे कल्याण
नामानावुभौ तिव्यपुनर्वसु ॥

स्यात्प्रमाणयितुं पूज्यं प्रियोक्तिर्हर्षभाषणं ।
यथा शाकुन्तले ॥

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक् तदनन्तरं
पयः । निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधिस्तव प्रसादस्य पुरस्तु
सम्पदः ॥

अथ नाट्यालङ्काराः ॥ आशीराक्रन्दकपटा
क्षमागर्वोद्यमाश्रयाः । उत्प्राशनं स्पृहाक्षोभपश्चा
त्तापोपपत्तयः ॥ आशं साध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसं
ज्ञितौ । उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणं ।
प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोनुवर्त्तनं । उत्की
र्त्तनंतथा याज्ज्ञा परीहारो निवेदनं । प्रवर्त्तना
ख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनं । इति नाट्यालङ्कृत
यो नाट्यभूषणहेतवः ॥ आशीरिष्टजनाशंसा ॥ यथा
शाकुन्तले ॥

परि० ६ यथातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्व्वज्जमता भव । पुत्रं त्वमपि
सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥

आक्रन्दः प्रलपितं शुचा यथावेण्यां ॥

कञ्चुकी हा देवि कुन्ति राजभवनपताकेत्यादि ॥

कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्दिभाव्यते । यथा
कुलपत्यङ्गे ॥

मृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपः । नीयते रक्षसा तेन
लक्ष्मणोयुधि संशयं ॥

अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोपि नाभिसह्यते
यथा शाकुन्तलेराजा ॥

भोःसत्यवादिन् अभ्युपगतं तावदस्माभिः । किं पुनरिमा
मभिसन्धाय लभ्यते शारङ्गरवो विनिपातइत्यादि ॥

गर्व्वीवलेपजं घाक्यं ॥ यथा तत्रैव राजा ॥

ममापि नामसत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः ॥

कार्य्यस्यारम्भउद्यमः ॥ यथा कुम्भे रावणः ॥

पश्यामि शोकविबशोऽन्तकमेव तावत् ॥

ग्रहणं गुणवत्कार्य्यहेतोरश्रय उच्यते यथा ॥
विभीषणनिर्भत्सनाङ्गे ॥

विभीषणः राममेवाश्रयिष्यामीति ॥

उत्प्रासनन्तूपचासोयोसाधौ साधुमानिनि ॥ परि० ६
यथा शाकुन्तले ॥

शारङ्गरवः राजन् अथपुनः पूर्ववृत्तान्तमन्यसङ्गादिस्मृ
तोभवान् तत्कथमधर्मभीरोर्दारपरित्याग इत्यादि ॥

आकाङ्क्षा रमणीयत्वादस्तुनोया स्पृहा तु सा ।
यथातत्रैव राजा ।

चारुणास्फुरितेनायमपरिचत कोमलः । पिपासतोममा
नुज्ञां ददातीव प्रियाधरः ॥

अधिक्षेपवचः कारी क्षोभः प्रोक्तः स एव तु
यथा ॥

त्वया तपस्विचाण्डाल प्रच्छन्नवधवर्तिना । न केवलं
हृतोवाली स्वात्मा च परलोकतः ॥

मोहावधीरितार्थस्य पश्चात्तापः स एव तु ।
यथाऽनुतापाङ्गे रामः ॥

किं देव्यान विचुम्बितोऽस्मि वज्रशोमिथ्याभिज्ञस्तदेति ॥

उपपत्तिर्महाहेतोरूपन्यासोऽर्थसिद्धये । यथा
वध्यशिलायां ॥

ध्रियते ध्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति । तां यदीच्छसि
जीवन्तीं रक्षात्मानं ममाऽसुभिः ॥

आशंसनं स्यादाशंसा यथा शशानेमाधवः ॥

परि० ६

तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोपि तस्यामुखमिति ॥

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ॥ यथा ममप्रभावत्यां वज्र
नाभः ॥

अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया । लीलयोन्मूलया
म्येव भुवनद्वयमद्य वः ॥

विसर्पेयत्समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदं ॥ यथा
वेण्यां ॥

एकस्य तावत्पाकोयमित्यादि ॥

कार्यग्रहणमुत्प्रेषः ॥ यथा शाकुन्तले राजानं
प्रति तापसौ ॥

समिदाहरणाय प्रस्थितावावां इहचास्मद्गुरोः साधि
दैवतद्वयं शकुन्तलयानुमानिनी तीरमाश्रमोदृश्यते न चेदन्यः
कार्यातिपातः प्रविश्य गृह्यतामतिथिसत्कारइति ॥

उत्तेजनमितीष्यते । स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेर
णाय कठोरवाक् यथा ॥

इन्द्रजिच्चण्डवीर्योसि नाम्नैव बलवानसि । धिक्धिक् प्रच्छ
न्नरूपेण युद्धसेऽस्मद्भयाकुलः ॥

भर्त्सनात् परीवादः ॥ यथा सुन्दराङ्गे दुर्यो
धनः ॥

धिक् धिक् सूत किं कृतवानसि वत्सस्य मे प्रकृतिदुर्ललि परि० ६
तस्य पापः पापं विधास्यति इत्यादि ॥

नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनं ॥ यथाशाकुन्तले दुष्यन्तः ॥

विनीतवेशप्रवेश्यानि तपोवनानीति ॥

उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा ।

उपालम्भस्वरूपेण तस्यादर्थविशेषणं ॥ यथा शाकु
न्तले राजानं प्रति शारङ्गरवः ॥

आः कथमिदं नाम किमिदमुपन्यस्तमिति ननु भवानेव
नितरां लोकवृत्तान्ते निष्णातः सतीमपि ज्ञातिकुलैक संश्रयां
जनोऽन्यथाभर्त्तमतीं विशङ्कते । अतः समीपे परिणेतुरिष्यते
प्रियाप्रियावा प्रमदासु बन्धुभिः ॥

प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिराकस्यापि योजनं ।

यथा बालरामायणे ॥

कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि । तज्जगच्चि
तयं त्रातुं तात ताडय ताडकां ॥

साहाय्यं सङ्कटे यत्स्यात् सानुकूल्यं परस्य च ॥

यथावेण्यां कृपं प्रत्यश्चत्थामा ॥

त्वमपि तावद्वाञ्छः पार्श्ववर्त्ती भव कृपः वाञ्छाम्यहमद्य
प्रतिकर्त्तुमित्यादि ॥

परि० ६ अभिमानः स एव स्यात् ॥ यथा तत्रैव ॥

दुय्याधनः मातः किमप्यसदृशं कृपणं वचसदत्यादि ॥

प्रश्रयादनुवर्त्तनं अनुवृत्तिः ॥ यथा शाकुन्तले
राजा शकुन्तलां प्रति ॥

अयि तपोवर्द्धते अनुसूया ददाणि अदिधिविसेसलम्भेने
त्यादि ॥

भूतकार्याख्यानमुत्कीर्त्तनं मतं । यथा बाल
रामायणे ॥

अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्याभवद्देवरे शाठं
वचसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृत इत्यादि ॥

याज्जातु कापि याज्जायाः स्वयं दूतमुखेन वा
यथा ॥

अद्यापि देहि वैदेहीं दयालुस्त्वयि राघवः । शिरोभिः
कन्दुकक्रीडां किं कारयसि वानरान् ॥

परिहार इति प्रोक्तः कृतानुचितमार्जनं यथा ॥

प्राणप्रयाणदुःखार्त्त उक्तवानस्म्यनन्तरं ॥ तत्त्वमसौ
विभो किञ्च सुग्रीवस्ते समर्पितः ॥

अवधीरितकर्त्तव्यकथनन्तु निवेदनं ॥ यथा
राघवाभ्युदय लक्ष्मणः ॥

॥ साहित्यदर्पणं ॥

१८५

आर्य्यसमुद्राभ्यर्चनया गन्तुमुद्यतोसि तत् किमेतत् ॥ परि० ६
प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य यत्स्यात् साधुप्रवर्त्तनं ॥

यथा वेण्यां राजा ॥

कञ्चुकिन् देवस्य देवकीनन्दनस्य वज्रमानादत्स्य भीम
सेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्त्तन्तां तत्रोपचिताः समारम्भाः ॥

आख्यानं पूर्व्ववृत्तोक्तिः ॥ यथा तत्रैव ॥

देशः सोयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् हृदाः पूरिता
इत्यादि ॥

युक्तिरर्थावधारणं ॥ यथातत्रैव ॥

यदि समरमपास्य नास्ति मृत्योर्भयमिति युक्तमितोन्यतः
प्रयातुं । अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः किमिति मुधा मलिनं
यशः कुरुष्व ॥

प्रदर्षः प्रमदाधिक्यं ॥ यथा शाकुन्तले राजा ॥

तत्किमिदानीमात्मानं पूर्णमनोरथं नाभिनन्दामि ॥

शिखास्यादुपदेशनं यथा तत्रैव ॥

सहि णजुत्तं अस्समवासिणो जणस्स । अकिदसक्कारं अदिधि
विसेसं उज्झिअ सच्छन्दो गमनं ॥

एषाच्च लक्षणं नाट्यालङ्काराणां सामान्यतएकं

परि० ६ रूपत्वेपि भेदेन व्यपदेशोगङ्गुरिकाप्रवाहेण एषुच
 केषाञ्चित् गुणालङ्कारभावसन्ध्यङ्गविशेषान्तर्भावे
 पिनाटके प्रयत्नतः कर्त्तव्यत्वात्तद्विशेषोक्तिः ॥
 एतानि च पञ्चसन्धिचतुर्वृत्तिचतुः षष्ठ्यङ्गसंयुतं ॥
 षट्त्रिंशत्क्षरणोपेतमलङ्कारोपशोभितं । महारसं
 महाभोगमुदात्तरचनान्वितं । महापुरुषसञ्चारं
 साध्वाचारं जनप्रियं । सुश्लिष्टसन्धियोगञ्च सुप्र
 योगं सुखाश्रयं । मृदुशब्दातिपातञ्च कविः कुर्यात्तु
 नाटकमिति मुनिनोक्तत्वात् नाटकेऽवश्यं कर्त्तव्या
 न्येव ॥ वीथ्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । लास्याङ्गान्याह । गेय
 पदं स्थितपाद्यमासीनं पुष्पगण्डिका । प्रच्छेदक
 स्निगूढञ्च सैन्धवाख्यं द्विगूढकं । उत्तमोत्तमक
 च्चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च । लास्ये दशविधं ह्येतद्
 ङ्गमुक्तं मनीषिभिः । अत्रच तन्त्रीभाण्डं पुरस्त्र
 त्योपविष्टस्यासने पुरः ॥ पूष्कं गानं गेयपदं यथा ॥

गौरी गृहे वीणां वादयन्ती मलयवती उत्फुल्लकमलकेस
 रपरागगौरद्युते मम हि गौरि । अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु
 भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥

स्थितपाद्यं तदुच्यते मदनोत्तापिता यत्र

पठति प्राकृतं स्थिता । अभिनवगुप्तपादास्वाङ्गः ॥ परि० ६
उपलक्षणञ्चैतत् ॥ क्रोधोद्भूतस्यापि प्राकृत
पठनं स्थितपाद्यमिति । निखिलातोदयरहितं शोक
चिन्तान्वितावला । सुप्रसारितगात्रं यदासीदासी
नमेव तु । आतोद्यमिश्रितं गेयं च्छन्दांसिविवि
धानि च । स्त्रीपुंसयोर्विपर्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका ।
अन्यासङ्गं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना । वीणा
पुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रक्वेदकोमतः । स्त्रीवे
शधारिणां पुंसां नाट्यं श्लक्ष्णं त्रिगूढकं यथा
मालत्यां ॥

मकरन्दः एषोऽस्मि मालती संवृत्तः कश्चन भ्रष्टसंकेतः
सुव्यक्तकरणावितः ॥

प्राकृतं वचनं वक्ति यत्र तत्सैन्धवं विदुः ।
करणं वीणादिक्रिया चतुरश्रपदं गीतं मुखप्रति
मुखान्वितं । द्विगूढं रसभावाढ्यमुत्तमोत्तमकं
पुनः ॥ कोपप्रसादजमधिस्तेपयुक्तं रसोत्तरं । हाव
हेलान्वितं चित्रश्लोकबन्धमनोहरं । उक्तिप्रत्युक्ति
संयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् ॥ विलासान्वितगी

परि० ६ तार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ॥ स्रष्टान्युदाहरणानि ।
एतदेव यदासर्वैः पताकास्थानकैर्यतं । अङ्गैश्च
दशभिर्धीरामहानाटकमूचिरे । एतदेव नाटकं
यथा वालरामायणं ॥ ० ॥

अथ प्रकरणं ॥ भवेत्प्रकरणे वृत्तं लौकिकं
कविकल्पितं । शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्यो
ऽथवा वणिक् । शापाय धर्मकामार्थपरोधीरप्रशा
न्तकः ॥

विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकं अमात्यनायकं मालती
माधवं वणिक्नायकं पुष्पभूषितं ॥

नायिका कुलजा कापि वेश्या कापि द्वयं
क्वचित् । तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ।
कितवद्यूतकारादिविटचेटकसंकुलः । कुलस्त्री
पुष्पभूषिते ॥ वेश्या तु रङ्गदत्ते द्वे अपि मृच्छक
टिकायां अस्य नाटकप्रकृतित्वात् ॥ शेषं नाटक
वत् । अथ भाणः ॥ भाणः स्याद्दूर्त्तचरितोनाना
वस्थान्तरात्मकः ॥ एकाङ्क एक एवात्र निपुणः
पण्डितोविटः ॥ रङ्गे प्रकाशयेत् स्वेनानुभूतमित

रेण वा । सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभा परि० ई
षितैः । सूचयेद्दीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यवर्णनैः ।
तत्रेति वृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती । मुख
निर्व्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ॥ तत्र
आकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुव
दन्नुत्तरप्रत्युत्तरे कुर्यात् ॥ शृङ्गारवीररसौ च
सौभाग्यशौर्यवर्णनया सूचयेत् ॥ प्रायेण भारती
कैशिक्यपि वृत्तिर्भवति ॥ लास्याङ्गानि गेयपदा
दीनि ॥ उदाहरणं लीलामधुकरः ॥०॥

अथव्यायोगः ॥ ख्यातेतिवृत्तौव्यायोगः स्वल्प
स्त्रीजनसंयुतः । द्वीनोगर्भविमर्षाभ्यां नरैर्व्वज्रभि
राश्रितः । एकाङ्कश्च भवेदस्त्री निमित्तसमरो
दयः । कैशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ।
राजर्षिरथदिव्योवा भवेद्दीरोद्धतश्च सः । हास्य
शृङ्गारशान्तेभ्य इतरेत्राङ्गिनोरसाः ॥

यथा सौगन्धिकाहरणं ॥

अथसमवकारः । वृत्तं समवकारे तु ख्यातं
देवासुराश्रयं । सन्धयोनिर्व्विमर्षास्तु त्रयोङ्कास्तत्र
चादिमे । सन्धी द्वावन्त्ययोस्तद्वदेकएकोभवेत्पुनः ।

परि० ६ नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्यातादेवदानवाः ।
 फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलोरसः ।
 वृत्तयोमन्दकैशिक्योनात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥ वीथ्य
 ज्ञानि च तत्र सूर्यशालाभं त्रयोदश । गायत्युष्णि
 क्षुखान्यत्र क्कन्दांसि विविधानि च । त्रिशृङ्गार
 स्त्रिकपटः कार्यश्चायं त्रिविद्रवः । वस्तुद्वादशना
 डीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगं । द्वितीयेङ्के चतिस्रभिर्द्वा
 भ्यामङ्के तृतीयके । नाडिका घटिकादयमुच्यते ।
 विन्दुप्रवेशकौ च नाटकोक्तावपि नेह विधातव्यौ ।
 तत्र धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः ।
 स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजोविद्रवः पुनः । अचे
 तनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः । तत्र प्रहसन
 शृङ्गारः कामशृङ्गारः अर्थलाभार्थकल्पितः अर्थ
 शृङ्गारः शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः । तत्र
 कामशृङ्गारः प्रथमाङ्कएव अन्ययोस्तु न नियम
 इत्याहुः ॥ चेतनाचेतना गजादयः ॥ समवकीर्यन्ते
 बहवोऽर्था अस्मिन्निति समवकारः ॥

यथा समुद्रमथनं ॥

अथ डिमः ॥ मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भान्तादि

चेष्टितैः । उपरागैश्च भूयिष्ठोडिमः ख्यातोति परि० ६
वृत्तकः । अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्वेङ्गानिरसाः पुनः ।
चत्वारोक्कामता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ । नायका
देवगन्धर्व्वयक्षरक्षोमहोरगाः । भूतप्रेतपिशाचाद्या
षोडशात्यन्तमुद्धताः । वृत्तयः कौशिकी चीना निर्व्वि
मर्षाश्च सन्धयः । दीप्ताः स्युःषड्रसाः शान्तहास्य
शृङ्गार वर्ज्जिताः ॥

अत्रोदाहरणञ्च ॥ त्रिपुरदाहइति महर्षिः ॥

अथेहामृगः ॥ ईहामृगोमिश्रवृत्तश्चतुरङ्गः
प्रकीर्तितः । मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्व्वहणं
तथा । नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ धीरोद्धता वन्योगूढभावादयुक्तकृत् । दिव्य
स्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः । शृङ्गारा
भासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित्प्रदर्शयेत् । पताका
नायका दिव्या मर्त्यावापि दशोद्धताः ॥ युद्धमा
नीय संरम्भं परं व्याजान्निवर्त्तते । महात्मानो बध
प्राप्ता अपि बध्याः स्युरन्नो । एकाङ्को देव एवात्र
नेतेत्याहुः परे पुनः । दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः
षड्भित्तरे ॥ मिश्रं ख्याताख्यातं अन्यः प्रतिना

परि० ६ यकः । पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मि
लिता दश ॥ नायकोऽमृगवदलभ्यां नायिकामत्र
ईदृते वाञ्छतीहा मृगः यथा ॥

कुसुमशेखरविजयादि ॥

अथाङ्कः ॥ उत्सृष्टिकाङ्क एकाङ्के नेतारः
प्राकृता नराः । रसोऽत्र करुणः स्थायी वज्रस्तीप
रिदेवितं ॥ प्रख्यातमिति वृत्तञ्च कविर्बुद्ध्या प्रप
ञ्चयेत् ॥ भाणवत्सन्धिवृत्ताङ्गान्यस्मिन् जयपरा
जयौ । युद्धञ्च वाचा कर्तव्यं निर्व्वेदवचनं वज्र ॥
इमञ्च केचिन्नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छेदार्थं उत्सृ
ष्टिकाङ्कनामानमाहुः ॥ अन्येतु उत्क्रान्ताविलो
मरूपा स्मृष्टियत्रेत्युत्सृष्टिकाङ्कः ॥

यथा शर्मिष्ठा ययातिः ॥

अथ वीथी ॥ वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र
कल्प्यते । आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमा
श्रितः । सूचयेद्गूरिशृङ्गारं किञ्चिदन्यावसानपि ॥
मुखनिर्व्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः । कश्चि
दित्युत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारवज्रलत्वाच्चा
स्याः कौशिकीवृत्तिवज्रलत्वं ॥ अस्यास्तयो दशाङ्गानि

निर्दिशन्ति मनीषिणः ॥ उद्धात्यकावलगिते प्रपञ्च परि० ६
स्त्रिगतं च्छलं । वाक्येन्यधिवले गण्डमवस्थन्दि
तनालिके ॥ असत्प्रलापव्याहारमृद्वानि च
तानि तु । तत्रोद्धात्यकावलगिते प्रस्तावना प्रस्ता
वेसोदाहरणं ललिते ॥ मिथोवाक्यसमुद्भूतं प्रपञ्चो
दास्यकृन्मतः । यथा विक्रमोर्व्वश्यां ॥

वडभीस्यविदूषकचेव्योरन्योन्यवचनं ॥

त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः । यथा
तत्रैव राजा ॥

सर्व्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्व्वङ्गसुन्दरी । रामा रम्ये
वनान्तेस्मिन् मया विरहिता त्वया । नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः
राजा कथं दृष्टेत्याह । अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितं ।
नटादित्रितयविषयमेवेदमिति कश्चित् ॥

प्रियाभैरप्रियैर्व्वाक्यैर्व्विलोभ्यच्छलनात् च्छलं ।
यथा वेण्यां भीमार्ज्जुनौ ॥

कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानो
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रं । कृष्णा
केशोत्तरीयवपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः कास्ते दुर्य्यो
धनोऽसौ कथयतु न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥

परि० ६ अन्येत्वाङ्गश्लं किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य कस्य
चित् । उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाद्वास्यरोपकृतम् ॥
वाक्केलिर्द्वास्यसम्बन्धोद्विचित्रप्रत्युक्तितोभवेत् ॥ द्वित्री
त्युपलक्षणं यथा ॥

भिन्नो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे किन्तेन मद्यं विना मद्यं चापि
तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह । वेश्याप्यर्थरुचिः
कुतस्तवधनं द्यूतेन चौर्येण वा चौर्यद्यूतपरिग्रहेऽपि भवतो न
यस्य कान्या गतिः ॥

केचित् प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्वृत्ति
र्वाक्केलिरित्याहुः अन्ये चानेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरं ।
अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः सार्द्धयाधिबलं मतं ।
यथाममप्रभावत्यां वज्रनाभः ॥

अस्य वचःक्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया । लीलया न्मूलयि
ष्यामि भुवनद्वयमद्य वः । प्रद्यम्नः अरेरे असुरापसद अल
ममुना वज्रप्रलापेन मम खलु अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितो
रुकोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः । आस्तां समस्तदितिज
क्षतजोक्षितेयं क्षोणिः क्षणेन पिशिताशनलोभनीया ॥

गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धिभिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ यथा
वेण्यां राजा ॥

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य पर्याप्तमेव करभो परि० ई
रुममोरुयुग्मं । अनन्तरं प्रविश्य कञ्चुकी देवभग्नं भग्नमित्यादि
अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमुरुभङ्गार्थं सम्बन्धे सम्बद्धं ॥

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत् ॥

यथाच्छलितरामे सीता जादकाक्षं कखुडअञ्ज्हाएण
गन्तव्वं तहिं सोराआ विणएण पणयिदव्वो लवः । अथकि
मावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यं । सीताजादसोतुह्वाणं
पिदा लवः किमावयोरघुपतिः पिता सीतासाशङ्कं माअ
एधा संकधणंकखुतुह्वाणं सअलाएज्जेव पुहवीएत्ति ॥

प्रहेलिकैव हास्येन युक्ता भवति नालिका । सम्व
रणकाय्युत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्यां ॥

सुसंगता सहिजस्सकदेतुमं आअदासोदधज्जेवचिट्ठदि
सागरिका कस्सकदे अहं आअदा सुसंणं चित्तफलअस्स
अचलं राज्ञः कृते आगतेत्यर्थः संवृतः ॥

असत्प्रलापो यदाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरं । अगृ
ह्णतेऽपि मूर्खस्य पुरोयच्च हितं वचः । तत्राद्यं यथा
मम प्रभावत्यां ॥

प्रद्युम्नः सहकारवल्लीमवलोक्य सानन्दं अहोकथमिहैव

परि० ६ अलिकुलमञ्जुकेशी परिमलवज्जला रसावहा तन्वी । किञ्च
लयपेशलपाणिः कोकिलकलभाविणो प्रियतमा मे ॥

एवमसम्बन्धोत्तरेपि । तृतीयं यथा वेण्यां दुर्य्यो
धनं प्रति गान्धारीवाक्यं ॥ व्याहारो यत्परस्यार्थे
हास्यलोभकरं वचः । यथा मालविकाग्निमित्रे ॥

लास्यप्रयोगावसाने मालती निर्गन्तुमिच्छति विदूषकः
मादवे उपदेशमुध्वा गमिस्समि इत्युपक्रमेण दासः । विदूषकं
प्रति आर्य्य उच्यतां । यस्त्वया क्रमभेदोलक्षितः विदूष
पठमं वद्मण पूत्रा भेदि सादमाए लङ्घिदा मालती सयत
इत्यादिना ॥

नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयत्नेन दास
लोभकारिणा वचसा व्याहारः दोषा गुणा गुणा
दोषा यत्र स्युर्मदवं हितत् ॥ क्रमेण यथा ॥

प्रिय जीवितता क्रौर्य्यं निस्नेहत्वं कृतव्रता । भूयस्तद्दर्शना
देव भूमैते गुणतां गताः । तस्यास्तद्रूपसौन्दर्य्यं भूषितं यौवन
श्रिया । सुखेकतायनं जातं दुःखायैव ममाधुना ॥

इति चाङ्गानि नाटकादिषु संभवन्त्यपि वीथ्या
मवश्यं विधेयानि निष्पष्टतया नाटकादिषु विनिवि
ष्टान्यपीहोदाहृतानि वीथीच नानारसानाञ्चात्र

मालारूपतया स्थितत्वादीथोयं यथा मालविका ॥ परि० ६
अथप्रहसनं ॥ भाणवत्सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाकैर्वि
निर्मितं ॥ भवेत्प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कवि
कल्पितं । अत्रनारभटीनापि विष्कम्भकप्रवेशकौ ।
अङ्गीहास्यरसस्तत्र वीथ्यङ्गानां स्थितिर्नवा । तत्र
तपस्विभगवदिप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः ॥ एकोयत्र
भवेद्दृष्टोहास्यं तत् शुद्धमुच्यते ॥

यथा कन्दर्पकेलिः ॥

आश्रित्य कच्चनजनं संकीर्णमिति तदिदुः ॥

यथा धूर्त्तचरितं ॥

वृत्तं वहनां भ्रष्टानां संकीर्णं केचिदूचिरे ॥ तत्पु
नर्भवतिद्व्यङ्गमथवैकाङ्कनिर्मितं ॥

यथा नटकमेलकादि ॥

मुनिस्त्वाह वेश्याचेटनपुंसकविटधूर्त्ताबन्धकीच
यत्र स्युः ॥ अविद्वत्तवेशपरिक्लृप्तचेष्टितकरणन्तु
संकीर्णमिति । विद्वत्तन्तुविदुर्यत्र षण्डकञ्चुकि
तापसाः । भुजङ्गचारणभटप्रभृतेर्वेशवाग्युताः ।
इदन्त संकीर्णेनैव गतार्थमिति मुनिना पृथ
शोक्तं ॥

परि० ६ अथोपरूपकाणि ॥ तत्र नाटिका कृत्तवृत्ता
 स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका ॥ प्रख्यातो धीरललित
 स्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥ स्यादन्तःपुरसम्बन्धा संगी
 तव्यापृताथवा । नवानुरागा कन्यात्र नायिका
 नृपवंशजा ॥ संप्रवर्त्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन
 शङ्कितः । देवीपुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ।
 पदेपदे मानवती तद्वशः सङ्गमोदयोः । वृत्तिः
 स्यात् कैशिकी स्वल्प विमर्षाः सन्धयः पुनः । द्वयोर्ना
 यकनायिकयोः ॥

यथा रत्नावलीविद्धुशालभञ्जिकादि ॥

अथत्रोटकं ॥ सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुष
 संश्रयं । त्रोटकं नामतत्प्राहुः प्रत्यङ्गं सविदूषकं ।
 प्रत्यङ्गं सविदूषकत्वादेवात्र शृङ्गारोज्जीसप्ताङ्गं ॥

यथा स्तम्भितरम्भं ॥

पञ्चाङ्गं ॥

यथाविक्रमोर्व्वशी ॥

अत्र गोष्ठी ॥ प्रकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्व्याप्यल
 कृता ॥ नोदात्तवचना गोष्ठी कैशिकी वृत्तिशा
 लिनी ॥ क्षीना गर्भविमर्षाभ्यां पञ्च षड्योषि

दन्विता ॥ कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्कविनि परि० इ
र्मिता ॥

यथारैवतमदनिका ॥

अथसदृकं ॥ सदृकं प्राकृताशेषपाद्यं स्याद
प्रवेशकं ॥ न च विष्कम्भकोप्यत्र प्रचुरश्चाद्भुतोरसः।
अङ्काजवनिकाख्याःस्युः स्यादन्यन्नाटिका समं ॥

यथा कर्पूरमञ्जरी ॥

अथ नाट्यरासकं ॥ नाट्यरासकमेकाङ्कं वज्रता
ललयस्थितिः ॥ उदात्तनायकं तद्वत्पीठमर्हीपना
यकं। हास्याङ्गत्र सशृङ्गारोनारी वासकसज्जिका।
मुखनिर्व्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च। केचि
त्यतिमुखं सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलं ॥

तत्र सन्धिद्वयवती यथानर्भवती सन्धिचतुष्टयवती यथावि
लासवती ॥

अथप्रस्थानं ॥ प्रस्थाने नायकोदासीहीनः
स्यादुपनायकः ॥ दासी च नायिका वृत्तिः कैशिकी
भारती तथा ॥ सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य
संहतिः ॥ अङ्कौ द्वौ लयतालौ दिर्व्विलासो वज्रल
स्तथा ॥

यथाशृङ्गारतिलकं ॥

परि० ६ अथोक्ताप्यं । उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्क
भूषितं । शिल्पकाङ्गैर्युतं चास्यशृङ्गारकरुणैरसैः ॥
उक्ताप्यं वज्रसंग्रामं त्यस्यगीतिमनोहरं ॥ चतस्रो
नायिकास्तत्र त्रयोङ्का इति केचन । शिल्पका
ङ्गानि वक्ष्यमाणानि ॥

यथादेवीमहादेवं ॥

अथकाव्यं ॥ काव्यमारभटीहीनमेकाङ्कं चास्य
संकुलं । खण्डमात्रा द्विपदिका भग्नतालैरलं कृतं ।
वर्णमात्राच्छुल्लिकायुतं शृङ्गारभाषितं । नेतास्त्री
चाप्युदात्तात्र सन्धीआद्यौ तथान्तिमः ॥

यथा यादवोदयः ॥

अथप्रेङ्खणं ॥ गर्भावमर्षरहितं प्रेङ्खणं हीननायकं ॥
असूत्रधारमेकाङ्कमविष्कम्भप्रवेशकं । नियुद्धसंफे
टयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रितं ॥ नेपथ्ये गीयते नान्दी
तथा तत्र प्ररोचना ॥

यथा बालिवधः ॥

अथरासकं ॥ रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुखनिर्व्व
हणान्वितं ॥ भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारती कौशिकी

युतं । अस्त्रधारमेकाङ्कं सवीथ्यङ्गं कलान्वितं । परि० ६
 स्निष्टनान्दीयुतं ख्यातनायिकं मूर्खनायकं । उदा
 त्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरं । इह प्रतिमुखं
 सन्धिमपि केचित्प्रचक्षते ॥ यथामेनकाद्वितं ॥ अथ
 संलापकं ॥ संलापकेकाश्चत्वारस्त्वयोवा नायकः
 पुनः ॥ पाषण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकरुणेतारः ।
 भवेयुः पुरसंरोधच्छलसंग्रामविद्रवाः ॥ न तत्र
 वृत्तिर्भवति भारती न च कैशिकी ॥

यथा मायाकापालिकं ॥

अथश्रीगदितं ॥ प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कं प्रख्यातो
 दन्तनायकं ॥ प्रसिद्धनायकं गर्भविमर्षाभ्यां विव
 र्जितं ॥ भारतीवृत्तिवज्जलं प्रीति शब्देन संयुतं ।
 मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिरुपरूपकं ॥

यथा कीडारसातलं ॥

श्रीरासिका श्रीगदिते गायैत्किञ्चित्पठेदपि ।
 एकाङ्कोभारती प्राय इति केचित्प्रचक्षते । ऊह्य
 मुदाहरणं ॥ अथशिल्पकं ॥ चत्वारः शिल्पके
 ऽङ्काः सुश्रुतस्रोवृत्तयस्तथा । अशान्तहास्याश्च
 रसानायकोब्राह्मणोमतः । वर्णनात्र श्लशानादे

परि० ६ हीनः स्यादुपनायकः । सप्तविंशतिरङ्गानि भवन्त्ये
 तस्य तानि तु ॥ आशंसातर्कसन्देहतापोद्देगप्र
 सक्तयः ॥ प्रयत्नग्रथनोत्कण्ठा वहित्याप्रतिपत्तयः ।
 विलासा तस्य वाम्यानि प्रहर्षाश्वासमूढताः । साध
 नानुगमोच्छ्वासविस्मयः प्राप्तयस्तथा ॥ लाभविस्मृ
 तिसंफेटावैशारद्यं प्रबोधनं ॥ चमत्कृत्येत्यमीषां
 स्पष्टत्वाल्लक्षणोच्यते । संफेटग्रथनयोः पूर्वमुक्त
 त्वादेव लक्षणं सिद्धं ॥

यथाकनकावतीमाधवः ॥

अथ विलासिका ॥ शृङ्गारवज्रलैकाङ्का दश
 लास्याङ्गसंयुता । विदूषकविटाभ्याञ्च पीठमर्हेनभू
 षिता । हीना गर्भविमर्षाभ्यां सन्धिभ्यां हीनना
 यका ॥ स्वल्पवृत्तासु नेपथ्या वीथ्या भासाविलासि
 का । केचित्तत्र विलासिकास्थाने लासिकेति पठन्ति
 तस्यास्तु दुर्मलिकायामन्तर्भाव इत्यन्ये ॥ अथदुर्म
 लिका ॥ दुर्मल्ली चतुरङ्का स्यात् कौशिकी भारती
 तथा । अगर्भा नागरनरा न्यूननायकभूषिता ॥
 त्रिनालिः प्रथमोऽङ्कोऽस्यां विटक्रीडामयोभवेत् ।
 पञ्चनालिर्द्वितीयोऽङ्कोविदूषकविलासवान् । षष्ठा

लिकस्तृतीयस्तु पीठमर्दविलासवान् ॥ चतुर्थोद परि० ६
शनालिः स्यादङ्कः क्रीडितनायकः ॥

यथा विन्दुमती ॥

अथ प्रकरणिका ॥ नाटिकैव प्रकरणी सार्थ
वाहादिनायका । समानवंशजानेतुर्भवेद्यत्र च
नायिका ॥ मृग्यमुदाहरणं ॥ अथ हल्लीशः ॥
हल्लीश एव एकाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः ॥
वागुदात्तैकपुरुषः कैशिकीवृत्तसंकुलः ॥ मुखा
न्तिमौतथा सन्धिवज्जताललयस्थितिः ॥

यथाकेलिरैवतकं ॥

अथ भाणिका ॥ भाणिकास्तद्वर्णनेपथ्या मुख
निर्व्वहणान्विता ॥ कैशिकीभारतीवृत्तियुक्तैकाङ्क
विनिर्मिता । उदात्तनायिका मन्दपुरुषोऽत्राङ्गस
प्तकं ॥ उपन्यासोऽथविन्यासोविरोधः साध्वसं तथा ॥
समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः ॥ उप
न्यासः प्रसङ्गेन भवेत्कार्यस्य कीर्त्तनं ॥ निर्व्वेद
वाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति स स्मृतः । भ्रान्तिनाशो
विरोधः स्यात् मिथ्याख्यानं तु साध्वसं । सोपालम्भ
वचः कोपपीडयेह समर्पणं । निदर्शनस्योपन्यासो

परि० ६ निवृत्तिरिति कथ्यते ॥ संहारइति च प्राङ्ग्यत्का
 र्यस्य समापनं ॥ स्पष्टान्युदाहरणानि ॥ यथा
 कामदत्ता ॥ एषां सर्वेषामपि नाटकप्रकृतिकत्वेन
 यथौचित्यं यथा लाभं नाटकोक्तविशेषपरिग्रहः ।
 यत्र च नाटकोक्तस्यापि पुनरुपादानं तत्र
 तत्सङ्गावस्य नियमः ॥ ० ॥

अथ अव्यकाव्यानि ॥ अव्यं श्रोतव्यमात्रं तत्
 पद्यगद्यमयं द्विधा । तत्र पद्यमयान्याह । कन्दोबद्ध
 पदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकं ॥ दाभ्यान्तु युग्मकं
 सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥ कलापकं चतुर्भिश्च
 पञ्चभिः कुलकं मतं । तत्र मुक्तकं यथा मम ॥

सान्द्रानन्दमनन्तमव्ययमजं यद्योगिनोपिच्छणं साक्षात्क
 र्तुमुपासते प्रतिमुज्जर्ध्यानैकतानाः परं । धन्यास्ता मथुरापुरी
 युवतयस्तद्ब्रह्म याःकौतुकादालिङ्गन्ति समालपन्ति शतधा
 कर्षन्ति चुम्बन्ति च । युग्मकं यथा मम ॥ किंकरोषि करो
 यान्ते कान्ते गण्डस्थलीमिमां । प्रणयप्रवणे कान्ते नैकान्ते
 नाचिताः क्रुधः ॥ इति यावत्कुरङ्गाक्षीं वक्तुमीदृमहे वयं ।
 तावदाविरभूच्चूते मधुरोमधुपध्वनिः । एवमन्यत्रापि ॥

सर्गबन्धोमहाकाव्यं तत्रैकोनायकः सुरः ।
 सदंशः क्षत्रियोवापि धीरोदात्तगुणान्वितः । एक

वंशभवाभूपाः कुलजावहवोऽपि वा । शृङ्गारवीर परि० ६
 शान्तानामेकोऽङ्गीरस इष्यते । अङ्गानि सर्वेऽपि
 रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ॥ इतिहासोद्भवं वृत्त
 मन्यदा सज्जनाश्रयं । चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वे
 कञ्च फलं भवेत् । आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तु
 निर्देश एववा । कचिन्निन्दाखलादीनां सताञ्च
 गुणकीर्त्तनं । एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ।
 नातिखल्पानातिदीर्घाः सर्गाश्चाष्टाधिका इह ।
 नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥ सर्गान्ते
 भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ॥ सन्ध्यासूर्ये
 न्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥ प्रातर्मध्याह्नमृ
 गया शैलर्तुवनसागराः ॥ सम्भोगविप्रलम्भौ च
 मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥ रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रो
 दयादयः । वर्णनीया यथा योगं साङ्गोपाङ्गा अमी
 इह । कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
 नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥ सन्ध्य
 ङ्गानि यथालाभमत्र विधेयानि ॥ अवसानेन्य
 वृत्तकैरिति वङ्गवचनमविवक्षितं । साङ्गोपाङ्गा
 इति जलकेलिमधुपानादयः ॥

परि० ६ यथारघुवंशशिष्टपालवधनैषधादिः यथा वा ममराघव
विलासादिः ॥

अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गाभवन्त्याख्यानसंज्ञकाः ।
अस्मिन् महाकाव्ये ॥

यथा महाभारतं ॥

प्राकृतैर्निर्निर्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वाससंज्ञकाः ।
कृन्दसास्कन्दकेनैतत् कचिद्गलितकैरपि ॥

यथा सेतुबन्धः । यथा वा मम कुवल्याश्चरितं ॥

अपभ्रंशनिबन्धेस्मिन् सर्गाकडवकाभिधाः ॥
तथापभ्रंशयोग्यानि कृन्दांसि विविधान्यपि ॥

यथा कर्णपराक्रमः ॥

भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितं ।
एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्जितं ॥

यथा भिच्छाटनं आर्याविलासश्च ॥

खण्डकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारिच ॥

यथा मेघदूतादि ॥

कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।
ब्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः । सजाती
यानामेकत्र सन्निवेशो ब्रज्या ॥

यथामुक्तावल्यादि ॥

अथ गद्यकाव्यानि ॥ तत्र गद्यं । वृत्तबन्धोज्झितं परि० इ
गद्यं मुक्तकं वृत्तसन्धि च । भवेदुत्कलिकाप्रायं
कुलकञ्च चतुर्विधं । आद्यं समासरहितं वृत्तभाग
युतं परं । अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्यञ्चाल्पसमा
सकं । मुक्तकं यथा ॥

गुरुर्वचसि पृथुरसीत्यादि ॥ वृत्तसन्धि यथा मम ॥ सम
रकण्डूननिविडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्डशिञ्जिनीटङ्कारो
ज्जागरितवैरिनगरं ॥

अत्र कुण्डलीकृतकोदण्डेत्यनुष्टुप्वृत्तस्य पादः ॥
समरकण्डूनेति च प्रथमाक्षरद्वयं रहितस्तस्यैव
पादः ॥ उत्कलिकाप्रायं यथा ॥ ममैव ॥

अलि सविस्मरणि सिद्धरसरविसरविदलितसमर परि
गदपवरपर बलेत्यादि ॥

चूर्णकं यथा मम ॥

गुणरत्नसागरजगदेकनागरकामिनीमदनजनरञ्जने
त्यादि ॥

कथायां सरसं वस्तु पद्यैरेव विनिर्मितं । कचि

परि० ६ दत्र भवेदार्या कचिदक्तापवक्ताके ॥ आदौ पद्यैर्न
मस्कारः खलादेवृत्तकीर्त्तनं ॥

यथा कादम्बर्यादि ॥

आख्यायिका कथावत्स्यात्कवेर्वशादिकीर्त्तनं ॥
अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तं गद्यं कचित् कचित् ॥
कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते ।
आर्यावक्तापवक्ताणां छन्दसा येनकेनचित् ।
अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थ सूचनं ॥

यथा हर्षचरितादि ॥

अपित्वनियमोदृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणादिति द
ण्ड्याचार्यवचनात् । केचिदाख्यायिकानायके
नैव निबद्धव्येत्याज्जराख्यानादयश्च कथाख्यायिक
योरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः ॥ यदुक्तं दण्डिनैव ॥
अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातय इति ॥

एषामुदाहरणं पञ्चतन्त्रादि ॥

अथ गद्यपद्यमयानि ॥ गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पू
रित्यभिधीयते ॥

यथा देशराजचरितं ॥

गद्यपद्यमयीराजस्तुतिर्विरुदमुच्यते ।

यथा विरुदमणिमाला ॥

करम्भकन्तु भाषाभिर्विविधाभिर्विनिर्मितं ॥ परि० ७

यथा मम षोडशभाषामयीप्रशस्तिरन्नावली ॥

एवमन्येऽपि भेदा उद्देशमात्रप्रसिद्धत्वादुक्त
भेदानतिक्रमाच्च न पृथग्लक्षिताः ॥ ० ॥

इति साहित्यदर्पणे दृश्यश्रव्य काव्यनिरूपणे
नाम षष्ठः परिच्छेदः ॥ ० ॥

इह प्रथमतः काव्यदोषगणरीत्यलङ्काराणां
मवस्थितिक्रमोदर्शितः । सम्प्रति के ते इत्यपेक्षाया
मुद्देशक्रमप्राप्तानां दोषाणां स्वरूपमाह ॥ रसा
पकर्षकादोषाः ॥ अस्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः ।
तद्विशेषमाह । ते पुनः पञ्चधा मताः । पदे तदंश
वाक्येऽर्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत् ॥ तत्र । दुःश्रवं
त्रिविधाश्लीलानुचितार्थाऽप्रयुक्तताः । ग्राम्योऽ
प्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥ अवाचकत्वं
क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ॥ अविमृष्टविधेयां
शभावश्च पदवाक्ययोः । दोषाः केचिद्भवन्त्येषु पदां
शेऽपि पदेपरं । निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कारता

पर० ७ तथा ॥ परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वं ॥

कार्त्तार्थं यातु तन्वङ्गी कदानङ्गवशम्बदा ॥

अश्लीलत्वं व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात्त्रिधा ।
क्रमेणोदाहरणं ॥

दृष्टारिविजये राजन् साधनं सुमहत्तव । प्रससारशने
वायुर्विनाशे तन्वि ते तदा ॥

अत्र साधनवायुविनाशशब्दा अश्लीलाः ॥

शूरा अमरतां यान्ति पशुभूतारणाध्वरे ॥

अत्र पशुपदं कार्त्तर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थं ॥
अप्रयुक्तं तथा प्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वं
यथा ॥

भाति पद्मः सरोवरे ॥

अत्र पद्मशब्दः पुंलिङ्गः ॥ ग्राम्योयथा ॥

कटिस्तो हरते मनः ॥

अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः ॥ अप्रतीतत्वमेकदेश
मात्रप्रसिद्धत्वं यथा ॥

योगेन दलिताशयः ॥

अत्र योगशास्त्र एव वासनार्थ आशयशब्दः ॥

आशीः परम्परा वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥

अत्र वन्द्यामिति किं वन्दीभूतायामुत वन्दनी परि० ७
यामिति सन्देहः ॥ नेयार्थत्वं रूढिप्रयोजनाभावा
दशक्तिवृत्तं लक्ष्यार्थं प्रकाशनं ॥

कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि तेऽकरोत् ॥

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यं ॥ निह
तार्थत्वमुभयार्थस्य शब्दस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः यथा ॥

यमुनाशम्बरमम्बरं व्यतानीत् ॥

शम्बरशब्दोदैत्ये प्रसिद्ध इदं तु जले निहतार्थः ॥

गीतेषु कर्णमादत्ते ॥

आङ्पूर्वोदाज्धातुर्दानार्थेऽवाचकः यथावा ॥

दिनं मे त्वयि संप्राप्ते ध्वान्तकृन्नापि यामिनी ॥

अत्र दिनमिति प्रकाशमयार्थेऽवाचकं ॥ स्निष्ट
त्वमर्थप्रतीतेर्व्यवहितत्वं ॥

क्षीरोदजावसतिजन्मभुवः प्रसन्नाः ॥

अत्र क्षीरोदजालक्ष्मीस्तस्यावसतिः पदं तस्य
जन्मभुवो जलानि ॥

भूतयेऽस्तु भवानीशः ॥

अत्र भवानीशब्दोभवान्याः पत्यन्तरप्रतीति
कारित्वादिरुद्धमवगमयति ॥

परि० ७

स्वर्ग्यामटिकाविबुधनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥

अत्र वृथात्वं विधेयं तच्च समासे गुणीभावादननु
वाद्यत्वप्रतीतिकृत् यथा वा ॥

रक्षांस्यपि पुरस्थातुमलं रामानुजस्य मे ॥

अत्र रामस्येति वाच्यं यथा वा ॥

आसमुद्रक्षितीशानां ॥

अत्रासमुद्र मिति वाच्यं यथा वा ॥

यत्र ते पतति सुभ्रु कटाक्षः षष्ठवाण इव पञ्चशरस्य ॥

अत्र षष्ठइवेत्युत्प्रेक्ष्यं यथा वा ॥

अयुक्ता भवता नाथ मुहूर्त्तमपि सा ॥ रा ॥

अत्रायुक्तेत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति
विधेयत्वमेवोचितं ॥ यदाहुः ॥ अप्राधान्यं विधेर्यत्र
प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया
सहयत्र नञ् ॥

यथा नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः ॥

अत्रोदाहरणे तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नञः
पर्युदासतया निषेधस्य विधेयताऽनवगमः ॥
यदाहुः ॥ प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥

तेन जुगोपात्मानमत्रस्तोभेजे धर्ममनातुरः । अष्टधुरा परि० ७
हृदे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् ॥

अत्रात्रस्ततामनूयात्मगोपनाद्येव विधेयमिति
नञः पर्युदासतया गुणभावोयुक्तः । नन्वश्राद्ध
भोजी असूर्यमश्या राजदारा इत्यादिवत् अयु
क्तेत्यत्रापि प्रसज्यप्रतिषेधोभविष्यतीति चेन्न अत्रापि
यदि भोजनादि रूपक्रियांशेन नञः सम्बन्धः
स्यात्तदैव तत्र प्रसज्य प्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यं नच
तथा विशेष्यतया प्रधानेन तद्भोज्यर्थेन कर्त्रंशेनैव
नञः सम्बन्धात् । यदाहुः । श्राद्धभोजनशीलोहि
यतः कर्त्ता प्रतीयते नतद्भोजनमात्रं तु कर्त्तरी
नेर्विधानतइति अयुक्तेत्यत्र तु क्रिययैव सह
सम्बन्ध इति दोषएव एतेच क्लिष्टत्वादयः समास
गता एव पददोषाः ॥ वाक्ये दुःश्रवत्वं यथा ॥

स्मरात्यन्धः कदा लप्से कर्त्तार्यं विरहे तव । कृतप्रवृत्ति
रन्यार्थे कविर्वान्तं समश्नुते ॥

अत्र जुगुप्साव्यञ्जकास्त्रीलता ॥

उद्यत्कमललौहित्यर्वक्राभिर्भूषिता तनुः ॥

परि० ७ अत्र कमललौहित्यं पद्मरागः वक्राभिः
वामाभिः ॥

धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाच्याः । रज्य
त्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभां ॥

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं रज्य
तीति सम्बन्धः श्लिष्टः ॥

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदित्यत्र चायमेव न्यक्कार इति ॥

न्यक्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितं तच्च शब्दरचना
वैपरीत्येन गुणीभूतं । रचनाच पदद्वयस्य विप
रीतेति वाक्यदोषः ॥

आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रुसमागतः ॥

इत्यादिषु यत्तदोर्नित्यः सम्बन्ध इति न्याया
दुपक्रान्तस्य यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तयेत
च्छब्दसमानार्थतया प्रतिपाद्यमाना इदमेतददः
शब्दा विधेया एव भवितुं युक्ताः । अत्र तु यच्छब्द
निकटस्थतया अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत्तच्छब्दस्यापि
यच्छब्दनिकटस्थितस्य प्रसिद्धपरामर्षित्वमात्रं ॥

यथा यः सते नयनानन्दकरः सुभ्रु स आगतः ॥

यच्छब्दव्यवधानेन स्थितास्तु निराकाङ्क्षत्वमेव परि० ७
गमयन्ति ॥

यथा आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागतः ॥

एवमिदमादिशब्दोपादानेऽपि यत्र च यत्तदो
रेकस्यार्थत्वं सम्भवति तत्रैकस्योपादानेऽपि निरा
काङ्क्षत्वप्रतीतिरिति न क्षतिः । तथाहि यच्छब्द
स्योत्तरवाक्यगतत्वे नोपादाने सामर्थ्यं पूर्ववाक्ये
तच्छब्दस्यार्थत्वं ॥

यथा आत्मा जानाति यत्पापं ॥ एवं यं सर्वशैलाः परि
कल्पयन्तं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोग्धरे । भासन्ति रत्नानि
महोषधीश्च इत्यादावपि ॥

तच्छब्दस्य प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्द
स्यार्थत्वं । क्रमेण यथा ॥

स हला वालिनं वीरं तत्पदे चिरकाङ्क्षिते । धातोः स्थान
दवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ सवः शशिकलामौलिस्तादा
त्म्यायोपकल्पतां । तामिन्दुसुन्दरमुखीं हृदि चिन्तयामि ॥

अत्रच यच्छब्दनिकटस्थितानामपीदमादि
शब्दानां भिन्नलिङ्गविभक्तित्वं तत्रापि निराकाङ्क्षत्व
मेव । क्रमेण यथा ॥

परि० ७ विभाति मृगशावाची येदं भुवनभूषणं । इन्दुर्विभाति
यस्तेन दग्धाः पथिकयोषितः ॥

क्वचिदनुपात्तयोर्दयोरपि सामर्थ्यादवगमो
यथा ॥

न मे शमयिताकोऽपि भारस्येत्युर्वि माशुचः । नन्दस्य
भुवने कोऽपि वालोऽस्यद्भूतपौरुषः ॥

अत्र योऽस्ति स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते ॥

यद्यदिरहदुःखं मे तत्कोवापहरिष्यति ॥

इत्यत्रैकोयच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यं ॥ तथा
द्वियद्यदित्यनेन येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं
वस्तुविवक्षितं तथाभूतस्य तस्य तच्छब्देन परा
मर्षः । एवमन्येषामपि वाक्यगतत्वेनोदाहरणं
बोध्यं ॥ पदांशे श्रुतिकटुर्यथा ॥

तद्गच्छ सिद्धौ कुरु देवकार्यं ॥ धातुमत्तां गिरिर्धत्ते ॥

अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थे निहतार्थः ॥

वर्ण्यते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः ॥

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवा
चकः ॥

पाणिः पल्लवपेलवः ॥

पेलवशब्दस्याद्याचरे अश्लीले ॥

परि० ७

संयामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः ॥

अत्र वचःशब्दस्य गीः शब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वं
तथा तत्रैव वाणस्थाने शरेति पाठे अत्र पदद्वय
मपि न परिवृत्तिसहं । जलध्यादौतूत्तरपदं वाड
वानलादौ पूर्वपदं एवमन्येऽपि यथासम्भवं पदां
शदोषाज्ञेयाः । निरर्थकत्वादीनां त्रयाणाञ्च पद
मात्रगतत्वेनैव लक्ष्ये सम्भवः यथा ॥

मुञ्च मानं हि मानिनि ॥

अत्र हिशब्दोवृत्तिपूरणमात्रप्रयोजनः ॥

कुञ्जं हन्ति कृशोदरी ॥

अत्र हन्तीति गमनार्थे पठितमपि न तत्र
समर्थं ॥

गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलो
चनस्य वचः ॥

आडोयमहनौ स्वाङ्गकर्मकौ चेत्यनुशासन
बलादाङ्गपूर्वस्य हनः स्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदं
नियमितं । इदं तु तल्लङ्घितमिति व्याकरणलक्षण
हीनत्वात् च्युतसंस्कारत्वं ॥ नन्वत्राजघ्नइति

परि० ७ पदस्य स्वतो न दुष्टता अपितु पदान्तरापेक्षयैवे
 त्यस्य वाक्यदोषता मैवं तथाहि गुणदोषालङ्का
 राणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेः तदन्वयव्यति
 रेकानुविधायित्वं हेतुः । इदं तु दोषस्याजम्न इति
 पदमात्रस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं । पदान्त
 राणां परिवर्त्तनेऽपि तस्य तादवस्थयादेवेति
 पददोष एव तथा यथेष्टात्मनेपदस्य परिवृत्ता
 वपि न पददोषः तथाहन्प्रकृतेरपीति न पदा
 शदोषः । एवं पदमदित्यत्राप्रयुक्तस्य पदगतत्वं
 बोध्यं एवं ग्राह्यतादिव्याकरण लक्षणज्ञानावपि
 न्युतसंस्कारत्वमूह्यं । इह शब्दानां सर्वथा प्रयो
 गाभावेऽसमर्थत्वं विरलप्रयोगे निहतार्थत्वं निह
 तार्थत्वमनेकार्थशब्दविषयं अप्रतीतत्वे त्वेकार्थ
 स्यापि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहः । अप्रयुक्त
 त्वमेकार्थशब्दविषयं । असमर्थत्वमनेकार्थशब्दवि
 षयं असमर्थत्वे हन्त्यादयोऽपि गमनार्थे पठिताः ।
 अवाचकत्वे दिनादयः प्रकाशमयाद्यर्थेन तथेति
 परस्परभेदः एवं पददोषसजातीयावाक्ये दोषा
 उक्ताः सम्प्रति तद्विजातीया उच्यन्ते ॥ वर्णानां

प्रतिकूलत्वं लुप्तादतविसर्गते । अधिकन्यूनकथित परि० ७
पदतादतवृत्तताः । पतत्रकर्षता सन्धौ विश्ले
षाश्लीलकष्टताः । अर्द्धान्तरैकपदता समाप्तपुनरा
त्तता । अभवन्मतसम्बन्धा क्रमामतपरार्थताः ।
वाच्यस्यानभिधानञ्च भग्नप्रक्रमता तथा ॥ त्यागः
प्रसिद्धेरस्थाने न्यासः पदसमासयोः ॥ सङ्कीर्णता
गर्भितता दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः ॥ वर्णानां रसा
नुगुण्यविपरीतत्वं प्रतिकूलत्वं यथा मम ॥

आवद्वद उल्लङ्घद सत्रणे कहिन्मि मोट्टाअद णो परिह
द्वद । हिअएण फिद्वद लज्जाद खुद्वद दिहीए सा ॥

अत्र टकाराः शृङ्गाररसपरिपन्थिनः केवलं
शक्तिप्रदर्शनाय निवद्धाः । एषाञ्चैकदित्रिचतुः
प्रयोगेण न तादृशसम्भङ्ग इति न दोषः ॥

गता निशा दमा बाले ॥

अत्र लुप्तविसर्गाः ॥ आहता ओत्वं प्राप्ता
विसर्गा यत्र यथा ॥

धीरोदरोनरोयातीति ॥ पल्लवाकृतिरक्तोष्ठी ॥ अत्रा
कृतिपदमधिकं ॥ एवं सदाशिवं नैमि पिनाकपाणिमिति
विशेषणमधिकं ॥ कुर्या हरस्यापि पिनाकपाणेरित्यत्र तुवि

परि० ७ शेषप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तत्वाद्युक्तमेव यथावा वाचमुवाचकौत्सः ॥

अत्र वाचमित्यधिकं उवाचेत्यनेनैव कृतार्थत्वात् ॥ क्वचित्तु विशेषणदानार्थं तत्प्रयोगोयुज्यते यथा ॥

उवाच मधुरं वाचमिति ॥

केचित्त्वाङ्गः यत्र विशेषणस्यापि क्रियाविशेषणत्वं सम्भवति तत्रापि तत्प्रयोगो न घटते यथा ॥

उवाच मधुरं धीमानिति ॥ यदि मय्यर्पिता दृष्टिः किं ममेन्द्रतया तदा ॥

अत्र प्रथमे त्वयेति पदं न्यूनं ॥

रतिलीलाश्रमं भिन्ने सलीलमनिलोवहन् ॥

लीलाशब्दः पुनरुक्तः ॥

एवं जक्षुर्विसं धृतविकाशिविसप्रसूना ॥

अत्र विसशब्दस्य धृतपरिस्फुटतत्प्रसूना इति सर्वनाम्नैव परामर्शायुक्तः ॥ इतं वृत्तं लक्षणानुसरणे ऽप्यश्रव्यं रसाननुगुणमप्राप्तगुरुभावान्तलघुच । क्रमेण यथा ॥

हन्त सततमेतस्या हृदयं भिन्ने मनोभवः कुपितः । अयि मयि मानिनि माकुरु मानं ॥

इदं वृत्तं चास्यरसस्यैवानुकूलं ॥

विकसितसहकारभारहारिपरिमल एषसमागतोवसन्तः ॥ परि० ७

यत्पादान्ते लघोरपि गुरुभाव उक्तस्तत्
सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयं प्रथमतःतीयपा
दविषयम्तु वसन्ततिलकादेरेव अत्र प्रमुदितसौ
रभआगतोवसन्त इति पाठोयुक्तः यथा वा ॥

अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवोधन्या मृदन्यैवसासम्भाराः
खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष दृष्टोयुवा । श्रीमत्कान्ति जुषां
दिषां करतलात् स्त्रीणां नितम्बस्थलात् दृष्टे यत्र पतन्तिमूढम
नसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥

अत्र वस्त्राणिचेति बन्धस्य श्लथत्वश्रुतिः । वस्त्रा
ण्यपीति पाठे तुदार्ढ्यमिति न दोषः ॥ इदमप्राप्त
गुरुभावान्तलध्विति काव्यप्रकाशकारः । वस्तुतस्तु
लक्षणानुसरणे ऽप्यश्रव्यमित्यन्ये ॥

प्रोज्ज्वलज्वलनज्वालाविकटोरुसटाकटः । श्वासक्षिप्तकुल
क्ष्माभृत् पातु वोनरकेसरी ॥

अत्र क्रमेणानुप्रासप्रकर्षः पतितः ॥

दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलाङ्गि ते ॥

एवम्विधसन्धिविशेषस्यासकृत्प्रयोग एव दोषः ।

परि० ७ अनुशासनमुल्लङ्घ्य वृत्तभङ्गभयमात्रेण सन्धिवि
शेषस्तु सक्तदपि यथा ॥

वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनविन्दुवत् ॥

चक्षुण्डामरचेष्टित इत्यत्र सन्धौ जुगुप्साव्यञ्ज
कमस्तीक्ष्णत्वं ॥

उर्ध्वसावत्र तर्ज्वाली सर्वान्ते चार्धवस्थितिः ॥

अत्र सन्धौ कष्टत्वं ॥

इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरैर्धवल्लयन् करैः । जगन्मा कुरु
तन्वङ्गि मानं पादानते प्रिये ॥

अत्र जगदिति प्रथमार्द्धे पठितुमुचितं ॥

नाशयन्तो घनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः । पतन्ति
शशिनः पादा भासयन्तः क्षमातलं ॥

अत्र चतुर्थपादो वाक्यसमाप्तावपि पुनरास्तः ॥

अभवन्मतसम्बन्धो यथा ॥

या जयश्रीर्मनोजस्य यथा जगदलङ्कृतं । यामेणाक्षीं विना
प्राप्या विफला मे कुतोऽद्य सा ॥

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनि
रपेक्षत्वात्तदेकान्तःपातिना एणाक्षीशब्देन अन्येषां
सम्बन्धः कवेरभिमतो नोपपद्यत एव ॥

यां विनामी वृथाप्राणा एणाची सा कुतोऽद्य मे ॥

परि० ७

इति यच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यान्तःपातित्वेतु सर्व्वे
रपि यच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यैः सम्बन्धो घटते यथावा ॥

ईक्षसे यत्कटाक्षेण तदा धन्वी मनोभवः ॥

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन सम्बन्धो न घटते ।

ईक्षसे चेदिति तु युक्तः पाठः ॥ यथावा ॥

ज्यात्स्नाच्च यः पयःपूरस्तारकाः कैरवानि च । राजति
ज्योमकासारराजहंसः सुधाकरः ॥

अत्र कासारशब्दस्य समासे गुणीभावात्तद-
र्थस्य सर्व्वैः संयोगः । विधेयाविमर्षे यदेवामृष्टं तदे-
वदुष्टं इद्वतु प्रधानस्य कासारपदार्थस्य प्राधा-
न्येनाप्रतीतेः सर्व्वोऽपि पयःपूरादिपदार्थस्तदङ्ग-
तया न प्रतीयते इति सर्व्ववाक्यार्थविरोधावभास-
इत्युभयोर्भेदः ॥

अनेन किन्दतामातुः कण्ठं परशुना तव । बद्धस्पर्द्धः
कृपाणोऽयं लज्जते मम भार्गव ॥

अत्र भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य मातृकण्ठके-
दनकर्तृत्वस्य परशुना सह सम्बन्धो न युक्त इति
प्राच्याः परशुनिन्दामुखेन भार्गवनिन्दाधिक्यमेव

परि० ७ वैदग्ध्यं द्योतयतीत्याधुनिकाः । अक्रमता यथा ॥

समय एवकरोति बलाबलं प्रणिगदन्तद्वतीव शरी
रिणा । शरदि हंसरवाः पक्षीकृतस्वरमयूरमयूरमणीयता ॥

अत्र परामृश्यमानवाक्यानन्तरमेवेतिशब्द
प्रयोगोयुक्तः न तु प्रणिगदन्तद्वत्यनन्तरं एवं ॥

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयता समागमप्रार्थनया कपा
लिनः । कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च
नेत्रकौमुदी ॥

अत्र द्वयमित्यनन्तरमेव चकारोयुक्तः ॥ अमत
परार्थता यथा ॥

राममन्मथशरेणेत्यादि ॥

अत्र शृङ्गाररसस्य व्यञ्जकोद्वितीयोऽर्थः प्रकृत
रसविरोधित्वादनष्टः वाच्यस्यानभिधानं यथा ॥

व्यतिक्रमलवं कं मे बीक्ष्य वामाक्षि कुप्यसि ॥

अत्र व्यतिक्रमलवमपीत्यपिरवश्यं वक्तव्यो
नोक्तः । न्यूनपदत्वे वाचकपदस्यैव न्यूनता विव
क्षिता अपेक्षु न तथात्वमित्यनयोर्भेदः एवमन्य
त्रापि यथा वा ॥

चरणानतकान्तायास्तन्विकोपस्तथापि ते ॥

अत्र चरणानतकान्तासीति वाच्यं । भग्नप्रक्र परि० ७
मता यथा ॥

एवमुक्तोमन्त्रिमुख्यैरावणः प्रत्यभाषत ॥

अत्र वचधातुना प्रक्रान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव
वक्तुमुचितं तेन रावणः प्रत्यवोचतेति पाठोयुक्तः
एव च सति न कथितपदत्वदोषः ॥ तस्योद्देश्य
प्रतिनिर्द्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात् ॥ इह हि वचन
प्रतिवचनयोरुद्देश्यप्रतिनिर्द्देश्यत्वं यथा ॥

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तामेति चेत्यत्र ॥

यदिपदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपद्यते तदान्यो
ऽर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति यथावा ॥

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनःप्रेक्ष्य च शूलिनं । सिद्धञ्चासौ
निवेद्यार्थं तद्विस्तृष्टाः खमुद्ययुः ॥

अत्रास्मादतीदमाप्रक्रान्तस्य तेनैव तत्समाना
भ्यामेतददःशब्दाभ्यां वा परामर्शायुक्तो न तच्छ
ब्देन यथा वा ॥

उदन्वच्छिन्नाभूः स च पतिरपां योजनशतं ॥

अत्र मिता भूः पत्यापां स चपतिरपामिति
युक्तः पाठः ॥

परि० ७ एवं यशोधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं
वा । निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः ॥

अत्र सुखमीहितुमित्युचितं । अत्राद्ययोः प्रकृ-
तिविषयः प्रक्रमभेदः तृतीये पर्यायविषयः चतुर्थे
प्रत्ययविषयः एवमन्यत् । प्रसिद्धित्यागोयथा ॥

घोरोवारिमुचां रवः ॥

अत्र मेघानां गर्जितमेव प्रसिद्धं यदाङ्गः ॥

मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु तु कूजितप्रभृति स्तनित
मणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखमित्यादि ॥

अस्थानस्थपदता यथा ॥

तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गा ।
अयत्नबालव्यजनीवभ्रुवुर्हसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ॥

अत्र तदीयपदात्पूर्वं गङ्गामित्यस्य पाठो
युक्तः ॥

एवं हितं न यः संशृणुते स किं प्रभुः ॥

अत्र संशृणुतइत्यतः पूर्वं नञस्थितिरुचिता
अत्रच पदमात्रस्या स्थाने निवेशेऽपि सर्व्वमेव वाक्यं
विवक्षितार्थप्रत्यायने मन्यरमिति वाक्यदोषता
एव मन्यत्रापि । इहकेप्याङ्गः पदशब्देन वाचक

एव प्रयोगोनिगद्यते नच नञोवाचकता निर्व्वि परि० ७
वादात् स्वातन्त्र्येणार्थबोधनविरक्षादिति यथा द्वयं
गतमित्यादौ त्वमित्यनन्तरं चकारानुपादानाद्
क्रमता तथात्रापीति । अस्थानस्थसमासतायथा ॥

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सोमन्तिनीनां हृदि स्थातुं
वाञ्छति मानएष धिगिति क्रोधादिवालोहितः । प्रोद्यद्दूर
तर प्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्तच्छात् फुल्लत्कैरवकोषनिः
सरदलिश्रेणीकृपाणं शशी ॥

अत्र कोपिनउक्तौ समासोन कृतः कवेरुक्तौ
कृतः । वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः
सङ्कीर्णत्वं यथा ॥

मुञ्चचन्द्रं कुरङ्गाक्षि पश्यमानं नभोज्जणे ॥

अत्र नभोज्जणे चन्द्रं पश्यमानं मुञ्चेति युक्तं ।
क्लिष्टत्वमेकवाक्यविषयमित्यस्माद्भिन्नं । वाक्यान्तरे
वाक्यान्तरानुप्रवेशोगर्भितता यथा ॥

रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणे ऽधुना । वदामि सखि ते
तत्त्वं कदाचिन्नोचिताः क्रुधः ॥

अर्थदोषानाह अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लो
खकष्टताः । अनवीकृतनिर्द्देतुप्रकाशितविरुद्धताः ।

परि० ७ सन्दिग्धपुनरुक्तत्वे ख्यातिविद्याविरुद्धते । साका
ङ्गतासहचरभिन्नता स्थानयुक्तता । अविशेषे
विशेषश्चानियमे नियमस्तथा । तयोर्विपर्ययोविध्य
नुवादायुक्तते तथा । निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमर्थदोषाः
प्रकीर्त्तिताः । तद्विपर्ययोविशेषेऽविशेषोऽनियमेऽ
नियमः । अत्रापुष्टत्वं मुख्यानुपकारित्वं यथा ॥

विलोक्य वितते व्योम्नि विधुं मुञ्च रुषं प्रिये ॥

अत्र विततशब्दोमानत्यागं प्रति न किञ्चिदुप
कुरुते । अधिकपदत्वे पदार्थान्वयप्रतीतेः सम
कालमेव बाधप्रतिभासः इहतु पश्चादिति विशेषः ।
दुष्कृमता यथा ॥

देहि मे वाजिनं राजन् गजेन्द्रं वा मदालसं ॥

अत्र गजेन्द्रस्य प्रथमं याचनमुचितं ॥

स्वपिहि त्वं समीपेहं स्वपिम्येवाधुना प्रिये ॥

अत्रार्थोग्रास्यः । कस्यचित्प्रागुत्कर्षमपकर्षं
वाभिधाय पश्चात्तदन्यप्रतिपादनं व्याहृतत्वं यथा ॥

हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलादयः । वीक्ष्य ते
यैरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका ॥

अत्र येषामिन्दुकला नानन्दहेतुस्तेषामेवान
न्दाय तन्व्याश्चन्द्रिकात्वारोपः ॥

हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः । यथाशु जायते परि० ७
पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥

अत्रार्थोऽस्मीलः ॥

वर्षत्येतदहर्पतिर्नतु घनो धामस्य मच्छं पयः सत्यं सा
सवितुः सुता सुरसरित्पूरो यथा सावितः । व्यासस्योक्तिषु विद्य
मित्यपि न कः अद्भुतं न कस्य श्रुतौ न प्रत्येति तथापि मुग्ध
हरिणी भास्वन्मरीचिष्वपः ॥

अत्र यस्मात्सूर्यादृष्टेर्यमुनायाश्च प्रभवस्तस्मा
त्तयोर्जलमपि सूर्यप्रभवं ततश्च सूर्यमरीचीनां
जलप्रत्ययहेतुत्वमुचितं तथापि मृगी भ्रान्तत्वात्तत्र
जलप्रत्ययं न करोत्ययमप्रस्तुतोऽप्यर्थो दुर्बोधः दूरे
चास्मात् प्रस्तुतार्थबोधइति कष्टार्थत्वं ॥

सदा चरति खे भानुः सदा वहति मारुतः । सदा धत्ते
भुवं शेषः सदा धीरोऽविकल्पनः ॥

अत्र सदेत्यनवीकृतं अत्रास्य पदस्य पर्याया
न्तरेणोपादानेऽपि यदि नान्यदिच्छित्यन्तरसम्भवः
तदास्य दोषस्य सङ्गावइति कथितपदत्वाद्भेदः ।
नवीकृतत्वं यथा ॥

भानुः सदा सप्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति ।

परि० ७ विभर्त्ति शेषः सततं धरित्रीं षष्ठांशवृत्तेरपि धर्मणः ।
 गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि प्रभावाद्यस्याभून्न
 खलु तव कश्चिन्न विषयः । परित्यक्तं तेन त्वमपि सुतशोकान्नतु
 भयादिमोक्ष्ये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचनेहेतुर्नोक्त इति निर्दे-
 तुत्वं ॥

कुमारस्ते नराधीश श्रियं समधिगच्छतु ॥

अत्र त्वं म्रियस्वेति विरुद्धार्थं प्रकाशनात् प्रका-
 शितविरुद्धत्वं ॥

अचला अवला वासुः सेव्या ब्रूत मनीषिणः ॥

अत्र प्रकरणाभावात् शान्तशृङ्गारिणोः कोव-
 क्तेति निश्चयाभावात्सन्दिग्धत्वं ॥

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं । वृण-
 ते हि विमृष्य कारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्यदः ॥

अत्र द्वितीयार्धव्यतिरेकेण द्वितीयस्यैवार्थ इति
 पुनरुक्तता ॥ प्रसिद्धिविरुद्धता यथा ॥

ततश्च चारु समरे शितशूलधरो हरिः ॥

अत्र हरेः शूलं लोकेऽप्रसिद्धं यथावा ॥

पादाघातादशोकस्ते संजाताङ्गुरकण्टकः ॥

अत्र पादाघातादशोकेषु पुष्पमेव जायतइति परि० ७
प्रसिद्धं नत्वङ्कुरइति कविसमयख्यातिविरुद्धता ॥

अधरे करजक्षतं मृगाच्याः ॥

अत्र शृङ्गारशास्त्रविरुद्धत्वाद्विद्याविरुद्धता ।
एवमन्यशास्त्रविरुद्धत्वमपि ॥

ऐशस्य धनुषोभङ्गं क्षत्रस्य च समुन्नतिं । स्त्रीरत्नञ्च कथं
नाम मृष्यते भार्गवोऽधुना ॥

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति ॥

सज्जनोदुर्गतौ मग्नः कामिनी गलितस्तनी । खलः पूज्यः
समज्यायां तापाय मम चेतसः ॥

अत्र सज्जनः कामिनी च शोभनौ तत्सह
चरः । खलोऽशोभन इति सहचरभिन्नत्वं ॥

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं भक्ति
भूतपतौ पिनाकिनिपदं लङ्केति दिव्या पुरी । उत्पत्तिर्द्रुहिणा
न्वये च तदहो नेदृग्वरोलभ्यते स्याच्चेदेष न रावणः क्वनुपुनः
सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥

अत्र न रावण इत्येतावतैव समाप्यं ॥

हीरकाणां निधेरस्य सिन्धोः किं वर्णयामहे ॥

अत्र रत्नानां निधेरित्यविशेष एव वाच्यः ॥

परि० ७

आवर्त्त एव नाभिस्तो नेत्रे नीलसरोरुहे । तरङ्गा बलय
स्तेन त्वं लावण्याम्बुवापिका ॥

अत्रावर्त्त एवेति नियमो न वाच्यः ॥

यान्ति नीलनिचालिन्दोरजनीम्बभिसारिकाः ॥

अत्र तमिस्रास्त्विति रजनीविशेषो वाच्यः ॥

आपातसुरसे भोगे निमग्नाः किं न कुर्वन्ते ॥

अत्र आपातएवेति नियमो वाच्यः । ननु वाच्य
स्यानभिधाने व्यतिक्रमलवमित्यादावपेरभाव इह
चैवकारस्येति कोऽनयोर्भेदः ॥ अत्राह नियम
स्यावचनमेव पृथग्भूतं नियमपरिवृत्तेर्विषयइति
तन्न तथा सत्यपि द्वयोः शब्दार्थदोषतायां निया
मकाभावात् । तत्कागतिरिति चेद्भ्रुतिक्रमलवमि
त्यादौ शब्दोच्चारणानन्तरमेव दोषप्रतिभास इह
त्वर्यप्रत्ययानन्तरमिति भेदः एवञ्च शब्दपरिवृत्ति
सहत्वासहत्वाभ्यां पूर्वैराहृतोऽपिशब्दार्थदोषवि
भाग एवं पर्यवस्यति । यो दोषः शब्दपरिवृत्त्यसहः
स शब्ददोष एव यच्च पदार्थान्वयप्रतीतिपूर्व
बोध्यः सोऽपि शब्ददोषः यच्चार्थप्रतीत्यनन्तरबोध्यः
सोऽर्थान्वयइति एवं चानियमपरिवृत्तत्वादेरप्य

धिकपदत्वादेर्भेदोबोद्धव्यः अमतपरार्थत्वे तु राम परि० ७
मन्मथशरेणेत्यादौ नियमेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रा
याद्वाक्यदोषता अस्तीत्येतादौ तु न नियमेन
वाक्यव्यापित्वं ॥

आनन्दितसपत्नौऽसौ परपत्नान् हनिष्यति ॥

अत्र परपत्नं हत्वा स्वपत्नमानन्दयिष्यतीति
विधेयं ॥

चण्डीशचूडाभरणचन्द्रलोकतमोपहृ । विरहिप्राणहरण
वादर्थं न मां वृथा ॥

अत्र विरहिणउक्तौ तृतीयपादस्यार्थानानु
वाद्यः ॥

लग्नं रागावृताङ्गासुदृढमिह यथैवासि यश्चारिकण्डे
मातङ्गानामपीहोपरिपरपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती । तत्सक्तो
ऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेषु तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्यः
श्रीनियोगाद्गदितुमिति गतेवाम्बुधिं यस्य कीर्त्तिः ॥

अत्र विदितं तेष्वित्यनेन समापितमपि वचनं
तेनेत्यादि पुनरुपात्तं ॥ अथरसदोषानाह ॥
रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि । परि
पन्थिरसाङ्गस्य विभावादेः परिग्रहः । आक्षेपः

परि० ७ कल्पितः कृच्छ्रादनुभावविभावयोः । अकाण्डे प्रथ
नर्केदौ तथा दीप्तिः पुनः पुनः ॥ अङ्गिनो ननु
सम्भानमबङ्गस्य च कीर्त्तनं । अतिविस्तृतिरङ्गस्य
प्रकृतीनां विपर्ययः । अर्थानौचित्यमन्यच्च दोषा
रसगतामताः ॥ रसस्य स्वशब्दोरसशब्दः शृङ्गारा
दिशब्दश्च क्रमेण यथा ॥

तामुदीक्ष्य कुरङ्गाक्षीं रसेनः कोप्यजायत । चन्द्रमण्डल
मालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरं ॥

स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वं यथा ॥

अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे ।

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा ॥

जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने ॥

अत्र प्रथमे पादे आसीन्मुकुलिताक्षीसेति लज्जा
या अनुभावमुखेन कथने युक्तः पाठः ॥

मानं माकुरु तन्वङ्गि ज्ञात्वा यौवनमस्थिरं ॥

अत्र यौवनास्थैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परि
पन्थिनः शान्तरसस्याङ्गं शान्तस्यैव च विभावइति
शृङ्गारे तत्परिग्रहेन युक्तः ॥

धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।

द्वैषत्त्रिषु कटाक्षा स्मेरमुखी सानिरीक्ष्यतां तन्वी ॥

परि० ७

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावपर्य्य
वसायिनौ स्थिताविति कष्टकल्पना ॥

परिहरतिरतिं मतिं लुनीते स्खलतितरांपरिवर्त्तते च
भूयः । इति वत विषमादशास्यदेहं परिभवति प्रसभं किमत्र
कुर्मः ॥

अत्र रतिपरिहारादीनां करुणादावपि सम्भ
वात् कामिनीरूपोविभावः कृष्णादाक्षेप्यः । अकाण्डे
प्रथनं यथा ॥

वेणोसंहारे द्वितीयेक्ये प्रवर्त्तमानानेकवीरसङ्घये काले
दुर्य्योधनस्य भानुमत्या सह शृङ्गारप्रथनं ॥

क्वेदो यथा वीरचरिते ॥

राघवभार्गवयोर्धाराधिरूढे संग्रामे कङ्कणमोचनाय
गच्छामीति राघवस्योक्तिः ॥

पुनः पुनर्हीप्तिर्यथा ॥

कुमारसम्भवे रतिविलापे ॥

अङ्गिनो ननु सन्धानं ॥

यथा रत्नावल्यां चतुर्थेक्ये वाभ्रव्यागमने सागरिकाया
विस्मृतिः ॥

अनङ्गस्य कीर्त्तनं यथा कर्परमञ्जर्यां ॥

परि० ७ राजनायिकयोः स्वयं कृतं वसन्तस्य वर्णनमनादृत्य वन्दि
वर्णितस्य प्रशंसा ॥

अङ्गस्यातिविस्तृतिर्यथा ॥

किराते सुराङ्गनाविलासादिः ॥

प्रकृतयोदिव्या अदिव्यादिव्यादिव्या स्येति तेषां
धीरोदात्तादिता तेषामप्युत्तमाधममध्यमत्वं तेषु
च योयथाभूतस्तस्यायथावर्णने प्रकृतिविपर्ययो
दोषः यथा ॥

धीरोदात्तस्य रामस्य धीरोद्धतवत् कृद्गना वालिवधः ॥

यथावा कुमारसम्भवे ॥

उत्तमदेवतयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः सम्भोगशृङ्गार
वर्णनं ॥

इदं पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचित
मित्याहुः । अन्यदनैचित्यं देशकालादीनामन्य
थायदर्शनं तथासति हि काव्यस्यासम्भ्यताप्रति
भासेन विनेयानामुन्मुखीकारासम्भवः । एभ्यः पृथ
गलङ्कारदोषाणां नैवसम्भवः । एभ्यः उक्तदो
षेभ्यः । तथाहि उपमायामसादृश्यासम्भवयोरुप
मानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वाधिकत्वयोरर्थान्त

रन्यासे उत्प्रेक्षितार्थसमर्थने चानचितार्थत्वं क्रमेण परि० ७
यथा ॥

यश्नामि काव्यशशिने विततार्थरशिं । प्रज्वलज्जलधारावत्
निपतन्ति शरास्तव । चाण्डाल इव राजासौ संग्रामेऽधिकसा
हसः । कर्पूरखण्ड इव राजति चन्द्रविम्बं । हरवन्नीलकण्ठो
ऽयं विराजति शिखावलः । स्तनावद्रिसमानौ ते । दिवाकराद्र
क्षति योगुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारं । चुद्रेपि नूनं
शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव ॥

एवमादिषूत्प्रेक्षितार्थस्य सम्भूततयैव प्रतिभा
सनं स्वरूपमित्यनुचितमेव तत्समर्थनं ॥ यमकस्य
पादत्रयगतस्याप्रयुक्तत्वं दोषः ॥

यथा सहसालिजनैः स्निग्धैः सहसा कुञ्जमन्दिरं । उदिते
रजनीनाथे सहसा याति सुन्दरी ॥

उत्प्रेक्षायां यथा शब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वे अवा
चकत्वं यथा ॥

एषमूर्त्तौ यथा धर्मः चितिपो रक्षति चितिं ॥

एवमनुप्रासे वृत्तिविरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णत्वं
यथा ॥

ओवट्टइउल्लट्टइइत्यादौ ॥

परि० ७ उपमायाञ्च साधारणधर्मस्याधिकन्यूनत्वयो
रधिकपदत्वं न्यूनपदत्वञ्च क्रमेणोदाहरणं ॥

नयनज्योतिषा भाति शम्भुर्भूतिसितद्युतिः । विद्युतेव शर
न्मेषोनीलवारिदखण्डधृक् ॥

अत्र भगवतोनीलकण्ठत्वस्याप्रतिपादनाच्च
तुर्यपादोऽधिकः ॥

कमलालिङ्गितस्तारहारहारी मुरं दिषन् । विद्युदिभ्रष्टि
तोनीलजीमूतद्वय राजते ॥

अत्रोपमानस्य सबलाकत्वं वाच्यं । अस्यामे
वोपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेदस्य कालपुरुष
विध्यादिभेदस्य च भग्नप्रक्रमत्वं क्रमेणोदाहरणं ॥

सुधेव विमलश्चन्द्रः । ज्योत्स्ना इवसिता कीर्त्तिः । काण्य
मिक्षा तयोरासीद्भजतोः शुद्धवेशयोः । हिमनिर्मुक्तयोर्योगे
चित्राचन्द्रमसोरिव ॥

अत्र तथाभूतचित्राचन्द्रमसोः शोभा न खल्व्वा
सीत् अपितुसर्वदापि भवति ॥

लतेव राजसे तन्वि ॥

अत्र लताराजते त्वं तु राजसे ॥

चिरं जीवतु ते स्रुनुर्मार्कण्डेयमुनिर्यथा ॥

अत्र मार्कण्डेयमुनिजीवत्येव नखत्वेतदस्य परि० ७
जीवत्वित्यनेन विधेयं । इदं तु यत्र लिङ्गवचनभे
देपि न साधारणधर्मस्यान्यथाभावस्तत्र न दोषः ।
क्रमेणोदाहरणं ॥

मुखं चन्द्र इवाभाति । तद्देशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधु
रताभृतः । दधतेस्म परां शोभां तदीयाविभ्रमा इव ॥

पूर्वोदाहरणेषूपमानोपमेययोरेकस्यैव साधा
रणधर्मेणान्वयसिद्धेः प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटोऽनि
र्व्याहः एवमनुप्रासे वैफल्यस्यापुष्टार्थत्वं यथा ॥

अनुरणनमणिमेखलमविरलसिञ्जानमञ्जुमञ्जीरं । परि
सरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥

एवं समासोक्तौ साधारणविशेषणवशात् परा
र्थस्य प्रतीतावपि पुनस्तस्य शब्देनोपादानस्याप्रस्तु
तप्रशंसायां व्यञ्जनयैव प्रस्तुतार्थावगतेः शब्देन
तदभिधानस्य च पुनरुक्तत्वं । क्रमेणोदाहरणं ॥

अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरं
निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका ॥

अत्रापरदिगित्येतावतैव तस्यागणिकात्वं प्रती
यते ॥

परि० ७ आहतेषु विहङ्गमेषु मशकोनाद्यान् पुरोवार्यते मध्ये
वा धुरिवा वसंसृणमणिर्धत्ते मणीनां धुरं । खद्योतोपि न
कल्पते प्रचलितुं मध्येपि तेजस्विनां धिक्सामान्यमचेतसं प्रभु
मिवानामृष्टतत्वान्तरं ॥

अत्राचेतसः प्रभोरभिधानमनुचितं । एवमनु
प्रासे प्रसिद्धभावस्य ख्यातविरुद्धत्वं यथा ॥

चक्राधिष्ठितां चक्री गोचं गोत्रमिदुच्छ्रितं । दृषं दृष
भकेतुश्च प्रायच्छयस्य भूभुजः ॥

उक्तदोषाणाञ्च कचिद्दोषत्वं कचिद्गुणत्व
मित्याह । वक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथावाच्ये समुद्धते ।
रौद्रादौतु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणेऽभवेत् ॥ एषु
चास्वादस्वरूपविशेषात्मकतया मुख्यगुणप्रकर्षो
पकारित्वाद्गुण इति व्यपदेशोभाक्तः । क्रमेण
यथा ॥

तद्विच्छेदकशस्य कण्ठलुठितप्राणस्य मे निर्दयं क्रूरः पञ्च
शरः शरैरतिशितैर्भिन्दन् मनोनिर्भरं । शम्भोर्भूतकृपाविधे
यमनसः प्रोद्दामनेत्रानलज्वालाज्वालकरालितः पुनरसा
वास्तां समस्तात्मना ॥

अत्र शृङ्गारे कुपितोवक्ता ॥

मूर्द्धव्याधूयमानध्वनदमरधुनीलोलकलोलजालोद्भूता परि० ७
 स्मःचोददम्भाऽप्रसभमभिभमःचिपनचत्रलचं । जड्वन्यस्ताष्टि
 दण्डभ्रमिभवरभसोद्यन्नभस्वत्प्रवेशभ्रान्तब्रह्माण्डखण्डं प्रवि
 तरतु शिवं शान्भवं ताण्डवं वः ॥

अत्रोद्धतताण्डवं वाच्यं इमे पद्ये मम । रौद्रा
 दिरसे त्वेतद्वितयापेक्षयापि दुःश्रवत्वमत्यन्तं गुणः ।
 यथा ॥

उत्कृत्योत्कृत्यकृत्तिमित्यादि ॥

अत्रवीभत्सारसः । सुरतारम्भगोष्ठ्यादावस्त्री
 सत्वं तथापुनः । तथापुनरिति गुणएव यथा ॥

करिहस्तेन संवाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते । उपसर्पन् ध्वजः
 पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥

अत्र हि सुरतारम्भगोष्ठ्यां द्वयैः पदैः पिण्ड
 नयेच्च रहस्यवस्त्विति कामशास्त्रस्थितिः आदिश
 ब्दात् शमकथाप्रभृतिषुबोद्धव्यं । स्यातामदोषौ
 श्लेषादौ निहतार्था प्रयुक्तते यथा ॥

पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य वज्रमतङ्गहनं । हरिमिव
 हरिमिहहरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत ॥

अत्रेन्द्रपक्षे पवित्रशब्देनिहतार्थः सिंहपक्षे

परि० ७ मतङ्गशब्दोमातङ्गार्थेऽप्रतत्वंयुक्तः ॥ गुणः स्यादप्रती
क्षत्वं चेदक्तृवाच्ययोः यथा ॥

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीं । तद्दर्शनमुदा
सीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥

स्वयं वापि परामर्षे अप्रतीतत्वं गुणइत्यनु
पज्यते यथा ॥

युक्तः कलाभिस्तमसां विवृद्धौ क्षीणश्च ताभिः क्षतये येषां ।
शुद्धं निरालम्बपदावलम्बं तमात्मचन्द्रं परिशीलयामि ॥

कथितञ्च पदं पुनः विहितस्यानुवाद्यत्वे
विषादे विस्मये क्रुधि । दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽनु
कम्पायां प्रसादने । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये हर्षे
ऽवधारणे । गुणइत्येव यथा ॥

उदेति सविताताम्रइत्यादि ॥

अत्र विहितानुवादः ॥

हन्त हन्त गतः कान्तोवसन्ते सखिना गतः ॥

अत्र विषादः ॥

चित्रं चित्रमनाकाशे कथं, सुमुखि चन्द्रमाः ॥

अत्र विस्मयः ॥

सुनयने नयने निधेहीत्यत्र लाटानुप्रासः ॥

नयने तस्यैव नयनेचेत्यादावर्थान्तरसंक्रमित परि० ७
वाच्योध्वनिः । एवमन्यत्र सन्दिग्धत्वं तथा व्याज
स्तुतिपर्यवसायिचेत् । गुणइत्येव यथा ॥

पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव । विलसत्क
रेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनं ॥

वैयाकरणमुख्येतु प्रतिपाद्येऽथ वक्तरि । कष्टत्वं
दुःश्रवत्वं वा गुणइत्येव यथा ॥

दिधोवेवीसमः कश्चिद्गुणवृद्धो रभाजनं । किप्प्रत्ययनिभः
कश्चिद्यत्र संनिहिते न ते ॥

अत्रार्थः कष्टः वैयाकरणस्य वक्ता एवमस्य
प्रतिपाद्यत्वेपि ॥

अत्रातार्त्तमुपाधाय त्वामहं न कदाचन ॥

अत्र दुःश्रवत्वं वैयाकरणोवाच्यः एवमस्य
वक्तृत्वेऽपि ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु । गुणइत्येव यथा
मम ॥

एसोससहरविम्बोदीसद्देअङ्गवीणपिण्डोव । एएअ
अस्समोहापडन्ति आसासुदुद्धधारव इयं विदूषकोक्तिः ॥

निर्देतुता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छति
यथा ॥

परि० ७

संप्रति सन्ध्यासमयश्चक्रद्वन्द्वानि विघटयति ॥

कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातविरुद्धता ।
 कविसमयख्यातानिच । मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि
 धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्यारक्तौ च क्रोधरागौ
 सरिदुदधिगतं पङ्कजेन्दीवरादि । तोयाधारेऽखि
 लेपि प्रसरतिच मरालादिकः पक्षिसङ्घो ज्योत्स्ना
 पेयाचकोरैर्जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः ॥
 पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योषितामास्य
 मद्यैर्यूनामङ्गेषु हाराः स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य
 तापैः मौर्वीरोलम्बमालाधनुरथ विशिखाः
 कौसुमाः पुष्पकेतोर्भिन्नस्यादस्य वाणैर्युवजनहृदयं
 स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् ॥ अह्नाभोजं निशायां विकसति
 कुमुदं चन्द्रिका गुल्फपक्षे मेघध्वानेषु नृत्यं भवति
 चशिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात् । न स्याज्जाती
 वसन्ते नच कुसुमफले गन्धसारद्रुमाणामित्याद्युक्ते
 यमन्यत्कविसमयगतं सत्कवीनां प्रबन्धे ॥ एषामु
 दाहरणान्याकरेषु स्पष्टानि । धनुर्ज्यादिषु शब्देषु
 शब्दास्तु धनुरादयः । आरूढत्वादिवोधाय यथा ॥
 पूरितारोदसी ध्वानैर्धनुर्ज्यास्फालनोद्भवैः ॥

अत्र ज्याशब्देनापि गतार्थत्वे धनुःशब्देन ज्याया परि० ७
धनुष्याततीकरणं बोध्यते ॥

आदिशब्दाद्भातिकर्णवतंसस्ते ॥

अत्र कर्णस्थितत्वबोधनाय कर्णशब्दः एवं अव
णकुण्डलशिरःशेखरप्रभृति ॥ एवं निरूपपदोमा
लाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्तइति स्थितावपि ॥

पुष्पमालाविभाति ते ॥

अत्र पुष्पशब्द उत्कृष्टपुष्पबुद्ध्यै एवं मुक्ताहार
इत्यत्र मुक्ताशब्देनान्यरत्नामिश्रितत्वं । प्रयोक्तव्याः
स्थिताअमी । धनुर्ज्यादयः सत्काव्यस्थिता एव निब
द्धव्याः नत्वस्थिता जघनकाञ्चीकरकङ्कणादयः ।
उक्तावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः यथा ॥

गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्राङ्निनरोमोद्गमा सान्द्रखे
हरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितस्वाम्बरा । मामामानन्द माति
मामलमिति क्षासाक्षरो क्षापिनी सुप्ता किं नुमृतानु किं मनसि
मे लीनाविलीना नु किं ॥

अत्र पीडयेति न्यूनं क्वचिन्न दोषेण गुणः ।
न्यूनपदत्वमित्येव यथा ॥

तिष्ठत्कोपवशात् प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति

परि० ७ स्वर्गाद्योत्पत्तिता भवेन्नायि पुनर्भावाद्वर्मस्यामनः। तां हर्तुं
विवुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्त्तिनीं सा चात्यन्तमगो
चरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥

अत्र प्रभावपिहितेति भवेदिति चेत्यनन्तरं नैत
द्यतइति पदानिन्यूनानि एषां पदानां न्यूनताया
मप्येतद्वाक्यव्यङ्ग्यस्य वितर्काख्यव्यभिचारिभावस्यो
त्कर्षाकरणान्न गुणः दीर्घं नसेत्यादिवाक्यजन्यया
च प्रतिपत्त्या तिष्ठेदित्यादिवाक्यप्रतिपत्तेर्बाधः
स्फुटमेवावभासतइति न दोषः ॥ गुणः क्वाप्य
धिकं पदं यथा ॥

आचरति दुर्जनोयत्सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान् ।
तन्न न जाने जानेस्पृशति मनः किन्तु नैव निदुरतां ॥

अत्र ननइत्यनेनायोगव्यवच्छेदः द्वितीये
जानेइत्यनेनाहमेव जाने इत्यन्ययोगव्यवच्छेदा
द्विच्छित्तिविशेषः । समाप्तपुनरात्तत्वं न दोषेन
गुणः क्वचित् यथा ॥

अन्यास्ता गुणरत्नेत्यादि ॥

अत्र प्रथमार्द्धेन वाक्यसमाप्तावपि द्वितीयार्द्धे
वाक्यं पुनरुपात्तं एवञ्च विशेषणमात्रस्य पुन

रूपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न वाक्यान्तरस्येति परि० ७
विज्ञेयं । गर्भितत्वं गुणः कापि यथा ॥

दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते सिद्धा
सापि वदन्तएवहि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत । विप्राय प्रतिपा
द्यते किमपरं रामाय तस्मै नमोयस्मात् प्रादुरभूत् कथाद्भुत
मिदं यत्रैव चास्तं गतं ॥

अत्र वदन्तएवेत्यादिवाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात्
चमत्कारातिशयं पुष्पाति पतत्रप्रकर्षता तथा ।
तथेति क्वचित् गुणः यथा ॥

चञ्चद्भुजेत्यादि ॥

अत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाडम्ब
रत्यागोगुणः ॥ क्वचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषोव्य
भिचारिणः । अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र
नोचिता । यत्र विभावानुभावमुखेन प्रतिपादने
विशदप्रतीतिर्नास्ति यत्र च विभावानुभावकृत
पुष्टिरादित्यमेवानुगुणं तत्र व्यभिचारिणः । स्वशब्दे
नोक्तौ न दोषः यथा ॥

श्रौत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया तैस्तै
र्वन्धु बधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः । दृष्टायेवरमात्त

परि० ७ साध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे । संरोहत्पुलका हरेण हसता
स्निग्धा शिवायास्तु वः ॥

अत्रौत्सुक्यस्य त्वरारूपानुभावमुखेन प्रतिपा
दनेन झटितिप्रतीतिः । त्वराया भयादिनापि संभ
वात् द्वियोऽनुभावस्य च व्यावर्त्तनस्य कोपादिना
पिसंभवः । साध्वसद्वासयोस्तु विभावादिपरिपोषस्य
प्रकृतरसप्रतिकूलप्रायत्वादित्येषां स्वशब्दाभिधा
नमेव न्याय्यं । संचार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यत्वेन वचो
गुणः ॥

क्वाकार्यं शशलक्षणः कच कुलमित्यादि ॥

अत्र प्रशंसाङ्गानां वितर्कमतिशङ्का धृती
नामभिलाषाङ्गौत्सुक्यस्मृतिर्दैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारः
पर्यन्ते चिन्ता प्रधानमास्वादप्रकर्षमाविर्भावयति ।
विरोधिनापि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा । भवेद्वि
रोधेनान्योन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः ॥ क्रमेण यथा ॥

अयंसरसनोत्कर्षीत्यादि ॥

अत्रालम्बनविकेदेन रतेररसात्मतया स्मर्यमा
णानां तदङ्गानां शोकोद्दीपकतया करुणानुकू
लता ॥

शरागया सुतघनघर्मतोयया कराहतिध्वनितपृथूरूपी परि० ७
ठया । मुहुर्मुहुर्दशनविलङ्घितोष्ठया रूपा नृपाः प्रियतमयेव
भेजिरे ॥

अत्र सम्भोगशृङ्गारोवर्णनीयस्य वीरव्यभि
चारिणः क्रोधस्यानुभावसाम्येन विवक्षितः ॥

एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितप्रायं द्वितीयं पुनः पार्वत्या
वदनाम्बुजस्तनभरे सम्भोगभावालसं । अन्यदूरविकृष्टचापम
दन क्रोधानलोद्दीपितं शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं
पातु वः ॥

अत्र शान्तशृङ्गाररौद्रपरिपुष्टा भगवद्विषया
रतिः यथावा ॥

क्षिप्त्वा हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽश्रुकान्तं
शृङ्खन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितोनेक्षितः संभ्रमेण । आलि
ङ्गन् योवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामीवा
द्रोपराधः स दहतु दुरितं शाम्भोवः शराग्निः ॥

अत्र कविगताभगवद्विषया रतिः प्रधानं तस्याः
परिपोषकतया भगवतस्त्रिपुरविध्वंसं प्रत्युत्साहस्या
परिपुष्टतया रसपदवीमप्राप्ततया भावमात्रस्य
करुणोऽङ्गं तस्यच कामीवेति साम्यवलादायातः

परि० ७ शृङ्गारः एवञ्चाविश्रान्तिधामतया करुणस्याप्यङ्गनै
वेति द्वयोरपि करुणशृङ्गारयोर्भगवदुत्साहपरि
पुष्टतद्विषयरतिभावास्वादप्रकर्षकतया यौगपद्य
सङ्गावाद्भवेन न विरोधः। ननु समूहालम्बनात्म
कपूर्णघनानन्दस्वरूपस्य रसस्य च तादृशेनेतर
रसेन कथं विरोधः सम्भावनीयः एकवाक्ये निवेश
प्रादुर्भावयौगपद्यविरहेण परस्पररोपमर्दकत्वानु
पपत्तेः। नाप्यङ्गाङ्गिभावः द्वयोरपिपूर्णतया स्वात
न्त्र्येणविश्रान्तेः सत्यमुक्तं अतएवात्र प्रधानेतरेषु
रसेषु स्वातन्त्र्यविश्रामराहित्यात् पूर्णरसभावमा
त्राच्च विलक्षणतया सञ्चारिरसनाम्नाव्यपदेशः
प्राच्यानां अस्मत्पितामहानुजकविपण्डितमुख्यश्री
चण्डीदासपादानान्तु खण्डरसनाम्ना यदाहुः
अङ्गबाधोऽथ संसर्गी यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे। नास्वा
द्यते समग्रं यत्ततः खण्डरसः स्मृतइति ॥ ननु
आद्यः करुणवीरभत्सरौद्रवीरभयानकैरित्युक्तं न
येन विरोधिनेवीरशृङ्गारयोः कथमेकत्र ॥

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषिस्ररसोरस्कारो

हुमरपुलकं वक्त्रकमलं । मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचर परि० ७
धेनाकलकलं जटाजूटग्रन्थिं दृढयति रघूणां परिवृढः ॥

इत्यादौ समावेशः अत्रोच्यते इह खलुरसानां
विरोधिताया अविरोधितायाश्च त्रिधा व्यवस्था
कयोश्चिदालम्बनैक्येन कयोश्चिदाश्रयैक्येन कयो
श्चिन्नैरन्तर्येण इति तत्र वीरशृङ्गाररयोरालम्ब
नैक्येन विरोधः । तथा हास्यरौद्रवीभत्सैः सम्भोगस्य
वीरकरुणरौद्रादिभिर्विप्रलम्भस्य आलम्बनैक्येन
आश्रयैक्येन च वीरभयानकयोः नैरन्तर्यविभावै
क्याभ्यां शान्तशृङ्गारयोः त्रिधाप्यविरोधो वीरस्या
द्भुतरौद्राभ्यां शृङ्गारस्याद्भुतेन भयानकस्य वीभ
त्सेनेति तेनात्र वीरशृङ्गारयोर्भिन्नालम्बनत्वान्न
विरोधः एवञ्च वीरस्य नायकनिष्ठत्वेन भयान
कस्य प्रतिनायकनिष्ठत्वेन निबन्धे भिन्नाश्रयत्वेन
विरोधः यच्च नागानन्दे प्रशमाश्रयस्यापि जीमूत
वाहनस्य मलयवत्यनुरागोदर्शितः । तत्राहोगीत
महोवादित्रमित्यद्भुतस्यान्तरानिवेशनान्नैरन्तर्या
भावान्न शान्तशृङ्गारयोर्विरोधः ॥ एवमन्यदपि
विज्ञेयं ॥

परि० ८

पाण्डुत्तमं वदनमित्यादौ च पाण्डुतादीनामङ्गभावः ॥

करुणविप्रलम्भेपीति न विरोधः । अनुकारे च सर्वेषां दोषाणां नैव दोषता सर्वेषां दुःश्रवत्वप्रभतीनां यथा ॥

एतद्दुःश्रवणं नैमीत्यादिजल्पति कश्चन ॥

अत्र दुःश्रवणशब्दोऽप्रयुक्तः । अन्येषामपि दोषाणामित्यौचित्यान्मनीषिभिः । अदोषतापगुणता ज्ञेया चानुभयात्मता । अनुभयात्मता अदोषगुणात्मता ॥०॥

इति साहित्यदर्पणे दोषनिरूपणेनाम सप्तमः परिच्छेदः ॥०॥

—

गुणानाह । रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा । गुणाः यथा स्वत्वङ्गित्वमाप्तस्यात्मन उत्कर्षहेतुत्वात् शौर्यादयोगुणशब्दवाच्याः तथा काव्येङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः स्वरूपविशेषाः माधुर्यादयोपि स्वसमर्पकपदसंदर्भस्य काव्यव्यपदेशस्यौपाधिकानुगुण्यभाज इत्यर्थः । यथा चैषां सरमात्रस्य धर्मत्वं तथा दर्शितमेव ॥ माधुर्यमोजो

ऽथप्रसाद इति तेत्रिधा ते गुणाः तत्र चित्तद्रवी परि० द
भावमयोक्तादोमाधुर्यमुच्यते । यत्तु केनचिदुक्तं
माधुर्यं द्रुतिकारणमिति तन्न द्रवीभावस्यास्वादस्व
रूपाक्तादाभिन्नत्वेन तत्कार्यत्वाभावात् द्रवीभाव
श्च स्वाभाविकानाविष्टत्वात्मककाठिन्यमन्युक्रोधादि
कृत दीप्तत्वविस्मयचासाद्युपहितविक्षेपपरित्यागेन
रत्याद्याकारानुविद्वानन्दोदोधेन सहृदयचित्ता
र्द्रस्याप्रायत्वं तच्च सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽ
धिकं क्रमात् । सम्भोगादिशब्दा उपलक्षणानि तेन
सम्भोगा भासादिष्वप्येतस्य स्थितिर्ज्ञेया । मूर्ध्निवर्गा
न्त्यवर्णेन युक्ताष्टठडढान् विना । रणौ लघू च
तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः । अवृत्तिरल्पवृ
त्तिर्वी मधुरा रचना तथा यथा ॥

अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः । जनयन्ति मुञ्जर्यना
मन्तःसन्तापसन्ततिं ॥

यथावा मम ॥

लताकुञ्जगुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन् समालिङ्गनङ्गं
द्रुततरमनङ्गं प्रवलयन् । मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं
तरलयन्नजोवृन्दंविन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि ॥

परि० ८ ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते । वीर
वीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्यतु । अस्य ओजसः ।
अत्रापि वीरादिशब्दा उपलक्षणानि तेन वीरा
भासादावप्यस्यावस्थितिः । वर्गस्याद्यत्तीयाभ्यां
युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ । उपर्यधोदयोर्वासरेफष्ट
उदैः सह । शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां
गताः । तथासमासोवङ्गलोघटनौद्वत्यशालिनी ॥

यथा चञ्चद्भुजेत्यादि ॥

चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः ।
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च । व्याप्नोति
आविष्करोति । शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः
श्रुतिमात्रतः यथा ॥

सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वं मुक्ताकलापलुठविस्त
नयोः प्रियायाः । वाणैः स्मरस्य शतशोविनिहन्तमर्मा स्वप्नेपि
तां कथमहं न विलोकयामि ॥

एषां शब्दगुणत्वञ्च गुणवृत्त्योच्यते बुधैः ।
शरीरस्य शौर्यादिगुणयोग इवेति शेषः । श्लेषः
समाधिरौदार्यं प्रसादइति ये पुनः । गुणाश्चिर

ननैरुक्ता ओजस्यन्तर्भवन्ति ते । ओजसि भक्त्या परि० द
ओजःपदवाच्ये शब्दार्थधर्माविशेषे तत्र श्लेषोवह
नामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा यथा ॥

उन्नज्जलकुञ्जरेन्द्रभसास्फालानुबन्धोद्धतः सर्वाः
पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वनिनीः । उच्चैरुच्चरति
ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथायन्तथा प्रायःप्रेङ्खदसंख्यशङ्ख
धवला वेल्लेयमुद्गच्छति ॥

अयं बन्धवैकल्यात्मकत्वादोजएव । समाधिरा
रोहावरोहक्रमरूपः आरोहउत्कर्षः अवरोहोऽ
पकर्षस्तयोः क्रमोवैरस्यानावहोविन्यासः ॥

यथा चञ्चुजेत्यादि ॥

अत्र पादत्रये क्रमेण बन्धस्य गाढता चतुर्थ
पादे त्वपकर्षः तस्यापि च तीव्रप्रयत्नोच्चार्यतया
ओजसिता उदारता विकटत्वलक्षणा विकटत्वञ्च
पदानां नृत्यप्रायत्वं यथा ॥

स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां झणितिरणितमासीत्तत्र
चित्रं कलञ्च ॥

अत्रच तन्मतानुसारेण रसानुसन्धानमन्तरे

परि० ८ एव शब्दप्रौढोक्तिमात्रेणैव । प्रसादञ्चोजोमि
श्रितशैथिल्यात्मा यथा ॥

योयः शस्त्रं विभर्त्ति स्वभुजगरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
योयः पञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
योयस्तत्कर्त्तृसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः क्रोधा
न्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहं ॥

माधुर्य्यव्यञ्जकत्वं यदसमासस्य दर्शितं । पृथक्
पदत्वं माधुर्य्यं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः यथा ॥

श्यासानुञ्जतीत्यादि ॥

अर्थव्यक्तेः प्रसादाख्य गुणेनैव परिग्रहः । अर्थ
व्यक्तिः पदानां हि झटित्यर्थसमर्पणं ॥ स्पष्टमुदा
हरणं ॥ ग्राम्यदुःश्रवतात्यागात्कान्तिश्च सुकुमा
रता । अङ्गीकृतेति सम्बन्धः । कान्तिरौज्ज्वल्यं
तच्च हालिकादिपदन्यासवैपरीत्येनालौकिकशोभा
शालित्वं ॥ सुकुमारता अपारुष्यं अनयोरुदाहरणे
स्पष्टे । कचिद्दोषस्तु समता मार्गाभेदस्वरूपिणी ।
अन्यथोक्तगुणेष्वस्याअन्तः पातो यथायथं ॥ महणे
नविकटेन वा मार्गेणोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य तेनैव
परिनिष्ठानं मार्गाभेदः सच कचिद्दोषः तथाहि ॥

अव्यूढाङ्गमगूढपाणिजठराभोगञ्च विभ्रदपुः पारीन्द्रः परि० द
शिष्टुरेष पाणिपुटके सम्मातु किन्तावता । उद्यद्दुर्द्धरगन्धसिन्धु
रशतप्रोद्दामदानार्णवश्रोतःशोषणरोषणात्पुनरितः कल्या
ग्निरल्पायते ॥

अत्रोद्धते अर्थे वाच्ये सुकुमारबन्धत्यागोगुणएव
अनेवंविधस्थले माधुर्य्यादावेवान्तः पातः यथा ॥

लताकुञ्जगुञ्जदित्यादि ॥

ओजःप्रसादोमाधुर्य्यं सौकुमार्य्यमुदारता ।
तदभावस्य दोषत्वात् स्वीकृता अर्थगा गुणाः
ओजःसाभिप्रायत्वरूपं प्रसादोऽर्थवैमल्यंमाधुर्य्यं
मुक्तिवैचित्यं सौकुमार्य्यमपारुष्यं उदारता अत्रा
स्यत्वं एषाञ्च पञ्चानामप्यर्थगुणानां यथाक्रममपु
ष्टार्थाधिकपदा नवीकृतामङ्गलरूपास्त्रीलग्राम्य
तानां निराकरणेनैवाङ्गीकारः । स्पष्टान्युदाहर
णानि । अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण तथा
पुनः । रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याभ्यां कान्तिनामकः ।
अङ्गीकृतइति सम्बन्धः अर्थव्यक्तिर्वस्तुस्वभावस्फु
टत्वं कान्तिर्हीनरसत्वं स्पष्टे उदाहरणे । श्लेषोवि
चित्रतामात्रमदोषः समतापरं । श्लेषः क्रमकौटि

परि० ८ ल्यानुल्वणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा तत्र क्रमः
 क्रियासन्ततिः विदग्धचेष्टितं कौटिल्यं अप्रसिद्ध
 वर्णनाविरहोऽनुल्वणत्वं उपपादकयुक्तिविन्यास
 उपपत्तिः एषा योगः संमेलनं स एव रूपं यस्या
 घटनायास्तद्रूपः श्लेषो वैचित्त्यमात्रं अनन्यसाधा
 रणरसोपकारित्वातिशयविरहादिति भावः ॥

यथा दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमेद्वत्यादि ॥

अत्र दर्शनादयः क्रियाः उभयसमर्थनरूपं
 कौटिल्यं लोकसंव्यवहाररूपमनुल्वणत्वं एकास
 नसंस्थिते । पश्चादुपेत्य नयने निमील्य ईषदक्रित
 कन्धर इति चोपपादकानि एषा योगः अनेन च
 वाच्योपपत्तिग्रहणव्यग्रतया रसास्वादोव्यवहित
 प्रायइत्यस्यागुणतासमता च प्रक्रान्तप्रकृतिप्रत्यय
 विपर्यासेनार्थस्य विसम्बादिताविरहः । स च प्रक्रम
 भङ्गरूपदोषविरह एव स्पष्टमुदाहरणं । न गुणत्वं
 समाधेश्च समाधिस्यायेन्यन्यकायायोनिरूपदिवि
 धार्थदृष्टिरूपः तत्रायेनिरर्थीयथा ॥

सद्योमुण्डितमत्तहृणचिवुकप्रसर्द्धिनारङ्गकं ॥

अन्यच्छायायोनिर्यथा ॥

निजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि वज्रशःप्रतारिता कापि । नीलो परि० ८
त्यलेपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावी ॥

अत्र नीलोत्पलनयनयोरतिप्रसिद्धं सादृश्यं
विकृतिविशेषेण निबद्धं अस्य चासाधारणशोभा
नाधायकत्वान्न गुणत्वं किन्तु काव्यशरीरमात्रनिव
र्त्तकत्वं । कचिच्चन्द्रमित्येकस्मिन् पदार्थे वक्तव्ये
अत्रेर्नयनसमुत्थं ज्योतिरिति वाक्यवचनं कचिन्नि
दाघशीतलहिमकालोष्णसुकुमारशरीरावयवायो
षिदिति वाक्यार्थे वक्तव्ये वरवर्णिनीति पदाभि
धानं कचिदेकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषनिवेशा
दनेकैर्वाक्यैरभिधानमित्येवं रूपोव्यासः कचिद्वज्र
वाक्यप्रतिपाद्यस्यैकवाक्येनाभिधानमित्येवं रूपः
समासश्चेत्येवमादीनामन्यैरुक्तानां न गुणत्वमु
चितं अपितु वैचित्यमात्रावहत्वं । तेन नार्थगुणाः
पृथक् तेनोक्तप्रकारेणार्थगुणा आजःप्रभृतयः
प्रोक्ताः ॥ ० ॥

इति साहित्यदर्पणे गुणविवेचनोनामाष्टमः
परिच्छेदः ॥ ० ॥ ० ॥

परि० ८

अथोद्देशक्रमप्राप्तमस्यालङ्कारनिरूपणं वज्रव
क्तव्यत्वेनोक्तं रीतिमाह । पदसंघटनारीतिरङ्ग
संस्थाविशेषवत् । उपकर्त्री रसादीनां रसादीना
मर्थात् शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यात्मभूतानां । सा
पुनः स्याच्चतुर्विधा । वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली
लाटिका तथा । सा रीतिः । तत्र माधुर्य्यव्यञ्जकैर्व्य
र्णैरचनाललितात्मिका । अवृत्तिरल्पवृत्तिर्व्या वैद
र्भीरीतिरिष्यते यथा ॥

अनङ्गमङ्गलभुवउत्यादि ॥

रुद्रटस्त्वाह असमस्तैकसमस्तायुक्ता दशभि
र्गुणैश्च वैदर्भी । वर्गद्वितीयवज्रला स्वल्पप्राणाक्षरा
च सुविधेया । अत्र दशगुणास्तन्मतोक्ताः श्लेषा
दयः । ओजःप्रकाशकैर्व्यर्णैर्वन्धआडम्बरः पुनः ।
समासवज्रला गौडी यथा ॥

चञ्चद्भुजेत्यादि ॥

पुरुषोत्तमस्त्वाह वज्रतरसमासयुक्ता सुमहा
प्राणाक्षरा च गौडीया । रीतिरनुप्रासमहिमपर
तन्त्रा स्तोभवाक्याच । वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः समस्त

पञ्चषपदोबन्धः पाञ्चालिकामता द्वयोर्वैदर्भी परि० ६
गौडोः यथा ॥

मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुङ्गरुन्दध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥

भोजस्वाह समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिस
मन्विता । मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो
विदुः । लाटीतु रीतिर्वैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरास्थिता
यथा ॥

अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामुदयगिरिवनालीवा
लमन्दारपुष्पं । विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन् कुपित
कपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि ॥

कश्चिदाह मृदुपदसमाससुभगा युक्तैर्वर्णैर्न चा
तिभूयिष्ठा । उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासाभवे
लाटी । अन्येत्वाङ्गः गौडो डम्बरबन्धा स्यात् वैदर्भी
ललिता क्रमात् । पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटी
तु मृदुभिः पदैः । क्वचित्तु वक्त्राद्यौचित्यादन्यथा
वचनादयः । वक्त्रादीत्यादिशब्दादाद्यप्रबन्धौ वच
नादीत्यादिशब्दादृत्तिवर्णौ तत्र वक्त्रौचित्याद्यथा ॥

मन्यायस्तार्णवाम्भ इत्यादि ॥

परि० १० अत्र वाच्यस्य क्रोधाद्यव्यञ्जकत्वेपि भीमसेन
वक्तृत्वेनोद्धतावचनादयः वाच्यौचित्याद्यथोदा
हृते ॥

मूर्द्धन्याधूयमानेत्यादौ ॥

प्रबन्धौचित्याद्यथा नाटकादौ रौद्रेष्यभिनय
प्रतिकूलत्वेन न दोषसमासादयः । एवमाख्यायि
कायां शृङ्गारेपि न मरुणवर्णादयः । कथायां
रौद्रेपि नात्यन्तमुद्धताः एवमन्यदपि ज्ञेयं ॥ ० ॥

इति साहित्यदर्पणे रीतिविवेको नाम नवमः
परिच्छेदः ॥ ० ॥

अथावसरप्राप्तानलङ्कारानाह शब्दार्थयोर
स्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः रसादीनुपकुर्व
न्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत् । यथा अङ्गदादयः
शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुपकुर्वन्ति तथा
नुप्रासोपमादयः शब्दार्थशोभातिशायिनोरसादेरु
पकारकाये ते अलङ्काराः अस्थिरा इति नैषां
गणवदावश्यकी स्थितिः । शब्दार्थयोः प्रथमं शब्दस्य

बुद्धिविषयत्वात् शब्दालङ्कारेषु वक्तव्येषु शब्दार्था परि० १०
लङ्कारस्यापि पुनरुक्तवदाभासस्य चिरन्तनैः शब्दा
लङ्कारमध्ये लक्षितत्वात् प्रथमं तमेवाह । आपा
ततोयदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनं । पुनरुक्तवदा
भासः स भिन्नाकारशब्दगः उदाहरणं ॥

भुजङ्गकुण्डलीव्यक्तशशिषुभ्रांशुशीतगुः । जगन्त्यपि सदा
पायादव्याच्चेतोहरः शिवः ॥

अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानां आपातमात्रेण
सर्पाद्यर्थतया पौनरुक्त्यप्रतिभासनं पर्यवसाने
तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्येत्याद्यन्तार्थत्वं ।
पायादव्यादित्यत्र क्रियागतोऽयमलङ्कारः पाया
दित्यस्यापायादित्यत्र पर्यवसानात् । भुजङ्गकुण्ड
लीति शब्दयोः प्रथमस्यैव परिवृत्तिसहत्वं । हरः
शिवइति द्वितीयस्यैव शशिषुभ्रांशु इति द्वयोरपि
भाति सदान त्यागइति न द्वयोरपीतिशब्दपरि
वृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां अस्योभयालङ्कारत्वं । अनु
प्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येपि स्वरस्य यत् । स्वरमात्रेपि
सादृश्यं वैचित्याभावान्न गदितं रसाद्यनुगतत्वेन
प्रकर्षेण न्यासोऽनुप्रासः ॥ द्वेकोव्यञ्जनसंघस्य

परि० १० सकृत्साम्यमनेकधा । केकाश्चेकानुप्रासः अनेक
धेति स्वरूपतः क्रमतश्च रसः सरइत्यादिक्रम
भेदेन सादृश्यं नास्यालङ्कारस्य विषयः उदाहरणं
ममतातपादानां ॥

आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदेपदेभ्रमरान् । अय
मेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः ॥

अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयोः कावेरीवारीत्य
संयुक्तयोः पावनः पवनइति बहूनां व्यञ्जनानां
सकृदावृत्तिः । केकोविदग्धः तत्रयोज्यत्वादेश
च्चेकानुप्रासः । अनेकस्यैकधासाम्यमसकृदाप्यने
कधा । एकस्य सकृदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते ।
एकधा स्वरूपतएव नतु क्रमतोऽपि अनेकधा
स्वरूपतः क्रमतश्च सकृदपीत्यपिशब्दादसकृदपि
उदाहरणं ॥

उन्मीलनमधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीडत्कोकिल
काकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः । नीयन्ते पथिकैः कथं
कथमपि ध्यानावधानक्षणप्राप्तप्राणसमासमागमरसोत्सासै
रमी वासराः ॥

अत्र रसोत्सासैरमी इति रसयोरेकधैव साम्यं

नतु तेनैवक्रमेणापि द्वितीये पादेतु कलयोरस परि० १०
कृत् तेनैवक्रमेणच प्रथमे एकस्य तकारस्य सकृत्
धकारस्यच सकृत् । रसविषयव्यापारवतीवर्ण
रचनावृत्तिस्तदनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यसनादृत्यनु
प्रासः । उच्चार्यत्वाद्यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके ।
सादृश्यं व्यञ्जनस्यैतत् श्रुत्यनुप्रास उच्यते उदा
हरणं ॥

दृशादग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः । विरूपाक्षस्य
जयिनीस्तास्तुमोवामलोचनाः ॥

अत्र जीवयन्तीति या इति जयिनीरित्यत्र
जकारयकारयोरेकत्र स्थाने तालौ उच्चार्यत्वात्
सादृश्यं एवंदन्त्यकण्ठगानामप्युदाहार्यं एषच
सहृदयानामतीवश्रुतिसुखावहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः ॥
व्यञ्जनं चेद्यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु । आवर्त्य
तेऽन्त्ययोज्यत्वादन्त्यानुप्रास एव तत् ॥ यथावस्थ
मिति यथासम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ताक्षरवि
शिष्टं एषच प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः
पादान्तगोयथा मम ॥

केशः काशस्तवकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः ।

परि० १० चचुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पं ॥

पदान्तगोयथा ॥

मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्त इत्यादि ॥

शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः ।

लाटानुप्रासइत्युक्तः । उदाहरणं ॥

स्मेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते । पश्य निर्जितक
न्दर्पे कन्दर्पवशगं प्रियं ॥

अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येपि मुख्यतरस्यप्राप्ति
पदिकांशद्वोत्यधर्मिरूपस्याभिन्नार्थत्वात्लाटानुप्रा
सत्वमेव नयने तस्यैव नयने च अत्र द्वितीय
नयन शब्दोभाग्यवत्तादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्य
मात्रेणभिन्नार्थः यथा वा ॥

यस्य न सविधे दयिता दवदहनसुहिनदीधितिस्तस्य ।
यस्य च सविधे दयिता दवदहनसुहिनदीधितिस्तस्य ॥

अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यं एष च प्रायेण
लाटजनप्रियत्वात्लाटानुप्रासः । अनुप्रासः पञ्च
धाततः स्पष्टं । सत्यर्थे पृथगर्थीयाः स्वरव्यञ्जन
संहतेः । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ।
अत्र द्वयोरपि पदयोः कचित्सार्थकत्वं कचिन्नि

रर्थकत्वं । कचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य निरर्थ परि० १०
कत्वमतउक्तं सत्यर्थइति तेनैवक्रमेणेति दमो
मोदइत्यादेर्विभक्तविषयत्वं सूचितं एतच्च पद
पादार्द्धश्लोकावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्तेश्चानेकविध
तया प्रभूततमभेदं दिङ्मात्रमुदाह्रियते ॥

नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजं ।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् ससुरभिं सुरभिंसुमनोभरैः ॥

अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति सुरभिं सुरभि
मित्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वं लतान्तलतान्तेत्यत्र प्रथ
मस्य निरर्थकत्वं परागपरागेत्यत्र द्वितीयस्य एव
मन्यत्राप्युदाहार्यं । यमकादौ भवेदैक्यं उलोर्व्वो
र्लोरोस्तथा । इत्युक्तनयात् भुजलतां जडताम
वलाजनइत्यत्र न यमकत्वहानिः ॥ अन्यस्यान्या
र्थकं वाक्यमन्यथायोजयेद्यदि । अन्यः श्लेषेण
काक्वावा सा वक्रोक्तिस्ततोद्विधा । द्विधेति श्लेष
वक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च क्रमेणोदाहरणं ॥

के यूयं स्थलएव संप्रति वयं प्रश्नोविशेषाश्रयः किं ब्रूते
विहगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः । वामायूयमहो

परि० १० विडम्बरसिकः कीदृक् सरोवर्त्तते येनास्मासु विवेकशून्यम
नसः पुंस्वेव योषिद्भूमः ॥

अत्र विशेषपदस्य विः पक्षी शेषोनाग इति
अर्थद्वययोगात् सभङ्गश्लेषः अन्यत्र तु अभङ्गः ॥

काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे । कृतागसः परि
त्यागात्तस्याश्चेतो न दूयते ॥

अत्र कयाचित् सख्यानिषेधार्थं नियुक्तो नञ्
अन्यया काका दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः । शब्दै
रेकविधैरेव भाषासु विविधास्तपि । वाक्यं यत्र
भवेत्सोऽयं भाषासमद्वितीयते यथा मम ॥

मञ्जुमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे । विर
सासिकेलिकीरे किमालि धीरे च गन्धसारसमीरे ॥

एषश्लोकः संस्कृतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यावन्ती
नागरापभ्रंशेष्वेकविध एव ॥

सरसं कदण कव्वमित्यादौ तु ॥

सरसमित्यत्र संस्कृतप्राकृतयोः साम्येऽपि वाक्य
गतत्वाभावे वैचित्याभावान्नायमलङ्कारः । श्लिष्टैः
पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते । वर्णप्रत्ययलि
ङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि । श्लेषादिभक्तिवचन

भाषाणामष्टधा च सः । क्रमेणोदाहरणं ॥ १

परि० १०

प्रतिकूलतामुपगतेहि विधौ विफलत्वमेति वज्रसाधनता
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिव्यतः करसहस्रमपि ॥

अत्र विधाविति विधुविधिशब्दयोरुकारेकार
योर्व्वर्णयोरौकाररूपत्वात्श्लेषः ॥

किरणाहरिणाङ्गस्य दक्षिणश्च समीरणः । कान्तोत्सङ्गजुषां
नूनं सर्व्व एव सुधाकिरः ॥

अत्र सुधाकिरइति क्तिप् क प्रत्यययोः किञ्चात्र
वज्रवचनैकवचनयोरैकरूप्याद्वचनश्लेषोऽपि ॥

विकसन्नेत्रनीलाब्जे तथातन्त्रास्तनद्वयी । तव दत्तां सदा
मोदं लसत्तरलहारिणी ॥

अत्र नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोः श्लेषोवचनश्लेषोऽपि ॥

अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति । सामर्थ्यकृद
मित्राणां मित्राणाञ्च नृपात्मजः ॥

अत्र वक्ष्यतीति वहिवच्योः सामर्थ्यकृदिति
कृन्ततिकरोत्योः प्रकृत्योः ॥

पृथुकार्तस्वरपात्रमित्यादि ॥

अत्र पदभङ्गे विभक्तिसमासयोरपि वैलक्षण्य
ण्यात् पदश्लेषोनतु प्रकृतिश्लेषः । एवञ्च ॥

परि० १० नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः । सहस्रे वन
वृद्धानां कमलानां तदीक्षणे ॥

अत्र लुब्धशिलीमुखादिशब्दानां स्निग्धत्वेऽपि
विभक्तेरभेदात् प्रकृतिश्लेषः अन्यथा सर्वत्र पद
श्लेषप्रसङ्गः ॥

सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवकेदतत्परः । नयोपकारसां
मुख्यमायासि तनुवर्त्तनं ॥

अत्र हर इति पक्षे शिवसंबोधनमिति सुप्
पक्षेच हृधातोस्तिङिति विभक्तेः एवं भवेत्यादौ
अस्य च भेदस्य प्रत्ययश्लेषेणापि गतार्थत्वे प्रत्यया
न्तरासाध्यसुवन्ततिङन्तगतत्वेन विच्छित्तिविशेषा
श्रयणात् पृथगुक्तिः ॥

महदे सुरसन्धमेतमव समासङ्गमागमाहरणे । हर
वज्रसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा ॥

अत्र संस्कृतमहाराष्ट्रेयाः । पुनस्त्रिधासभङ्गाऽ
थाभङ्गस्तदुभयात्मकः । एतद्भेदत्रयञ्च उक्तभेदा
ष्टके यथासम्भवं ज्ञेयं यथावा ॥

येन ध्वस्तमनोभवेन वलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतोयश्चोदृ
त्तभुजङ्गहारवलयोगङ्गाञ्च योधारयत् । यस्याङ्गः शशि

सच्छिरोहर इति सुत्यञ्च नामामराः पायात् स्वयमन्ध परि० १७
कक्षयकरस्त्रां सर्वदोमाधवः ॥

अत्र येन ध्वस्तेत्यादौ सभङ्गश्लेषः अन्धकेत्यादा
वभङ्गः अनयोश्चैकत्र संभवात् सभङ्गाभङ्गात्मकः
ग्रन्थगौरवभयात् पृथङ्गोदाहृतः । इह केचि
दाहुः सभङ्गश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः । यत्रो
दात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः
शब्दयोज्जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषः । अभङ्गस्तु अर्थ
श्लेष एव यत्र स्वराभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया
शब्दाभेदादर्थयोरेकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः
योहि यदाश्रितः स तदलङ्कारएव अलङ्कार्यालङ्क
रणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनोपपत्तिरिति
तदन्ये न मन्यन्ते तथाह्यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्य
दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थिते
रन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियमइति । नचान्ध
कक्षयेत्यादौ शब्दाभेदः अर्थभेदेन शब्दभेदइति
दर्शनात् । किञ्चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्त्य
बोधोपायत्वेन कविप्रतिभयोद्दृक्कणात् । शब्दा
लङ्कारत्वमेव विसदृशशब्दद्वयस्य बन्धे चैवंविधस्य

परि० १० वैचित्त्यस्याभावात् वैचित्त्यस्यैव चालङ्कारत्वात् ।
 अर्थमुखप्रेक्षितया चार्थालङ्कारत्वेऽनुप्रासादीना
 मपि रसादिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयार्थालङ्कारत्वप्र
 सङ्गः । शब्दस्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालङ्कारत्वे
 प्रतिकूलतामुपगते हि विधावित्यादौ शब्दभेदे
 प्यर्थालङ्कारत्वं तवापि प्रसज्यतीत्युभयत्रापि शब्दा
 लङ्कारत्वमेव । यत्रतु शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेष
 त्वखण्डना तत्र ॥

श्लोकेनोन्नतिमायाति श्लोकेनायात्यधोगतिं । अहो सुस
 दृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्यचेत्यादावर्थश्लेषः ॥

अस्यचालङ्कारान्तरविविक्तविषयताया असं
 भवात् विद्यमानेष्वलङ्कारान्तरेष्वपवादत्वेन तदा
 धकतया अप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमिति केचित् इत्य
 मत्र विचार्यते समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसादौ द्विती
 यार्थस्यानभिधेयतया नास्य गन्धोऽपि विद्वन्मानस
 हंसेत्यादौ श्लेषगर्भरूपकेपि मानसशब्दस्य चित्त
 सरोरूपोभयार्थत्वेपि रूपकेण श्लेषोवाध्यते ।
 सरोरूपस्यैवार्थस्य विश्रामधामतया प्राधान्यात्
 श्लेषे ह्यर्थद्वयस्यापि समकक्षत्वं सन्निहितबालान्ध

कारा भास्वन्मूर्तिश्चेत्यादौ विरोधाभासेपि विरुद्धा परि० १०
र्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावान्न श्लेषः । एवं
पुनरुक्तवदाभासेऽपि । तेन येन ध्वस्तेत्यादौ प्राकर
णिकयोर्नीतानामित्यादावप्राकरणिकयोरेकधर्मा
भिसम्बन्धात्तुल्ययोगितायां ॥

स्वेच्छोपजातविषयोऽपि नयातिवक्तुं देहीति मार्गण
प्रतैश्च ददाति दुःखं । मोहात्समुत्तिष्ठति जीवनमप्यकाण्डे कष्टं
प्रसूनविशिखः प्रभुरल्पबुद्धिरित्यत्र ॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरेकधर्माभिसम्बन्धा
दीपके ॥

सकलकलंपुरमेतज्जातं संप्रतिसुधांशुविम्बमिवेत्यादौ ।

चोपमायां विद्यमानायामपि श्लेषस्यैतद्विषय
परिहारेणासम्भवात् एषाच्च श्लेषविषयपरिहारे
णापि स्थितेः एतद्विषये श्लेषस्य प्राबल्येन चमत्का
रित्वप्रतीतेश्च श्लेषेणैव व्यपदेशो भवितुं युक्तः ।
अन्यथा तद्व्यपदेशस्य सर्वथाभावप्रसङ्गाच्चेति ।
अत्रोच्यते न तावत् परमार्थतः श्लेषस्यालङ्का
रान्तरा विविक्तविषयता । येन ध्वस्तेत्यादिना विवि
क्तविषयत्वात् न चात्र तुल्ययोगिता तस्याच्च द्वयो

परि० १० रण्यर्थयोर्वाच्यत्वनियमाभावात् । अत्र हि माधव
उमाधवयोरेकस्य वाच्यत्वनियमेऽपरस्य व्यङ्ग्यत्वं
स्यात् किञ्च तुल्ययोगितायामेकस्यैव धर्मस्यानेक
धर्मिसम्बद्धतया प्रतीतिः इह त्वनेकेषां धर्मिणां
पृथक् पृथक् धर्मसंबद्धतया । सकलकलेत्यादौ च
नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः पूर्णोपमायानिर्वि
षयत्वापत्तेः कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतदित्याद्यस्ति
पूर्णोपमाविषयइति चेन्न यदि सकलकलेत्यादौ शब्दश्ले
षतया नोपमा तत्किमपराद्धं मनोज्ञमित्यादाव
र्थश्लेषेण स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ
किन्तु आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भ
वतः इति रुद्रटोक्तदिशा गुणक्रियासाम्यवत्शब्द
साम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियासा
म्यस्यैव उपमाप्रयोजकता युक्ता तत्र साधर्म्यस्य
वास्तवत्वात् शब्दसाम्यस्य तु न तथा तत्र साधर्म्य
स्यावास्तवत्वात् ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुप
पत्तेर्गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविषयतापरित्यागे
पूर्णोपमाविषयता युक्ता नतु सकलकलेत्यादौ शब्दसा
म्यस्येति चेन्न साधर्म्यमुपमेत्येवाविशिष्टस्य उपमा

लक्षणस्य शब्दसाम्याद्यावृत्तेरभावात् यदि च शब्द परि० १०
साम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वात् नोपमाप्रयोजकं तदा
कथं विद्वन्मानसेत्यादौ आधारभूतेचित्तादौ सरी
वराद्यारोपोराजादेर्हंसाद्यारोपरूपप्रयोजकः किञ्च
यदि वास्तवसाम्यएवोपमाङ्गीकार्या तदा कथं
त्वयापि सकलकलेत्यादौ बाध्यभूतोपमाङ्गीक्रियते
किञ्चात्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्व्वाहकता नतु साम्यस्य
श्लेषनिर्व्वाहकता श्लेषबन्धतः प्रथमं साम्यस्या
सम्भवादित्युपमाया एवाङ्गित्वेन व्यपदेशोज्या
यान् प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीत्युक्तनयात् ननु
शब्दालङ्कारविषये अङ्गाङ्गिभावसङ्करोनाङ्गीक्रि
यते तत्कथमत्र श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्कर
इति चेन्न अर्थानुसन्धानविरहिण्यनुप्रासादावेव
तथानङ्गीकारात् एवं दीपकादावपि ज्ञेयं ॥

सत्यक्षामधुरगिरःप्रसाधिताशा मदोद्धृतारम्भाः । निप
तन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मोदिनीपृष्ठे ॥

अत्र शरद्वर्णनया प्रकरणेन धार्तराष्ट्रादि
शब्दानां हंसाद्यर्थाभिधाने नियमात् । दुर्योधना
दिरूपोऽर्थः शब्दशक्तिमूलोवस्तुध्वनिः इह च प्रकृ

परि० १० तप्रबन्धाभिधेयस्य द्वितीयस्यार्थस्य सूच्यतयैव विव
क्षितत्वादुपमानोपमेयभावो न विवक्षितः इति नो
पमाध्वनिः न च श्लेष इति सर्वमवदातं । पद्माद्या
कारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते । आदिशब्दात्खड्ग
मुरजचक्रगोमूत्रिकादयः । अस्य च तथाविधलिपि
सन्निवेशविशेषवशेन चमत्कारविधायिनामपि
वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन
चमत्कारविधायिभिर्वर्णैरभेदेनोपचारात् शब्दा
लङ्कारत्वं । तत्र पद्मबन्धायथा मम ॥

मारमा सुषमा चारुचामारवधूतमा । मात्तधूर्ततमा
वासा सावामा मेऽस्तु मा रमा ॥

एषोऽष्टदलपद्मबन्धादिगदलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां
श्लिष्टवर्णः किन्तु विदिगदलेष्वन्यथा कर्णिकाक्षरन्तु
श्लिष्टमेव । एवं खड्गबन्धादिकमप्यूह्यं काव्यान्तर्गडु
भूता या सातु नेह प्रपद्यते । रसस्य परिपन्थित्वा
न्नालङ्कारः प्रहेलिका । उक्तिवैचित्यमात्रा सा च्युत
दत्ताक्षरादिका । च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च उदा
हरणं ॥

कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फलमम्बजं । किं करोत

कुरङ्गाची वदनेन निषीडिता ॥

परि० १०

अत्र रसालइति वक्तव्ये सालइतिरच्युतः ।
वने इत्यत्र यौवनइति यौर्हतः वदनेनेत्यत्र मद
नेनेति मच्युतोवोदत्तः आदिशब्दात् क्रियाका
रकगुप्तादयः । तत्र क्रियागुप्तिर्यथा ॥

पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधनउपागतः । तस्मै गाञ्च
हिरण्यञ्च सर्वाण्याभरणानि च ॥

अत्र दुर्योधनइत्यत्र अदुःयोऽधनइति अदु
रितिक्रिया गुप्ता एवमन्यत्रापि ॥ अथावसरप्राप्ते
ध्वर्थालङ्कारेषु प्राधान्यात् सादृश्यमूलेषु लक्षित
व्येषु तेषामप्युपजीव्यत्वेन प्रथममुपमामाह । साम्यं
वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमादयोः । रूपकादिषु
साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः उप
मेयोपमायां वाक्यद्वयं अनन्वये च एकस्यैव साम्यो
क्तिरित्यस्याभेदः सापूर्णा यदि सामान्यधर्मश्चापम्य
वाचि च । उपमेयं चापमानं भवेद्वाच्यं । सा उपमा
साधारणधर्मो दयोः सादृश्यहेतुगुणक्रियामनोज्ञ
त्वादि औपम्यवाचकमिवादि उपमेयं मुखादि
उपमानं चन्द्रादि । इयंपुनः । श्रौती यथेव वाशब्दा

परि० १० इवार्थो वा वतिर्यदि। आर्थो तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः। यथेववादयः शब्दा उपमानान्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धं बोधयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा एवं तत्र तस्येवेत्यनेन इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने। तुल्यादयस्तु कमलेन तुल्यं मुखमित्यादौ उपमेय एव कमलं मुखस्य तुल्यमित्यादावुपमान एव कमलं मुखञ्च तुल्यमित्यादावुभयत्रापि विश्राम्यन्तीति अर्थानुसन्धानादेव साम्यं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे आर्थी एवं तेन तुल्यमित्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने। द्वे तद्विते समासेऽथ वाक्ये। द्वे श्रौती आर्थी च। उदाहरणं ॥

सौरभमम्भोरुहवन्मुखस्य कुम्भाविव स्तनौ पीनौ। हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले ॥

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ॥

मधुरः सुधावदधरः पल्लवतुल्योऽतिपेलवः पालिः। चकि तमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले च लोचने तस्याः ॥

अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी। पूर्णा षडेव तत्।

स्यष्टं । लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदिवा द्वयोः । परि० १०
त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्ववत्
सालुप्ता तद्देहमाह पूर्णावद्धर्मलोपे सा विनाश्रौ
तीन्तु तद्विते । सालुप्तापमा धर्मस्य साधारणगुण
क्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदितिपूर्वोक्तरीत्या षट्
प्रकाराः कित्वत्र तद्विते श्रौत्या असम्भवात् पञ्च
प्रकारा उदाहरणं ॥

मुखमिन्दुर्यथापाणिः पल्लवेन समः प्रिये । वाचः सुधा
द्वौष्ठस्ते विम्वतुल्यो मनोऽक्षवत् ॥

आधारकर्माविहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि ।
कर्मकर्त्राणामुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः । धर्म
लोपेलुप्तेत्यनुषज्यते क्यच् क्यङ्णमुलः कलापमते
यिष्ठायाणिमः । क्रमेणोदाहरणं ॥

अन्तः पुरीयसि रणेषु सुतीयसि त्वं पौरं जनं तव सदा
रमणीयते श्रीः । दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्रसञ्चारमत्र
भुविसञ्चरसि चितीश ॥

अत्रान्तःपुरीयसीत्यत्र सुखविहारास्यदत्वस्य
सुतीयसीत्यत्र स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारण
धर्मस्य लोपः एवमन्यत्र इहच यथादितुल्यादि

परि० १० विरहात् श्रौत्यादिविशेषचिन्ता नास्ति इदञ्च
 केचिदौपम्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोपे उदाहरन्ति
 तदयुक्तं क्यडादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रति
 पादकत्वात् ननु क्यडादिषु सम्यगौपम्य प्रतीति
 नास्ति प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभा
 वाच्चेति न वाच्यं कल्पवादावपि तथा प्रसङ्गात् ।
 नच कल्पवादीनामिवादितुल्यतयौपम्यस्य वाच
 कत्वं क्यडादीनान्तु द्योतकत्वं इवादीनामपि वाच
 कत्वे निश्चयाभावात् वाचकत्वे वा समुद्भूतं पदं
 वाचकं प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकाविति च मत
 द्वयेऽपि वत्यादिक्यडाद्योः साम्यमेवेति यच्च केचि
 दाहुः वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते क्यडादय
 स्वाचारार्थे इति तदपि न न खलुक्यडादयः आचा
 रमात्रार्था अपितु सादृश्याचारार्था इति तदेवं
 धर्मलोपे दशप्रकारालुप्ता ॥ उपमानानुपादाने
 द्विधा वाक्यसमासयोः उदाहरणं ॥

तस्यामुखेन सदृशं रम्यं नास्ते नवा नयनतुल्यं ॥

अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमान
 त्वादुपमानलोपः । अत्रैवच मुखेन सदृशमि

त्यत्र मुखं यथेदमिति नयनतुल्यमित्यत्र दृगि परि० १०
वेति पाठे औत्पत्तिरपि संभवतीत्यनयोर्भेदयोः प्रत्येकं
औत्पत्तिरपि त्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीन
रीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तं ॥ औपम्यवाचिनो लोपे
समासे क्विपिच द्विधा । क्रमेणोदाहरणं ॥

वदनं मृगशावाच्याः सुधाकरमनोहरं । गर्हभति श्रुति
परुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः ॥

अत्र गर्हभतीत्यत्र औपम्यवाचिनः क्विपो
लोपः । नचेह उपमेयस्यापि लोपः निनदन्नित्यनेनै
वनिर्द्देशात् ॥ द्विधा समासे वाक्येच लोपे धर्म्मोपमा
नयोः । तस्यामुखेनेत्यादौ रम्यमिति स्थाने लोके
इति पाठे अनयोरुदाहरणं । क्विप्समासगता
द्वेधा धर्म्मो वादिविलोपने उदाहरणं ॥

विधवति मुखाजमस्याः ॥

अत्र विधवतीति मनोहरत्वक्किण्प्रत्यययो
र्लोपः । केचित्त्वत्रायिप्रत्ययलोपमाहुः । मुखाजमि
तिच समासगा । उपमेयस्य लोपेतु स्यादेका प्रत्यये
कचि यथा ॥

अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः । कृपाणोदग्रदो

परि० १० ईण्डः स सहस्रायुधीयति ॥

अत्र ससहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः नचेह औपम्यवाचकलोपः उक्तादेवन्यायात् अत्र केचिदाहुः सहस्रायुधेन सह वर्तत इति ससहस्रायुधः स इवाचरतीति वाक्यात् ससहस्रायुधीयतीति पदसिद्धौ विशेष्यस्य शब्दानुपपात्तत्वादिहोपमेयलोप इति तन्न विचारसहं कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् । धर्मापमेयलोपेऽन्या यथा ॥

यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्वे ॥

अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्मः शुक्लता च लुप्तौ ॥ त्रिलोपे च समासगा यथा ॥

राजते मृगलोचना ॥

अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्याः इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मापमानानां लोपः ॥ तेनोपमायाभेदाः स्युः सप्तविंशति संख्यकाः । पूर्णाः षड्विधा लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा ॥ एष चोपमा

भेदेषु मध्ये अलुप्तसाधारणधर्मेषु भेदेषु विशेषः परि० १०
प्रतिपाद्यते ॥ एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधा
रणोगुणः । भिन्ने विम्बानुविम्बत्वं शब्दमात्रेण वा
भिदा । तत्र एकरूपे यथा उदाहृतं ॥

मधुरः सुधावदधरइत्यादि ॥

विम्बप्रतिविम्बत्वे यथा ॥

भस्मापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीं । तस्तार
सरघा व्याप्तैः सत्तौद्रपटलैरिव ॥

अत्र श्मश्रुलैरित्यस्य सरघाव्याप्तैरिति दृष्टान्त
वत्प्रतिविम्बनं शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा ॥

स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा ।
कथयामास कृशाङ्गी मनोगतं निखिलमाकृतं ॥

अत्र एके एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमा
वत्शब्दभेदेन निर्दिष्टे । एकदेशविवर्त्तिन्युपमा
वाच्यत्वं गम्यते । भवेतां यत्र साम्यस्य यथा ॥

नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः । पदे पदेविभा
निस्र चक्रवाकैःस्तनैरिव ॥

अत्र नेत्रादीनां उत्पलादिसादृश्यं वाच्यं सरः
श्रीणांचाङ्गना सादृश्यं गम्यं ॥ कथिता रसने

परि० १० पमा। यथोर्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता यथा ॥

चन्द्रायते शुक्लरुचापि हंसी हंसायते चारुगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः ॥

मालोपमा यदेकस्योपमानं वज्र दृश्यते यथा ॥

वारिजेनेव सरसी शशिनेव निशीथिनी । यौवनेनेव वनिता
नयेन श्रीर्मनोहरा ॥

क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते ॥

हंसश्चन्द्रइवाभाति जलं व्योमतलं यथा । विमलाः कुमु
दानीव तारकाः शरदागमे अस्य राज्ञोगृहे भान्ति भूपानी
ता विभूतयः । पुरन्दरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव ॥

अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः कल्पवृक्षभवा इवेत्यु
पमानभूता विभूतयश्चाक्षिप्यन्त इति आक्षेपो
पमा । अत्रैव गृहे इत्यस्य भवने इत्यनेन प्रतिनि
र्देशात् प्रतिनिर्देश्योपमा इत्यादयश्च न लक्षिताः
एवं विधवैचित्यस्य सहस्रधा संदर्शनात् ॥ उप
मानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वयः ॥ अर्थात् एक
वाक्ये यथा ॥

राजीवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनि । चन्द्रश्चन्द्रइवा
तन्त्रः शरत्समुदयोद्यमे ॥

अत्र राजीवादीनामनन्यसदृशगुणाधारत्व परि० १०
प्रतिपादनार्थमुपमानोपमेयभावोवैवक्षिकः। राजी
वमिव पाथोजमिति चास्य लाटानुप्रासादिविक्तो वि
षयः किन्त्वत्रोचितत्वादेकशब्दप्रयोग एव श्रेयान् ।
तदुक्तं अनन्ये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषङ्गिकं ।
अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकमिति ॥
पर्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता । एतदुपमा
नोपमेयत्वं अर्थादाक्यद्वये यथा ॥

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेवतनुः ।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति वत यस्य ॥

अत्रास्य राज्ञः श्रीवृद्धादिसदृशं नान्यदस्तीत्य
भिप्रायः । सदृशानुभवादस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते
यथा ॥

अरविन्दमिदं वोच्य खेलत्वाञ्जनमञ्जुलं । स्मरामि वदनं
तस्याश्चारुचञ्चललोचनं मयि सकपटमित्यादौ च ॥

स्मृतेः सादृश्यानुभवं विनोत्थापितत्वान्नायं मल
ङ्कारः । राघवानन्दमहापात्रास्तु वैसादृश्यात्स्मृति
मपि स्मरणालङ्कारमिच्छन्ति तत्रोदाहरणं तेषा
मेव यथा ॥

परि० १० शिरीषमृदो गिरिषु प्रपेदे यदा यदादुष्वशतानि सीता ।
तदातदास्याः सदनेषु सौख्यलक्षाणि दध्यौ गलदश्रुरामः ॥

रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपङ्गवे । रूपि
तेति परिणामाद्भवच्छेदः । एतच्च परिणाम
प्रस्तावे विवेचयिष्यामः निरपङ्गव इत्यपङ्गुतिव्यव
च्छेदार्थं ॥ तत्परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च
द्विधा । तद्रूपकं तत्र यस्य कस्यचिदारोपः परारोप
णकारणं । तत्परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनं ।
प्रत्येकं केवलं मालारूपच्चेति चतुर्विधं तत्र । श्लिष्ट
शब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं यथा ॥

आहवे जगदुद्दण्डराजमण्डलराहवे । श्रीनृसिंहमहीपा
लखस्यस्तु तव वाहवे ॥

अत्र राजमण्डलं नृपसमूहएव चन्द्रविम्बमि
त्यारोपोराजवाहोराजत्वारीपे निमित्तं मालारूपं
यथा ॥

पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः । भूभृदावलिद
म्भोलिरेक एव भवान् भुवि ॥

अत्र पद्माया उदयएव पद्मानामुदयः सता
मागतिरेव सदागमनं भूभृतीराजान एव पर्वता

इत्याद्यारोपोराज्ञः स्वर्यत्वाद्यारोपे निमित्तं ॥ परि० १०
अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा ॥

पान्तु वोजलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः । चैलोक्य
मण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिवाहवः ॥

अत्र चैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिवाहनं
स्तम्भत्वारोपे निमित्तं । मालारूपं यथा ॥

मनोजराजस्य सितातपत्रं श्रीखण्डचित्रं हरिदङ्गनायाः ।
विराजति व्योमसरः सरोजं कर्पूरपूरप्रभमिन्दुविम्बं ॥

अत्र मनोजादेराजत्वाद्यारोपश्चन्द्रविम्बस्य सिता
तपत्रत्वाद्यारोपे निमित्तं । एषु च राजभुजादीनां
राजत्वाद्यारोपो राजमण्डलादीनां चन्द्रमण्डल
त्वाद्यारोपे निमित्तमिति केचित् । अङ्गिनो यदि
साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् । समस्तवस्तुविषय
मेकदेशविवर्ति च तत्र आरोप्याणामशेषाणां
शाब्दत्वे प्रथमं मतं । प्रथमं समस्तवस्तुविषयं यथा ॥

रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः । अभिवृध्य मरु
च्छस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥

अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपे वागादीनां अमृत

परि० १० त्वाद्यारोपितं । यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति
तत् । कस्यचिदारोप्यमाणस्य यथा ॥

लावण्यमधुभिः पूर्णमास्यमस्याविकस्वरं । लोकलोचन
रोलम्ब कदम्बैः कैर्न पीयते ॥

अत्र लावण्यादौ मध्वाद्यारोपः शाब्दोमुखे पद्म
त्वारोप आर्थः नचेयमेकदेशविवर्त्तिन्युपमा विक
स्वरत्वधर्मस्यारोप्यमाणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तनात्
मुखे चेपचरितत्वात् ॥ निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं
तदपि द्विधा । माला केवलरूपत्वात् तत्र माला
रूपं निरङ्गं यथा ॥

निर्माणकौशलं धातुशब्दिकालोकचक्षुषा । क्रीडागृहम
नङ्गस्य सेयमिन्दीवरेक्षणा ॥

केवलं यथा ॥

दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति
सुन्दरि नात्र दूये । उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रैर्यद्भि
द्यते मृदुपदं ननु सा व्यथा मे ॥

तेनाष्टौ रूपके भिदाः । चिरन्तनैरुक्ता इति
शेषः । क्वचित्परम्परितमप्येकदेशविवर्त्ति यथा ॥

खड्गः क्ष्मा सौविदलः समिति विजयते मानवाखण्डलस्य ॥

अत्रार्थः क्षमाया महिषीत्वारोपः खड्गे सौवि परि० १०
दक्षत्वारोपे हेतुः अस्य भेदस्य पूर्ववन्मात्सरूपत्वे
ऽप्युदाहरणं मृग्यं । दृश्यन्ते कचिदारोप्याः स्निष्टाः
साङ्गेपि रूपके । तत्रैकदेशविवर्त्तिस्निष्टं यथा मम ॥

करमुदयमहोदरस्तनाग्रे गलिततमः पटलांशुके निवेश्य ।
विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिशोमुखं शुधांशुः ॥

समस्तवस्तुविषयं यथा अत्रैव विचुम्बतीत्यादौ
चुचुम्बे हरिदवलामुखमिन्दुनायकेन इतिपाठे
नचात्र स्निष्टपरम्परितं तत्र हि ॥

भृभृदावलिदम्भोलिरित्यादौ ॥

राजादौ पर्वतत्वादिरूपणं विना वर्णनीयस्य
राजादेर्दम्भोलितादिरूपणं सर्वथैव सादृश्यास-
म्भवादसङ्गतं । तर्हि कथं पद्मोदयदिनाधीश
इत्यादौ परम्परितं राजादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य
तेजस्वितादिहेतुकस्य संभवादिति न वाच्यं
तथाहि राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं
नतु प्रकृते तद्विवक्षितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधा-
रणधर्मातया विवक्षितत्वात् इदं तु महीधरादेः
स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुङ्गत्वादिना सुव्यक्तमे

परि० १० वेति न श्लिष्टपरम्परितं । कचित् समासाभावेऽपि
रूपकं दृश्यते यथा ॥

मुखं तव कुरङ्गाक्षि सरोजमिति नान्यथा ॥

कचिद्वैयधिकरण्येऽपि यथा ॥

विदधे मधुपश्रेणीमिहभूलतया विधिः ॥

कचिद्वैधर्म्येऽपि यथा ॥

सौजन्याम्बुमहस्थली सुचरिता लेख्यद्युभित्तिर्गुणज्योत्स्ना
दृष्टचतुर्दशीसरलतायोगाश्रयपुष्पकटा । चैरेषापि दुराशया
कलियुगे राजावलीसेविता तेषां पूल्लिनि भक्तिमात्रसुलभे
सेवा कियत्कौशलं । इदं मम ॥

अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दस्वमूलत्वेऽपि
रूपकविशेषत्वात् अर्थालङ्कारमध्ये गणनं । एवं
वक्ष्यमाणालङ्कारेषु बोद्धव्यं अधिकारूढवैशिष्ट्यं
रूपकं यत्तदेव तत् । तदेवाधिकारूढवैशिष्ट्यसंज्ञ
रूपकं यथा मम ॥

इदं वक्तां साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः सुधाधारा
धारश्चिरपरिणतं विम्बमधरः । इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिक
शोभे कुवलये तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥

अत्र कलङ्करादित्यादिनाधिकं वैशिष्ट्यं ॥ विष

यात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि । परिणामो परि० १०
भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणोद्विधा । आरोप्यमाणस्या
रोपविषयात्मतया परिणमनात् परिणामः यथा ॥

स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम । स्तनोपपीडमा
श्लेषः कृतोद्युते पणस्तथा ॥

अन्यत्रोपायनपणौ वसनाभरणादिभावेनोप
युज्येते । अत्रतु नायकसंभावनद्युतयोः स्मिताश्लेष
रूपतया । अत्र प्रथमार्द्धे वैयधिकरण्येन प्रयोगः
द्वितीये सामानाधिकरण्येन । रूपके मुखचन्द्रं पश्या
मीत्यादौ आरोप्यमाणचन्द्रादेरुपरञ्जकता मात्रं
नतु प्रकृतेर्दर्शनादावुपयोगः इह त्रुपायनादेर्वि
षयेण तादात्म्यं प्रकृतेच नायकसंभावनादावुप
योगः । अतएव रूपके आरोप्यस्यावक्केदकत्वमात्रे
णान्वयः अत्रतु तादात्म्येन दासे कृतागसीत्यादौ
रूपकमेव नतु परिणामः । आरोप्यमाणकण्टकस्य
पादभेदन कार्यस्याप्रस्तुतत्वात् न खलु तत्
कस्यचिदपि प्रस्तुतकार्यस्य घटनार्थमनुसन्धीयते ।
अयमपि रूपकवदधिकारूढवैशिष्ट्यो दृश्यते यथा ॥

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।

परि० १० भवन्ति यत्रौषधयोरजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥

अत्र प्रदीपानामौषध्यात्मतया प्रकृते सुरतो
पयोगिन्यन्धकारनाशे उपयोगः अतैलपूरत्वेना
धिकारूढवैशिष्ट्यं ॥ सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः
प्रतिभोत्थितः । शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त
इति त्रिधा ॥ यत्र संशयएव पर्यवसानं स शुद्धः
यथा ॥

किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा वल्लरीवेला
ग्राच्छलितस्य किं लहरिकालावण्यवारानिधेः । उद्गाढोत्क
लिकावतां स्वसमयोपन्यासविश्रम्भिणः किं साक्षादुपदेशयष्टिर
थवा देवस्य शृङ्गारिणः ॥

यत्रादावन्ते च संशयएव मध्ये च निश्चयः स नि
श्चयमध्यः यथा ॥

अयं मार्त्तण्डः किं सखलु तुरगैः सप्तभिरितः कृशानुः किं
सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतं । कृतान्तः किं साक्षान्महिष
वहनो साविति पुनः समालोक्या जौ त्वां विदधति विकल्पान्
प्रतिभटाः ॥

अत्र मध्ये मार्त्तण्डाद्यभावनिश्चयः राजनिश्चये
द्वितीयसंशयोत्थानासम्भवात् । यत्रादौ संशयोऽ
न्ते च निश्चयः स निश्चयान्तः यथा ॥

किं तावत्सरसि सरोजमेतदारादाहोस्त्रिमुखमवभासते परि० १०
तरुण्याः । संशय्यक्षणमिति निश्चिकाय कश्चित् विव्वोकैर्व्वकसह
वासिनां परोक्षैः ॥

अप्रतिभोत्थापिते तु स्थाणुर्वा पुरुषोवेत्यादि
संशये नायमलङ्कारः ॥

मध्यं तव सरोजाक्षि पयोधरभराद्दितं । अस्ति नास्तीति
सन्देहः कस्यचित्ते न भासते ॥

अत्रातिशयोक्तिरेव उपमेये उपमानसंशयस्यै
वैतदलङ्कारविषयत्वात् ॥ साम्यादतस्मिंस्तद्विभ्रा
न्तिमान् प्रतिभोत्थिता यथा ॥

मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधोवल्लवाः कण
कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि । कर्कन्धूफल
मुच्चिनोति शवरी मुक्ताफलाकाङ्क्षया सान्द्रा चन्द्रमसेन
कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका ॥

स्वरसोत्थापिता भ्रान्तिर्नायमलङ्कारः यथा ॥
शुक्तिकायां रजतमिति ॥

नचासादृश्यमूला यथा ॥

सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः । सङ्गे
सर्वतथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥

परि० १० कचिन्नेदाद्गृहीतृणां विषयाणां तथा कचित् ।
 एकस्यानेकधोस्तेखोयः स उल्लेख इष्यते । क्रमे
 णोदाहरणं ॥

प्रियदति गोपवधूभिः शिशुरिति वृद्धैरधीशदति देवैः ।
 नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवः ॥

अत्रैकस्यापि भगवतस्तत्तद्गुणयोगादनेकधो
 स्तेखे गोपवधूप्रभृतीनां रूच्यादयो यथायोगं प्रयो
 जकाः । यदाहुः ॥

यथा रुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्तिं भिद्यते । आभासो
 यर्थ एकस्मिन्ननु सन्धानसाधितः ॥

अत्र भगवतः प्रियत्वादीनां वास्तवत्वाद्गृहीत
 भेदाच्च न मालारूपकं न च भ्रान्तिमान् न चायम
 भेदे भेदइत्येवं रूपातिशयोक्तिः । तत्र हि अन्यदे
 वाङ्गलावण्यमित्यादौ लावण्यादेर्विषयस्य पृथक्त्वे
 नाध्यवसामं न चेह भगवति गोपवधूप्रभृतिभिः
 प्रियत्वाद्यध्यवसीयते प्रियत्वादेर्भगवति तत्काले
 तात्त्विकत्वात् केचिदाहुः अयमलङ्कारो नियमेना
 लङ्कारान्तरविच्छिन्तिमूलः उक्तोदाहरणे च
 शिशुत्वादीनां नियमाभिप्रायात् प्रियत्वादेर्भिन्नत्वा

ध्यवसाय इत्यतिशयोक्तिरस्ति तत्सङ्गावेऽपिच परि० १०
 प्रग्रहीतभेदेन नानात्वप्रतीतिरूपो विवृत्तिविशेष
 उल्लेखाख्यभिन्नालङ्कारप्रयोजकः श्रीकण्ठजनपद
 वर्णने वज्रपञ्जरमिति शरणागतैरम्बरविवरमिति
 वातिकैरित्यादिश्रुतिश्रयोक्तेर्विविक्तो विषयः । इह
 च रूपकालङ्कारयोगः वस्तुतस्तु अम्बरविवरमि
 त्यादौ भ्रान्तिमन्तमेवेकन्ति न रूपकं भेदप्रतीति
 पुरःसरस्यैवारोपस्य गौणीमूलरूपकादिप्रयोजक
 त्वात् यदाहुः शारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्याने
 श्रीमद्वाचस्पतिमिश्राः अपिच परशब्दः परत्र लक्ष्य
 माणगुणयोगेन वर्तते इति । यत्र प्रयोक्तृप्रति
 पत्तोः संप्रतिपत्तिः स गौणः स च भेदप्रत्ययपुरः
 सरइति इहतु वातिकानां श्रीकण्ठजनपदवर्णने
 भ्रान्तिकृत एव अम्बरविवरत्वाद्यारोपइति अत्रै
 वच तपोवनमिति मुनिभिः कामायतनमिति वेश्या
 भिरित्यादौ च परिणामालङ्कारयोगः ॥

गाम्भीर्येण समुद्रोसि गौरवेणासि पर्वतः ॥

इत्यादौ चानेकधोल्लेखे गाम्भीर्यादिविषयभेदः
 प्रयोजकः अत्र च रूपकयोगः ॥

परि० १०

गुरुर्वचसि पृथुरसि अर्जुनोयशसीत्यादि ॥

आख्यरूपकात् विविक्तोविषय इति अत्र हि
श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः ॥ प्रकृतं प्रतिषिद्धान्यस्या
पनं स्यादपक्रुतिः । इयं द्विधा कचिदपक्रव पूर्वक
आरोपः कचिदारोपपूर्वकोऽपक्रव इतिक्रमेणो
दाहरणं ॥

नेदं नभोमण्डलममुराशिर्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः मायं
शशी कुण्डलितः फणीन्द्रोनासौ कलङ्कः शयितोमुरारिः ॥
एतद्विभाति चरमाचलचूडचुम्बि हिण्डीरपिण्डरुचिशीतम
रीचिविवं । उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य धूमं दधत्त
टलाञ्छनकैतवेन ॥ इदं पद्यं मम । एवं विराजति व्योम
वपुः पयोधिस्तारामयास्तत्र च फेनभङ्गाः ॥

इत्याद्याकारेणच प्रकृतनिषेधोबोद्धव्यः ॥
गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन । यदि श्लेषे
णान्यथा वाऽन्यथयेत्साप्यपक्रुतिः ॥ श्लेषेण यथा ॥

काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्यातुं । उत्क
ण्डितासि तरले नहि नहि सखि पिच्छिलः पन्थाः ॥

अत्रापतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पतना
भावेनेत्यन्यथाकृतं ॥ अश्लेषेण यथा ॥

इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा मिलति कालवनस्पतिना परि० १०
सता । स्मरसि किं सखि कान्तरतोत्सवं नहि घनागमरी
तिरुदाहृता ॥

वक्रोक्तौ परोक्तेरन्यथाकारः । इदं तु स्तोत्रे
रेवेति भेदः गोपनकृतागोपनीयस्यापि प्रथम
मभिहितत्वाच्च व्याजोक्तेः । अन्यनिषिध्य प्रकृत
स्थापनं निश्चयः पुनः । निश्चयाख्योयमलङ्कारः अन्य
दित्यारोप्यमाणं यथा मम ॥

वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे एते । इह सविधे
मुग्धदृशेमधुकर न मुधा परिभ्राम्य । यथावा हृदि विषल
ताहारोनायं भुजङ्गमनायकः । कुवलयदलश्रेणीकण्ठे नम्रा
गरलघुतिः । मलयजरजोनेदं भस्म प्रियारहिते मयि
प्रहरनहरभ्रान्त्यानङ्ग क्रुधा किमु धावसि ॥

न ह्ययं निश्चयान्तः सन्देहः तत्र संशयनिश्चय
योरेकाश्रयत्वेनावस्थानात् अत्र तु भ्रमरादेः संश
योनायकादेर्निश्चयः किञ्च न भ्रमरादेरपि संशय
एककोट्यनधिके ज्ञानेतथासमीपागमनासम्भवात्
तर्हि भ्रान्तिमानस्तु अस्तु नाम भ्रमरादेर्भ्रान्तिर्न चेह
तस्याश्चमत्कारविधायित्वं अपितु तथाविधनायका

परि० १० द्युक्तेरेवेति सहृदयसंवेद्यं किञ्चाविवक्षितेऽपि भ्रम
 रादेः पतनादौ भ्रान्तौ वा नायिका चाद्वादिरूपे
 णैव संभवत्येव तथाविधोक्तिः । नच रूपकध्वनिरयं
 मुखस्य कमलत्वेनानिर्द्धारणात् । नचापक्रुतिः प्रसु
 तस्यानिषेधादिति पृथगेवायमलङ्कारश्चिरन्तनो
 क्तालङ्कारेभ्यः श्रुक्तिकायां रजतधिया पतति पुरुषे
 श्रुक्तिकेयं न रजतमिति कस्यचिदुक्तेर्नायमल
 ङ्कारोवेचित्याभावात् ॥ भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षाप्रकृत
 तस्य परात्मना । वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं
 द्विविधा मता वाच्येवादिप्रयोगेऽस्यादप्रयोगेपरा
 पुनः । जातिर्गणः क्रियाद्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि ।
 तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः । गुण
 क्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः । द्वात्रिं
 शद्विधतां यान्ति । तत्र वाच्योत्प्रेक्षायामुदाहरणं
 दिङ्मात्रं यथा ॥

जरुः कुरङ्गकटशश्च लचेलोभाति । सपताकः
 कनकमयोविजयस्तम्भः स्मरस्यैव ॥

अत्र विजयस्तम्भस्य वज्रवाचकत्वाज्जात्यु
 त्प्रेक्षा ॥

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे स्वाधाविपर्ययः । गुणागु परि० १०
एतानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥

अत्र सप्रसवत्वं गुणः ॥

गङ्गाम्बुसि सुरत्राण तव निः साणनिःस्वनः । स्नातीवारिव
ध्रुवर्गगर्भपातनपातकी ॥

अत्र स्नातीति क्रिया ॥

मुखमेणीदृशेभाति पूर्णचन्द्र इवापरः ॥

अत्र चन्द्रइत्येकव्यक्तिवाचित्वाद्बुद्ध्यशब्दः । एते
भावाभिमाने च । अभावाभिमाने यथा ॥

कपोलफलकावस्थाः कष्टं भूत्वा तथा विधौ । अपश्य
ज्ञाविवाग्न्योन्यमोदृक्षां क्षामतां गतौ ॥

अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावः । एवम
न्यत् । निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गाम्बु
सीत्यादौ स्नातीवेत्युत्प्रेक्षानिमित्तं पातकित्वं गुणः ।
अपश्यन्ताविवेत्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं
क्रिया एवमन्यत् । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा ॥

तन्वङ्ग्यास्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतं । हाराय गणिने
स्थानं न दत्तमिति लज्जया ॥

अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानो

परि० १० त्रेक्षा एवमन्यत् । ननु ध्वनिनिरूपणप्रस्तावे अलङ्काराणां सर्वेषामपि व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्युक्तं संप्रति पुनर्विशिष्य कथमुत्प्रेक्षायाः प्रतीयमानत्वमुच्यते । उच्यते व्यङ्ग्योत्प्रेक्षायां ॥

महिलासहस्रं भरिणं तुह हि अणुं सुह अ सा अमा
अन्ती अनुदिन अणु अस्मा अङ्गं तनु अपि तनू एद ॥

इत्यादौ उत्प्रेक्षणं विनापि वाक्यविश्रान्तिः
इदं तु स्तनयोर्लज्जाया असंभवात् लज्जयेवेत्युत्प्रेक्ष
यैवेति व्यङ्ग्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदः अत्र वाच्यो
त्प्रेक्षायाः षोडशसु भेदेषु मध्ये विशेषमाह तत्र
वाच्या भिदाः पुनः । विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरू
पफलहेतुगाः तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयो
र्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रेक्षयोः षोडशभेदास्तेषु
जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादशभेदास्तेषां प्रत्येकं
स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेदतया षट्त्रिंश
द्भेदाः द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव संभवतीति चत्वार
इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः । अत्र स्वरूपो
त्प्रेक्षा यथा पूर्वोदाहरणेषु स्वरस्य विजयस्तम्भइति
सप्रसवाइवेत्यादयः जातिगुणरूपाः । फलोत्प्रेक्षा
यथा ॥

रावणस्यापि रामासोभित्वा हृदयमाश्रुगः । विवेक भुव परि० १०
माख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियं ॥

अत्राख्यातुमिति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमु
त्प्रेक्षितं ॥ हेतुत्प्रेक्षा यथा ॥

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेक
मूर्ध्नि अदृश्यत तच्चरणारविन्दविशेषदुष्वादिव बद्धमौनं ॥

अत्र दुष्वरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः एवमन्यत् ।
उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः । तेषु
चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगायाः
षोडशभेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादा
नाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा इति मिलित्वा षट् पञ्चाश
द्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र निमित्तस्योपादानं
यथा पूर्वोदाहृते स्नातीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तं पात
कित्वमुपात्तं । अनुपादाने यथा चन्द्रइषापर
इत्यत्र तथाविधसौन्दर्याद्यतिशयोक्त्योपात्तः हेतु
फलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव तथाहि
विश्लेषदुष्वादिवेत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वं आख्या
तुमिवेत्यत्र च भूप्रवेशस्तयोरनुपादाने असङ्गत
मेववाक्यं स्यात् । प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु

परि० १० विशेषमाह प्रतीयमाना भेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः।
 यथोदाहृते तन्वङ्ग्यास्तनयुग्मेनेत्यत्र लज्जयेवेति
 हेतुरुत्प्रेक्षितः अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं
 न सम्भवति । इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य चा
 कीर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात्
 स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति धर्म्यन्तरतादात्म्यनि
 बन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्यति
 शयोक्तेरभ्युपगमात् यथा ॥

अयं राजाऽपरः पाकशासन इति ॥

विशेषणाभावेच रूपकस्य यथा राजा पाकशा
 सन इति तदेवं द्वात्रिंशत्प्रकाराः प्रतीयमानोत्प्रेक्षा
 उत्तयनुक्तयोः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।
 ता उत्प्रेक्षा उत्तौ यथा ॥

ऊरुः कुरङ्गकद्वय इति ॥

अनुत्तौ यथा मम प्रभावत्यां प्रद्युम्नः ॥

इह हि संप्रति प्रतिदिगन्तमाच्छादयता तिमिरपटलेन ।

घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव मृगमदक्षोदैः । ततमिव
 तमालतरुभिर्वृतमिव नीलांशुकैर्भुवनं ॥

अत्राञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य विष
 योव्याप्तत्वं नोपात्तं यथा वा ॥

लिप्यतीव तमोज्ज्वलानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ॥

परि० १०

अत्र तमसोलेपनस्य व्यापनरूपोविषयो नो
पात्तः अञ्जनवर्षणस्य तमःसंपातः अनयोरुत्प्रेक्षा
निमित्तञ्च तमसोऽतिवज्जलत्वं धारारूपेणाधः
संयोगश्च यथासंख्यं केचित्तु अलेपनकर्तृभूतमपि
तमोलेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं व्यापनञ्च निमित्तं
एवं नभोपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वे नेत्याहुः । अलङ्कारान्तरोत्था सा वैचित्त्यमधिकं वहेत् तत्र सापङ्गवो
त्प्रेक्षायथा मम ॥

अशुच्छलेन सुदृशोऽतपावकधूमकलुषाच्याः । अप्राप्य
मानमङ्गे विगलति लावण्यवारिपूर इव ॥

श्लेषहेतुगा यथा ॥

मुक्तोत्करः संकटशुक्तिमध्यादिनिर्गतः सारसलोचनायाः ।
जानीमहेऽस्याः कमनीयकम्बुग्रीवाधिवासाद्गुणवत्त्वमाय ॥

अत्र गुणवत्त्वे श्लेषः कम्बुग्रीवाधिवासादिवेति
हेतुत्प्रेक्षाया हेतुः अत्र जानीमहे इत्युत्प्रेक्षावा
चकं एवं मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायेण नूनमित्येषमादयः ।
क्वचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा यथा ॥

परि० १० पारेजलं नीरनिधेरपश्यन्मुरारिरानीलपलाशराशोः
वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिचणोत्कूलितशैवलाभाः ॥

इत्यत्राभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा
पर्यवसाने तु जलधितीरे शैवालस्थितेः संभवानुप
पत्तेः संभावनोत्थानमित्युत्प्रेक्षा एवं विरहवर्णने ॥

केयूरायितमङ्गदैरित्यत्र विकासिनीलोत्पलतिस्र कर्णे
मृगायताच्याः कुटिलः कटाक्षः ॥

इत्यादौ च ज्ञेयं भ्रान्तिमदलङ्कारे मुग्धादुग्ध
धियेत्यादौ भ्रान्तानां वस्तुवादीनां विषयस्य चन्द्रि
कादेर्ज्ञानं नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविनैव कृत
त्वात् । इदं तु संभावनाकर्तुर्विषयस्यापि ज्ञान
मिति द्वयोर्भेदः सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्व
यस्य प्रतीतिः इदं तत्कटासंभाव्यभूतैका कोटिः ।
अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्यवसानाद्
सत्यता प्रतीयते इदं तु प्रतीतिकाल एवेति भेदः ॥

रञ्जितानुविविधास्तरुशैलानामितं नु गगनं स्थगितं नु ।
पूरिता नु विषमेषु धरित्री संहतानु ककुभस्तिमिरेण ॥

इत्यत्र यत्तर्वादौ तिमिराक्रान्ततारञ्जनादि
रूपेण सन्दिह्यतइति सन्देहालङ्कारइति केचि

दाङ्गः । तन्न एकविषये समानबलतयानेककोटि परि० १०
स्फुरणस्यैव सन्देहत्वात् इदं तु तर्वादिव्याप्तेः प्रति
सम्बन्धिभेदः व्यापनादेर्निगरणेन रञ्जनादेः
स्फुरणञ्च । अन्येत्वनिर्द्धारणरूपविक्रित्याश्रयत्वेनै
ककोट्यधिकोपि भिन्नोऽयं सन्देहप्रकारइतिवद
न्तिस्म तदप्ययुक्तं निगीर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रती
तिर्हि संभावना तस्याश्चात्र स्फुटतया सङ्गावानुश
ब्देन चेशब्दवत्तस्याद्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं
युक्ता अलमदृष्टसन्देहप्रकारकल्पनया ॥

यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते तदाचष्टे लोकः
शशकइति नो मां प्रति तथा । अहन्त्विन्दुं मन्ये त्वदरिवि
रहाक्रान्ततरुणीकटाचोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुं ॥

इत्यत्र मन्येशब्दप्रयोगेऽपि उक्तरूपायाः संभा
वनाया अप्रतीतेर्वितर्कमात्रं नासावपङ्गवो
त्प्रेक्षा ॥ सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ।
विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः
तस्य चोत्प्रेक्षायां विषयिणोऽनिश्चितत्वेन निर्दे
शात् साध्यत्वं इदं तु निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरिति
सिद्धत्वं विषयनिगरणं चोत्प्रेक्षायां विषयस्याधः

परि० १० करणमात्रेण इहापि सुखं द्वितीयश्चन्द्रइत्यादौय
 दाऊः । विषयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि स्वरयः ।
 अधःकरणमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते इति ॥ भेदे
 ऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्ययौ । पौर्वापर्या
 त्ययः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा ततः । तद्विपर्ययौ
 अभेदे भेदः असम्बन्धे सम्बन्धः सा अतिश
 योक्तिः । अत्र भेदेऽभेदोयथा मम ॥

कथमुपरि कलापिनः कलापोविलसति तस्य तलेऽष्टमी
 न्दुखण्डं । कुवलययुगलं ततोविलोचनं तिलकुसुमं तदधः
 प्रवालमस्मात् ॥

अत्र कान्ताकेशपाशादेर्मयूरकलापादिभिर
 भेदेनाध्यवसायः यथा वा ॥

विश्लेषदुःखादिवबद्धमौनं ॥

अत्र चेतनगतं मौनित्वमन्यद्चेतनगतं चान्य
 दितिद्वयोर्भेदेऽप्यभेदः एवं ॥

सहाधरदलेनास्यायौवने रागभाक् प्रियः ॥

अत्राधरस्य रागोलौहित्यं प्रियस्य रागः प्रेम
 द्वयोरभेदः ॥ अभेदे भेदोयथा ॥

अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसंपदः । तस्याः पद्मपला
 शाद्याः सरसत्वमलौकिकं ॥

सम्बन्धेऽसम्बन्धोयथा ॥

परि० १०

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रोऽनुकान्तिप्रदः शृङ्गा
रैकरसः स्वयं नु मदनोमासोनुपुष्पाकरः । वेदाभ्यासजडः
कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेन्नोहरमिदं
रूपं पुराणमुनिः ॥

अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धः ॥

असम्बन्धे सम्बन्धोयथा ॥

यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयं । तदोपमीयते
नस्यावदनं चारुलोचनं ॥

अत्र यद्यर्थबलादाहतेन सम्भवेन संभावनया
सम्बन्धः ॥ कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययश्च
द्विधाभवति । कारणात्प्रथमं कार्यस्य भावे द्वयोः
समकालत्वेन च क्रमेण यथा ॥

प्रागेव हरिणाक्षीणां चित्तमुत्कलिकाकुलं । पश्चादुद्भिन्न
वकुलरसालमुकुलश्रियः । सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगा
मिना । तेन सिंहासनं पितृयं मण्डलञ्च महीचितां ॥

इह केचिदाहुः ॥ केशपाशादिगतेलौकिको
ऽतिशयः अलौकिकत्वेनाध्यवसीयते । केशपाशा
दीनां कलापादिभिरध्यवसाये । अन्याङ्गीक्रियते

परि० १० प्रागेव हरिणाक्षीणामित्यत्र वकुलादिश्रीणां प्रथम
भावितापि पश्चाद्भावित्वेनाध्यवसिता अतएवा
त्रापि इवशब्दप्रयोगे उत्प्रेक्षा । एवमन्यत्र पदा
र्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकध
र्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता । अन्येषाम
प्रस्तुतानां धर्मागुणक्रियारूपः । उदाहरणं ॥

अनुलेपनानि कुसुमान्यवलाः कृतमन्यवः पतिषु दीप
दशाः । समयेन तेन सुचिरं शयित प्रतिबोधित स्मरमबोधि
षत ॥

अत्र तमोवर्णनस्य प्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतानामनु
लेपनादीनामेकबोधनक्रियाभिसम्बन्धः ॥

त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते । मालतीशशभृ
त्तेखा कदलीनां कठोरता ॥

इत्यत्र मालत्यादीनामप्रस्तुतानां कठोरतारूपै
कगुणसम्बन्धः एवं ॥

दानं वित्तादृतं वाचः कीर्त्तिधर्मौ तथायुषः । परोपक
रणं कायादसारात्सारमाहरेत् ॥

अत्र दानादीनां कर्मभूतानां सारतारूपैक
गुणसम्बन्धः एकाहरणक्रियासम्बन्धः ॥ अप्रस्तुत

प्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं परि० १०
स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥ क्रमेणादाहरणं ॥

बलावलपादधुमापि पूर्ववत् प्रबाध्यते तेन जगज्जिगी
षुणा । सती च योषित्प्रकृतिश्च निश्चला पुमांसमध्येति भवा
न्तरेष्वपि ॥

अत्र प्रस्तुतायानिश्चलायाः प्रकृतेरप्रस्तुतायाश्च
सत्या योषितएकानुगमनक्रियासम्बन्धः ॥

दूरं समागतवति त्वयि जीवनाय भिन्ना मनोभवशरेण
नपस्विनी सा । उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदीयमायाति
याति हसति शसिति क्षणेन । इदं मम ॥

अत्रैकस्या नायिकाया उत्थानाद्यनेकक्रिया
सम्बन्धः अत्रच गुणक्रिययोरदिमध्यावसानस
ङ्गावेन त्रैविध्यं न लक्षितं । तथाविधवैचित्यस्य
सर्वत्रापि सङ्गस्रधासंभवात् प्रतिवस्तूपमासास्या
द्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः । एकोपि धर्मः सामान्यो
यत्र निर्दिश्यते पृथक् यथा ॥

धन्यासि वैदर्भि गुणैरुदारैर्यथा समाकृत्यत नैषधोपि ।
इतःस्तुतिः का खलुचन्द्रिकाया यदभिमप्युत्तरलीकरोति ॥

अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैव

परि० १० पौनरुक्त्यनिरासाय भिन्नवाचकतया निर्दिष्टा ॥
इयं मालयापि दृश्यते यथा ॥

विमल एव रविर्विशदः शशी प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः ।
शिवगिरिः शिवहाससहोदरः सहजसुन्दर एव हि सञ्जनः ॥
अत्र विमलविशदादिरर्थत एक एव । वैध
र्म्येण यथा ॥

चकोर्य एव चतुराश्रिकाचामकर्मणि । विनावन्तीर्न
निपुणाः सुदृशोरतनर्मणि ॥

दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनं । सध
र्मस्येति प्रतिवस्त्वपमाव्यवच्छेदः । अयमपि साध
र्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधाक्रमेणोदाहरणं ॥

अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु रमति मधुर
धारां । अनधिगतपरिमलापि हरति दृशं मालतीमाला ।
त्वयि दृष्टे कुरङ्गाद्याः अंसते मदनव्यथा । दृष्टानुदयभा
जीन्दौ ग्लानिः कुमुदसंहतेः ॥ वसन्तलेखैकनिवद्धभावं परासु
कान्तासु मनः कुतो नः । प्रफुल्लमल्लीमधुलम्पटः किं मधुव्रतः
काङ्क्षति वल्लिमन्यां ॥ इदं पद्यं मम ॥

अत्र मनःकुतो न इत्यस्य काङ्क्षति वल्लिमन्यामि
त्यस्य चैकरूपतयैव पर्यवसानात् प्रतिवस्त्वपमैव

इद्वतु कर्णे मधुधारावमनस्य नेत्रहरणस्य च परि० १०
साम्यमेव नत्वैकरूप्यं । अथ समर्थसमर्थकवा
क्ययोः सामान्यविशेषभावेऽर्थान्तरन्यासः प्रतिवस्तु
पमादृष्टान्तयोस्तु न तथेति भेदः ॥ संभवन्वस्तु
सम्बन्धोऽसंभवन्वापि कुत्रचित् । यत्र विम्बानुवि
म्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना । अत्र संभवद्वस्तुसम्ब
न्धोनिदर्शना यथा ॥

कोऽत्र भूमिवलये जनान् मुधा तापयन् सुचिरमेति
संपदं । वेदयन्निति दिनेन भानुमानासम्पाद चरमाचलं
ततः ॥

अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः
संभवत्येव ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्ति
रूपधर्मावत्त्वात् सच रवेरस्ताचलगमनस्य परता
पिनां विपत्प्राप्तेष्व विम्बप्रतिविम्बभावं बोधयति ।
असंभवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शनात्वेकवाक्यानेकवाक्य
गतत्वेन द्विविधा तत्रैकवाक्यगा यथा ॥

कलयति कुवलयलीलाललितं कुटिलः कटाक्षविक्षेपः ।
अधरः किसलयलीलामाननमस्याः कलानिधेर्विलासं ॥

अत्रान्यस्य धर्म्मं कथमन्येवहत्विति कटाक्ष

परि० १० विक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां
कलनमसंभवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिक
मवगमयत् कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च
विश्वप्रतिविश्वभावं बोधयति यथा वा ॥

प्रयाणे तव राजेन्द्र मुक्तावैरिमृगीदृशां । राजहंसगतिः
पद्मामाननेन शशियुतिः ॥

अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेस्त्यागोऽनु
पपन्न इति तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते सचासंभवन्
राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति अनेकवाक्यगा
यथा ॥

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य
दृच्छति । भ्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां च्छेत्तुमृषि
र्व्यवस्यति ॥

अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयो
ऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा
नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताक्छेदनेक्वेवेति ।
विश्वप्रतिविश्वभावे पर्यवस्यति यथा वा ॥

जन्मेदंबन्ध्यतां नीतं भवभोगोपलिप्सया । काचमूल्येन
विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया ॥

अत्र भवभोगलोभेन जन्मनोव्यर्थतानयनं

काचमूल्येन चिन्तामणिविक्रयइवेति पर्यवसानं परि० १०
एवं ॥

क सूर्यप्रभवोवंशः क चाल्यविषया मतिः । तितीर्षुर्दुस्तरं
मोहादुडुपेनास्मि सागरं ॥

अत्र मन्मथा सूर्यवंशवर्णनमुडुपेन सागरतर
णमिवेति पर्यवसानं इयं कचिदुपमेयवृत्तस्योप
मानेऽसम्भवेऽपि भवति यथा ॥

योऽनुभूतः कुरङ्गाच्यास्तस्यामधुरिमाधरे । समाखादि
समृद्धीका रसे रसविशारदैः ॥

अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्मस्य द्राक्षार
सेऽसंभवात् पूर्ववत्सास्ये पर्यवसानं । मालारूपापि
यथा मम ॥

क्षिपसि शुक्रं वृषदंशकवदने मृगमर्पयसि मृगादनवदने ।
वितरसि तुरगं महिषविषाणे निदधचेतोभागविताने ॥

इह विम्बप्रतिविम्बतात्क्षेपं विना वाक्यार्थापर्य
वसानं । दृष्टान्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्या
द्विम्बप्रतिविम्बताप्रत्यायनं । नापीयमर्थापत्तिः तत्र
हारोऽयं हरिणाक्षीणामित्यादौ सादृश्यपर्यव
सानाभावात् । आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्यूनता

परि० १० यथा । व्यतिरेक एक उक्ते हेतौ नोक्ते स च त्रिधा ।
 चतुर्विधोपि साम्यस्य बोधनात् शब्दतोऽर्थतः ।
 आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा । प्रत्येकं
 स्यान्निलित्वाष्टचत्वारिंशद्विधः पुनः । उपमेयस्योप
 मानादाधिक्ये । हेतुरूपमेयगतमुत्कर्षकारणमुप
 मानगतं निकर्षकारणञ्च तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः ।
 प्रत्येकं समुदायेन वानुक्तौ त्रिविध इति चतुर्वि
 धेऽप्यस्मिन्नुपमानोपमेयस्य निवेदनं शब्देनार्थेनाक्षे
 पेण चेति द्वादशप्रकारोपि श्लेषे अपिशब्दादश्ले
 षेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः उपमानान्यनतायामप्य
 नयैव भङ्गा चतुर्विंशतिप्रकारेति मिलित्वाष्ट
 चत्वारिंशत्प्रकारोव्यतिरेकः उदाहरणं ॥

अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा ॥

अत्रोपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतञ्च कल
 ङ्कित्वं हेतुद्वयमप्युक्तं यथाशब्दप्रतिपादनाच्च शब्द
 मौपम्यं अत्रैव न कलङ्कविधूपममिति पाठे आर्थं
 जयतीन्दुं कलङ्किनमिति पाठे त्विवादितुल्यादि
 पदविरहादाक्षिप्तं अत्रैवाकलङ्कपदत्यागे उप
 मेयगतोत्कर्षकारणानुक्तिः कलङ्किपदत्यागे चोप

मानगतनिकर्षकारणानुक्तिः द्वयोरनुक्तौ द्वयो परि० १०
रनुक्तिः । श्लेषे यथा ॥

अतिगाढगुणायाश्च नाजवद्भङ्गुरागुणाः ॥

अत्रेवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यं उत्कर्षनिकर्ष
कारणयोर्द्वयोरप्युक्तिः गुणशब्दः श्लिष्टः अन्येभेदाः
पूर्ववद्ब्रूया एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये
उदाहरणानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रं यथा ॥

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यं । विरम
प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्त्ति यातं तु ॥

अत्रोपमेयभूतयौवनास्थैर्यस्याधिक्यं तेनात्र
उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेक
इति केषाञ्चिन्नक्षणे विपर्ययेवेति पदमनर्थक
मिति यत् केचिदाहुः तन्न विचारसहं तथाह्यत्रा
धिकन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते अत्रच चन्द्रा
पेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव अस्तु वात्रोदाह
रणे यथा कथञ्चिद्गतिः ॥

हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्दिष्टा हसैर्दूतपथः सितीकृतः ॥

इत्यादिषु कागतिरिति सुष्ठूक्तं न्यूनतायवेति ॥
सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्यादाचकं द्वयोः । सा

परि० १० सद्योक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत् । अतिशयोक्तिरप्यत्राभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपाच अभेदाध्यवसाय मूलापि श्लेषभित्तिका अन्यथाच क्रमेणोदाहरणं ॥

सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक्प्रियः ॥

अत्र रागपदे श्लेषः ॥

सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः सह घनतिमिरौघैर्धैर्यमुत्सारयन्तः । सह सरसिजघण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः प्रतिदिशममृतं शोभयन्तः सञ्चरन्ति । इदं मम ॥

अत्रोल्लासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदः नतु श्लिष्टतया ॥

सममेव नराधिपेन सा गुरुसंमोहविलुप्तचेतना । अगमत्सहतैलविन्दुना तनुदीपार्चिरिव क्षितेस्तलं ॥

इयञ्च मालयापि संभवति यथोदाहृते ॥

सह कुमुदकदम्बैरित्यादौ । लक्षणेन समं रामः काननं गहनं यदौ ॥

इत्यादौ चातिशयोक्तिमूलत्वाभावान्नायमलङ्कारः । विनोक्तिर्यदिनान्येन न साध्वन्यदसाधुवा । न असाधु अशोभनं न भवति एवञ्च यद्यपि

शोभनत्वएव पर्यवसानं तथाप्यशोभनत्वाभावमु परि० १०
खेनशोभनवचनस्यायमभिप्रायो यत्कस्यचिद्वर्णनी
यस्याशोभनत्वं तत्परसन्निधेरेव दोषस्तस्य पुनः
स्वभावतः शोभनत्वमेवेति यथा ॥

विना जलदकालेन चन्द्रेनितन्द्रतां गतः । विना ग्रीष्मो
अणामञ्जुर्वनराजिरजायत ॥

असाधु अशोभनं यथा ॥

अनुयान्था जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतं । का दिनश्री
विनार्केण का निशा शशिना विना । निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या
यथा न दृष्टं तुहिनांशुविम्बं । उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव
दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन ॥

अत्र परस्परविनोक्तिभङ्गा चमत्कारातिशयः ।
विनाशब्दप्रयोगाभावेपि विनार्थविवक्षया विनोक्ति
रेवायं । एवं सहोक्तिरपि सहशब्दप्रयोगाभावेपि
सहार्थविवक्षया भवतीति बोद्धव्यं । समासोक्तिः
समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः
प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः । अत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽ
प्रस्तुतव्यवहारसमारोपो यथा ॥

व्याधय यदसनमम्बुजलोचनायावक्षोजयोः कनककुम्भा

परि० १० विलासभाजोः । आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या धन्यस्त्वमेव
मलयाचलगन्धवाह ॥

अत्र गन्धवाहे हठकामुकव्यवहारसमारोपः ।
लिङ्गसाम्येन यथा ॥

असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः । अनाक्रम्य
जगत्कृत्स्नं नोसन्ध्यां भजते रविः ॥

अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वमात्रेण रविसन्ध्ययोर्नायक
नायिकाव्यवहारः विशेषणसाम्यन्तु श्लिष्टतया
साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन च त्रिधा तत्र श्लिष्टतया
यथा मम ॥

विकसितमुखीं रागासङ्गाद्गलत्तिमिरावृतिं दिनकरकर
स्पृष्टामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः । जरठलवलीपाण्डुच्छायो
भृशं कलुषान्तरः श्रयति हरितं हन्त प्राचेतसीं तुहिन
द्युतिः ॥

अत्र मुखरागादिशब्दानां श्लिष्टता अत्र हि
तिमिरावृतिमित्यत्र तिमिरांशुकामिति पाठे एक
देशस्य रूपणेऽपि समासोक्तिरेव नतु एकदेशविव
र्तिरूपकं तत्र हि तिमिरांशुकयोरूप्यरूपकभावो
द्वयोरावरकत्वेन स्फुटसादृश्यतया परसाचिव्यम

नपेक्ष्यापि स्वमात्रविश्रान्तइति न समासोक्तिबुद्धिं परि० १०
व्यपहन्तुमीशः यत्रतु रूप्यरूपकयोः सादृश्यमस्फुटं
तत्रैकदेशान्तररूपणं विना तदसङ्गतं स्यादित्य
शाब्दमप्येकदेशान्तररूपणमार्थमपेक्षत एवेति तत्रै
कदेशविवर्तिरूपकमेव यथा ॥

जस्सरणन्ते उरए करे कुणन्तस्स मण्डलगगलअं । रससंमु
हीविसहसा परं मुही होइ रिउ सेणा ॥

अत्र रणान्तः पुरयोः सादृश्यमस्फुटमेव कचि
च्चयत्र स्फुटसादृश्यानामपि वह्नां रूपणं शाब्दमे
कदेशस्यचार्थं तत्रैकदेशविवर्तिरूपकमेव रूपक
प्रतीतेर्व्यापितया समासोक्तिप्रतीतितिरोधायकत्वात्
नन्वस्ति रणान्तःपुरयोरपि सुखसञ्चारितयास्फुटं
सादृश्यमिति चेत् सत्यमुक्तं अस्त्येव किन्तुवाक्यार्थ
पर्यालोचनसापेक्षं न खलु निरपेक्षं मुखचन्द्रादे
र्मनोहरत्वादिवद्रणान्तःपुरयोः स्वतः सुखसञ्चा
रित्वाभावात् साधारण्येन यथा ॥

निसर्गसौरभोद्भूतान्तभृङ्गमङ्गीतशालिनी । उदिते वास
राधीशे स्मोराजनि सरोजिनी ॥

अत्र निसर्गत्यादिविशेषणसाम्यात् सरोजिन्यां

परि० १० नायिकाव्यवहारप्रतीतौ स्त्रीमात्रगामिनः स्मेरत्व
धर्मस्य समारोपः कारणं तेन विना विशेषणसाम्य
मात्रेण नायिकाव्यवहारप्रतीतेरसंभवात् ॥ औप
म्यगर्भत्वं पुनस्त्रिधा संभवति उपमारूपकसङ्कर
गर्भत्वात् । अत्रोपमागर्भत्वे यथा ॥

दन्तप्रभापुष्पचितापाणिपल्लवशोभिनी । केशपाशालिवृ
न्देन सुवेशा हरिणेक्षणा ॥

अत्र सुवेशत्ववशात् प्रथमदन्तप्रभाः पुष्पा
णीवेत्युपमागर्भत्वेन समासः अनन्तरञ्च दन्तप्रभा
सदृशैः पुष्पैश्चितेत्यादिसमासान्तराश्रयेण समान
विशेषणमाहात्याद्वरिणेक्षणायां लताव्यवहार
प्रतीतिः । रूपकगर्भत्वे यथा ॥

लावण्यमधुभिः पूर्णमित्यादि ॥

सङ्करगर्भत्वे यथा ॥

दन्तप्रभापुष्पेत्यादौ ॥

सुवेशेत्यत्र परीतेति पाठे अत्र ह्युपमारूपक
साधकाभावात् सङ्करसमाश्रयणं समासान्तरं
पूर्ववत् समासान्तरमहिम्ना लताप्रतीतिः एषुच
येषां मते उपमासङ्करयोरेकदेशविवर्तिता नास्ति

तन्मते आद्यतृतीययोः समासोक्तिः द्वितीयस्तु परि० १०
प्रकार एकदेशविवर्तिरूपकविषय एव पर्यालोचने
त्वाद्ये प्रकारे एकदेशविवर्तिन्युपमैवाङ्गीकर्तुमुचिता
अन्यथा ॥

ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरदधानार्द्रनखक्षताभं ।
प्रसाधयन्ती सकलङ्गमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥

इत्यत्र कथं शरदि नायिकाव्यवहारप्रतीतिः
नायिकापयोधरेणार्द्रनखक्षताभशक्रचापधारणा
संभवात् नन्यत्रार्द्रनखक्षताभमित्यत्र स्थितमप्युप
मानत्वं वस्तुपर्यालोचनया ऐन्द्रे धनुषि सञ्चार
णीयं यथा ॥

दध्ना जुहोतीत्यादौ ॥

हवनस्यान्यथासिद्धेर्दध्नि सञ्चार्यते विधिः । एवं
चेन्द्रचापाभमार्द्रनखक्षतं दधानेति प्रतीतिर्भवि
ष्यतीति चेन्न एवं विधनिर्वाहे कष्टसृष्टिकल्पनात्
एकदेशविवर्तिन्युपमाङ्गीकारस्यैव ज्यायस्वात्
अस्तु वाच यथाकथञ्चित्समासोक्तिः ॥

नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैरित्यादौ ॥

चान्यगत्यसम्भवात् किञ्चोपमायां व्यवहार

मिति च भवति उदाहरणं ॥

परि० १० प्रतीतेरभावात् कथं तदुपजीविकायाः समा
 सोक्तेः प्रवेशः यदाहुः व्यवहारोऽथ वा तत्त्वं
 नौपम्ये यत्प्रतीयते । तन्नौपम्यं समासोक्तिरेकदेशो
 पमा स्फुटा । एवञ्चोपमारूपकयोरेकदेशविवर्ति
 ताङ्गीकारे तन्मूलसङ्करेपि समासोक्तेरप्रवेशोन्या
 यसिद्ध एव तेनौपम्यगर्भविशेषणोत्थापितत्वं नास्या
 विषयइति विशेषणसाम्ये श्लिष्टविशेषणोत्थापिता
 साधारणविशेषणोत्थापिता चेति द्विधा । कार्य
 लिङ्गयोस्तुल्यत्वे च द्विविधेति चतुष्प्रकारा समा
 सोक्तिः । सर्व्वत्रैवात्र व्यवहारसमारोपः कारणं
 सच कचिल्लौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहार
 समारोपः शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहार
 समारोपः । लौकिकेवा शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमा
 रोपः शास्त्रीये वा लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोप
 इति चतुर्धा । तत्र लौकिकवस्तुपि रसादिभेदादने
 कविधं । शास्त्रीयमपि तर्कायुर्व्वेदज्योतिःशास्त्रादि
 प्रसिद्धतयेति वज्रप्रकारा समासोक्तिः । दिङ्मात्रं
 यथा ॥

व्याधूययद्वसनमित्यादौ ॥

लौकिके वस्तुनि लौकिकस्य चठकामुकस्य व्यव परि० १०
हारादेः समारोपः ॥

चैरेकरूपमखिलाखपि वृत्तिषु त्वां पश्यद्भिरव्ययमस
ह्यतया प्रवृत्तं । लोपः कृतः किल परत्वजुषो विभक्तेस्तैर्लक्षणं
तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये ॥

अत्रागमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणप्रसिद्ध
वस्तुव्यवहारसमारोपः । एवमन्यत्र । रूपकोऽप्रकृत
मात्मस्वरूपसन्निवेशेन प्रकृतस्य रूपमवच्छाद
यति । इदं तु स्वावस्थासमारोपेणानवच्छादितस्व
रूपमेव तं पूर्वावस्थातोविशेषयति अत एवात्र ।
व्यवहारसमारोपो न तु स्वरूपसमारोप इति वदन्ति ।
उपमाध्वनौ श्लेषे च विशेष्यस्यापि साम्यमिह तु
विशेषणमात्रस्य अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्य
त्वमिह त्वप्रस्तुतस्येति भेदः । उक्तिर्विशेषणैः साभि
प्रायैः परिकरोमतः यथा ॥

अङ्गराजसेनापते द्रोणोपहासिन् कर्ण रक्षेनं भीमा
दुःशासनं ॥

शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनं ॥
स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्व्यवच्छेदः वाचन
मिति च ध्वनेः उदाहरणं ॥

परि० १० प्रवर्तयन् क्रियाः साध्वीर्मा लिन्यं हरितां हरन् । सहसा
भूयसा दीप्ताविराजति विभाकरः ॥

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावपि राज
सूर्यौ वाच्यौ ॥ कचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं
वा विशेषतः । कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ
समात्मनः । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतं चेद्गम्यते पञ्चधा
ततः । अप्रस्तुतप्रशंसास्यात् । क्रमेणोदाहरणं ॥

पादाहतं यदुत्थाय मूर्ध्ना नमधिरोहति । स्वस्यादेवाप
मानेपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥

अत्रास्मदपेक्षया रजोऽपिवरमिति विशेषे
प्रस्तुते सामान्यमभिहितं ॥

सगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति मां ।
विषमप्यमृतं कचिद्भवेदमृतं वा विषमोश्चरेच्छया ॥

अत्रेश्वरेच्छया कचिदहितकारिणोपि हित
कारित्वं हितकारिणोप्यहितकारित्वमिति सामान्ये
प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः । एवं चात्राप्रस्तुतप्रशंशामू
लोऽर्थान्तरन्यासः दृष्टान्ते प्रक्रान्तमेव वस्तुप्रतिवि
म्बत्वेनोपादीयते इदं विषममृतयोरमृतविषी
भावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य सङ्भावः ॥

इन्दुर्लिप्तदवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव प्रसन्नाना परि० १०
रुणिमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा । कार्कश्यं कलया च
कौकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं सीतायाः पुरतश्च हन्तशिखिनां
वर्हा सगर्हवतु ॥

अत्र संभाव्यमानेभ्य इन्द्रादिगताञ्जनलिप्तत्वा
दिभ्यः कार्येभ्योवदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं
प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते ॥

गच्छामीति मयोक्तया मृगदृशानिः श्वासमुद्रे किणं त्यक्त्वा
तिर्य्यगवेक्ष्य वाष्पकलुषे नैकेन मां चक्षुषा । अद्य प्रेम मदर्पितं
प्रियसखीवृन्दे त्वया बध्यतामित्यं स्नेहविवर्द्धितो मृगशिष्टः
सोत्प्रासमाभाषितः ॥

अत्र कस्यचिद्गमनरूपे कार्ये कारणमभि
हितं ॥ तुल्ये ऽप्रस्तुते तुल्याभिधाने च द्विधा श्लेष
मूला सादृश्यमात्रमूला च श्लेषमूलापि समासोक्तिव
दिशेषणमात्रश्लेषे श्लेषवदिशेष्यस्यापि श्लेषे भवतीति
द्विधा । क्रमेण यथा ॥

सहकारः सदामोदोवसन्तश्रीसमन्वितः । समुज्ज्वलरुचिः
श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुलः ॥

अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तुतात् सच्च

परि० १० कारात्कस्यचित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः ॥

पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोपि यायाद्यदि प्रणयनेन
महानपि स्यात् । अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं केनापि
दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥

अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेष्येणापि स्त्रियेन
प्रचुरप्रसिद्धा प्रथमं विष्णुरेव बोध्यते । तेन वर्ण
नीयः कश्चित्पुरुषः प्रतीयते । सादृश्यमात्रमूला
यथा ॥

एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः क्षुधाभिधावन्ति । अस्म
रमावृतिशून्यं हरिहरि शरणं विधेः करुणा ॥

अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित्प्रस्तुतः प्रतीयते
इयं क्वचित् वैधर्म्येणापि भवति यथा ॥

धन्याः खलु वने वाताः कङ्कारस्पर्शशीतलाः । राममिन्दी
वरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥

अत्र वाताधन्या अहमधन्य इति वैधर्म्येण
प्रस्तुतः प्रतीयते । वाच्यस्य संभवासंभवोभयरूप
तया त्रिप्रकारेयं तत्र संभवे उक्तोदाहरणान्येव
असंभवे यथा ॥

कोकिलोऽहं भवान् काकः समानः कालिमावयोः । अन्तरं
कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः ॥

अत्र काककोकिलयोर्वाकोवाक्यं प्रस्तुताध्या परि० १०
रोपणं विनाऽसम्भवि उभयरूपत्वे यथा ॥

अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टकावहवोवहिः । कथं कमल
नालस्य माभूवन् भङ्गुरा गुणाः ॥

अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणं विना कम
लनालान्तश्छिद्राणां गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसं
भवि अन्येषान्तु सम्भवीत्युभयरूपत्वं अस्याश्च समा
सोक्तिवद्भवहारसमारोपप्राणत्वात् शब्दशक्तिमू
लात् वस्तुध्वनेर्भेदः उपमाध्वनावप्रस्तुतस्य व्यङ्ग्यत्वं
एवं समासोक्तौ श्लेषेऽपि द्वयोरपि वाच्यत्वं ॥ उक्ता
व्याजस्तुतिः पुनः । निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे
स्तुतिनिन्दयोः । निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन
स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः स्तुत्या निन्दाया
गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः क्रमेण यथा ॥

स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयोदेव । प्रागिव
विश्वस्ता अपि कुपिते त्वयि रिपुस्त्रियोजाताः ॥ इदं मम ।
व्याजस्तुतिस्तव पयोद मयोदितेयं यज्जीवनाय जगतस्तव
जीवनानि । स्तोत्रन्तुते महदिदं घन धर्मराज साहाय्यमर्ज्ज
यसि यत् पथिकान्निहत्य ॥

परि० १० पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गम्यमेवाभिधीयते ।
उदाहरणं ॥

सृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसम्भोगलालिताः । सावज्जं
पारिजातस्य मञ्जर्योयस्य सैनिकैः ॥

अत्र हयग्रीवेण स्वर्गाविजित इति प्रस्तुतमेव
गम्यं कारणरूपं वैचित्त्यविशेषप्रतिपत्तये सैन्यस्य
पारिजातमञ्जरीसावज्जस्पर्शनरूपकार्यद्वारेणाभि
हितं नचेदं कार्यात्कारणप्रतीतिरूपा प्रस्तुतप्रशंसा
तत्र कार्यस्याप्रस्तुतत्वात् इदं तु वर्णनीयस्य प्रभा
वातिशयबोधकत्वेन कार्यमपि कारणवत्प्रस्तुतं
एवञ्च ॥

अनेन पर्याययताश्रुविन्दून् मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु ।
प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामाक्षेपसूत्रेण विनैव हाराः ॥

अत्र वर्णनीयस्य राज्ञोगम्यभूतशत्रुमारणरूप
कारणवत् कार्यभूतं तथाविधशत्रुस्त्रीक्रन्दन
जलमपि प्रभावातिशयबोधकत्वेन वर्णनार्हमिति
पर्यायोक्तमेव ॥

राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे भोजय मां कुमारश्चिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते । इत्थं

राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्चरात्रिचस्थानवलोक्य परि० १०
शून्यवङ्गभावेकैकमाभाषते ॥

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं श्रुत्वा सहसैवारयः
पलायिता इति कारणं प्रस्तुतं कार्यमपि वर्णना
र्हत्वेन प्रस्तुतमिति केचित् । अन्येतु राजशुकवृत्ता
न्तेन कोपि प्रस्तुतस्य प्रभावोबोध्यते इत्यप्रस्तुतप्रशं
सैवेत्याहुः ॥ सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा
यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येणच समर्थ्यते ।
साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः । क्रमे
णोदाहरणं ॥

वृहत्सहायः कार्यान्तं छोदीयानपि गच्छति । सम्भयाम्भो
धिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥

अत्र द्वितीयार्द्धगतेन विशेषेणार्थेन प्रथमार्द्ध
गतः सामान्योऽर्थः सोपपत्तिकः क्रियते ॥

यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः । विरराम मही
यांसः प्रकृत्यामितभाषिणः । पृथ्वि स्थिरा भव भुजङ्गम धार
यैनां त्वं कूर्मराज तदिदं दितयं दधीथाः । दिक्कुञ्जराः कुरु
ततत्तितये दिधीर्षामार्यः करोति हरकार्मुकमाततज्यं ॥

अत्र कारणभूतं हरकार्मुकाततज्यकरणं पृथ्वी
स्यैर्यादेः कार्यस्य समर्थकं ॥

परि० १० सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदमि
त्यादौ ॥

सम्पदरणं कार्यं सहसाविधानाभावस्य विमृ
श्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकं । एतानि
साधर्म्यउदाहरणानि वैधर्म्ये यथा ॥

इत्यमाराध्यमानोपि क्लिप्नाति भुवनत्रयं । शाम्येत्प्रत्यप
कारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥

अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकं सहसा विद
धीतेत्यत्र सहसा विधानाभावस्यापत्यदत्वं विरुद्धं
कार्यं समर्थकं एवमन्यत् ॥ हेतोर्वाक्यप्रदार्थत्वे
काव्यलिङ्गं निगद्यते । तत्र वाक्यार्थता यथा ॥

यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्त
रितः प्रिये तव मुखकायानुकारी शशी । येपि तद्गमनानु
कारिगतयस्ते राजहंसागतास्त्वत्सादृश्यं विनोदमात्रमपि मे
दैवेन न क्षम्यते ॥

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयवाक्यानि हेतवः ॥
पदार्थता यथा मम ॥

तद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्क्तिः । न धत्ते शिरसा
गङ्गां भूरि भारभिया हरः ॥

॥ कविप्रकाशः ॥

अत्र द्वितीयाद्वै प्रथमार्द्धमेकपदं हेतुः ॥ अनेक परि० १०
पदं यथा मम ॥

पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीं । देव त्रिपथगा
त्मानं गोपयत्युग्रमूर्द्धनि ॥

इह केचित् वाक्यार्थगतेन काव्यलिङ्गेनैव गता
र्थतया कार्यकारणभावे अर्थान्तरन्यासं नाद्रि
यन्ते तदयुक्तं तथाह्यत्र हेतुस्त्रिधा भवति ज्ञापको
निष्पादकः समर्थकश्चेति तत्र ज्ञापकोऽनुमानस्य
विषयः निष्पादकः काव्यलिङ्गस्य समर्थकोऽर्थान्त
रन्यासस्येति पृथगेव कार्यकारणभावे अर्थान्तर
न्यासः काव्यलिङ्गात् तथाहि यत्त्वन्नेत्रेत्यादौ चतु
र्थपादवाक्यं अन्यथा साकाक्षतयाऽसमञ्जसमेव
स्यादिति पादत्रयगतवाक्यं निष्पादकत्वेनापेक्षते ॥

सहसा विदधीतेत्यादौ तु परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह
सङ्गतिः । वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥

इत्यादिवदुपदेशमात्रेणापि निराकाङ्क्षतया
स्वतोपि गतार्थं सहसा विधानाभावं सम्पदरणं
सोपपत्तिकमेव करोतीति पृथगेव कार्यकारण
भावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् ॥

परि० १० न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः । तदाजि
राजिनिर्धूतधूलिभिः पङ्किलाहि सा ॥

इत्यत्र हिशब्दोपादानेन पङ्किलत्वादिति वद्वे
तुल्यस्य स्फुटतया नायमलङ्कारः वैचित्त्यस्यैवाल
ङ्कारत्वात् ॥ अनुमानन्तु विविक्ष्या ज्ञानं साध्यस्य
साधनात् यथा ॥

जानीमहेऽस्या हृदि सारसाच्याविराजतेऽन्तःप्रियवक्त्रा
चन्द्रः । उत्कान्तिजालैः प्रसृतैस्तदङ्गेष्वापाण्डुता कुङ्कुमता
चिपद्मे ॥

अत्र रूपकवशाद्विच्छित्तिः यथा वा ॥

यत्र पतत्यवलानां दृष्टिर्निश्चिताः पतन्ति तत्र शराः ।
तच्चापरोपितशरोधावत्यासां पुरःस्मरोमन्ये ॥

अत्र कविप्रौढोक्तिवशाद्विच्छित्तिः । उत्प्रेक्षाया
मनिश्चिततया प्रतीतिः इदं तु निश्चिततयेत्युभयो
र्भेदः ॥ अभेदेनाभिधाहेतुर्हेतोर्हेतुमता सह ।
यथा मम ॥

तारुण्यस्य विलासः ॥

इत्यत्र वशीकरणहेतुर्नायिकावशीकरणत्वेनोक्तो
विलासश्चासयोस्त्वध्यवसायमलोऽयमलङ्कारः ॥

अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत् यथा ॥ परि० १०

कुपितासि यदा तन्नि निधायकरज्जतं । बधान भुज
पाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥

अस्यच विवृत्तिविशेषस्य सर्वालङ्कारविलक्ष-
णत्वेन स्फुरणात् पृथगलङ्कारत्वमेव न्याय्यं ॥ वस्तु
नोवक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये । निषेधाभास
आक्षेपोवक्ष्यमाणोक्तगोविधा । तत्र वक्ष्यमाणवि-
षये क्वचित्सर्वस्यापि सामान्यतः सूचितस्य निषेधः
क्वचिदंशोक्तावंशान्तरे निषेध इति द्वौ भेदौ उक्त
विषये च क्वचिदस्तुस्वरूपस्य निषेधः क्वचिदस्तु
कथनस्येति द्वावित्याक्षेपस्य चत्वारोभेदाः । क्रमेण
यथा ॥

स्मरशरशतविधुराया भणामि सख्याः कृते किमपि ।
क्षणमिह विश्राम्य सखे निर्दयहृदयस्य किं वदाम्यथ वा ॥

अत्र सख्याविरहस्य सामान्यतः सूचितस्य
वक्ष्यमाणविशेषे निषेधः ॥

तव विरहे हरिणाक्षी निरीक्ष्य नवमालिकां दलितां ।
हन्तनितान्तमिदानीमाः किं हतजल्पितैरथवा ॥

अत्र मरिष्यतीत्यंशोक्तः ॥

परि० १० ॥ बालञ्च णादं दूतीञ्च पिञ्चो सित्ति ण मह वावारी साम
रइतु ज्जरञ्चञ्चो एञ्चं धम्मकवरं भणिमोञ्च दूतीत्यस्य
वस्तुनोनिषेधः ॥ विरहे तव तन्वङ्गि कथं चपयतु चपा ।
दारुणव्यवसायस्य पुरस्ते भणितेन किं ॥

अत्र कथनस्यैव निषेधः प्रथमोदाहरणे सख्या
अवश्यम्भाविमरणमिति विशेषः प्रतीयते द्वितीये
अशक्यवक्तव्यत्वादि तृतीये दूतीत्वे यथार्थवादित्वं
चतुर्थे दुष्प्रवृत्त्यातिशयः । नचायं विहितनिषेधः
अत्र निषेधाभासत्वात् ॥ अनिष्टस्य तथार्थस्य
विध्याभासः परोमतः । तथेति पूर्ववद्विशेषप्रति
पत्तये यथा ॥

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि
जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतोभवान् ॥

अत्रानिष्टत्वाद्गमनस्य विधिः प्रखलद्रूपो निषेधे
पर्यवस्यति विशेषश्च गमनस्यात्यन्तपरिहार्यत्व
रूपः प्रतीयते ॥ विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्ति
र्यदुच्यते । उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद्विधा सा परिकी
र्तिता । विना कारणमुपनिबध्यमानोपि कार्यो
दयः किञ्चिदन्यत्कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तः

तच्च कारणान्तरं कचिदुक्तं कचिदनुक्तमिति परि० १०
द्विधा यथा ॥

अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ । अभूषणमनो
हारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः ॥

अत्र वयोरूपं निमित्तमुक्तं अत्रैव वपुर्भाति
मृगीदृश इति पाठेऽनुक्तं । सति हेतौ फलाभावो
विशेषोक्तिस्तथा द्विधा । तथेत्युक्तानुक्तनिमित्त
त्वात् तत्रोक्तनिमित्ता यथा ॥

धनिनोपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः । प्रभवो
ऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः ॥

तत्र महामहिमशालित्वं निमित्तमुक्तं अत्रैव
चतुर्थपादे कियन्तः सन्ति भूतले । इति पाठेत्वं
नुक्तं । अचिन्त्यनिमित्तत्वं चानुक्तनिमित्तत्वस्यैव
भेद इति पृथङ्कोक्तं यथा ॥

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः । हरतापि तनुं
यस्य शम्भुना न हतं बलं ॥

अत्र तनुहरणेपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यं ।
इह च कार्याभावः कार्यविरुद्धसङ्गावमुखेनापि

परि० १० निबध्यते विभावनायामपि कारणाभावः कारण
 विरुद्धसङ्भावमुखेनापि एवञ्च यः कौमारहरः स ए
 वहि वर इत्यादेरुत्कण्ठाकारणविरुद्धस्य निबन्ध
 नात् विभावना यः कौमारहर इत्यादेः कारणस्य च
 कार्यविरुद्धाया उत्कण्ठाया निबन्धनाद्विशेषोक्तिः
 एवञ्चात्र विभावनाविशेषोक्तयोः सङ्करः शुद्धोदा
 हरणन्तु मृग्यं जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणोगुणादि
 भिस्त्रिभिः । क्रियाक्रियाद्रव्याभ्यां यद्रव्यं द्रव्येण वा
 मिथः । विरुद्धमिव भासेत विरोधोसौ दशाकृतिः ।
 क्रमेण यथा ॥

तव विरहे मलयमरुद्दवानलः शशिरुचोपि सोष्माणः ।
 हृदयमलिरुतमपि भिन्ने नलिनी दलमपि निदाघरवि
 रस्याः । सन्ततमुशलासङ्गादङ्गतरेगृहकर्माघटनया नृपते ।
 द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥
 अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतदिषः । स्वपतो जागरूकस्य
 याथार्थ्यं वेद कस्तव । वल्लभोत्सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः ।
 राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽभवत् । नयनयुगासेच
 नकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापं । रूपमिदं मदिराच्या मद
 यति हृदयं दुनोति च मे ॥ तदाजिराजीत्यादि ॥ वल्लभोत्स
 ङ्गेत्यादि ॥

श्लोके चतुर्थपादे मध्यन्दिनदिनाधिप इति परि० १०
पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अतएव विरहइत्यादौ
पवनादीनां वज्रव्यक्तिवाचकत्वात् जातिशब्दानां
दावानलोष्णहृदयभेदनसूर्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्य
रूपैरन्योन्यं विरोधोमुखतः आपातत आभासते
विरहहेतुकत्वात् समाधानं अत्राजस्येत्यादाव
जत्वादिगुणस्य ग्रहणादिक्रिययाविरोधः भगवतः
प्रभावस्यातिशयित्वात्तु समाधानं । त्वद्वाजीत्यादौ
हरोपि शिरसा गङ्गां न धत्ते इति विरोधः त्वद्वाजी
त्यादिकविप्रोढौक्त्या तु समाधानं स्पष्टमन्यत् विभा
वनायां कारणाभावेनोपनिबद्धमानत्वात् कार्यमे
व बाध्यत्वेन प्रतीयते । विशेषोक्तौ च कार्याभावेन
कारणमेव इह त्वन्योन्यं द्वयोरपि बाध्यत्वमिति
भेदः ॥ कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः
यथा ॥

सा वाला वयमप्रमल्लमनसः सा स्त्री वयं कातराः सापी
नोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयं । साक्रान्ताजघन
स्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं दोषैरन्यजनाश्रितैरपट
वोजाताः सा इत्यहुतं ॥

परि० १० अस्याश्चापवादत्वादेकदेशस्थयोर्विरोधे विरा
धालङ्कारः ॥ गुणक्रिये वा यत्स्यातां विरुद्धे हेतु
कार्ययोः ॥ यद्धारब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च संभवः ।
विरूपयोः संघटना या च तद्विषमं मतं । क्रमेण
यथा ॥

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीलाशरदिन्दुपाण्डुयशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते ॥

अत्र कारणरूपासिलतायाः कारणगुणादि
कार्यगुणमारभन्ते इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्लयशस
उत्पत्तिः ॥

आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ददामि त्वं ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥

अत्रानन्दजनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकवि
रहोत्पत्तिः ॥

अयं रत्नाकरोऽम्भोधिरित्यसेवि धनाशया । धनं दूरे
ऽस्तु वदनमपूरि क्षारवारिभिः ॥

अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभोनाभूत् प्रत्युत
क्षारवारिभिर्वदनपूरणं ॥

क्व वनं तरुवल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क्व महेन्द्रवन्दिता ।
नियतं प्रतिकूलवर्त्तिनोवत धातुश्चरितं सुदुः सहं ॥

अत्र वनराजश्रियोर्विरूपयोः संघटना इदं परि० १०
मम यथा वा ॥

विपुलेन सागरशयस्य कुलिणा भुवनानि यस्य पपिरे युग
चये । मदविभ्रमासकलया पपे पुनः सपुरस्त्रियैकतमयैकया
दृशा ॥

समं स्यादानुरूप्येण श्लाघायोग्यस्य वस्तुनः
यथा ॥

शशिनमुपगतेयं कौमुदीमेघमुक्तं जलनिधिमनुरूपं जङ्गु
कन्यावतीर्णा । इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः अवण
कटुनृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥

विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् यथा ॥

प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् । दुष्पी
यति सुखहेतोः कोमूढः सेवकादन्यः ॥

आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते ॥
आश्रयाधिक्ये यथा ॥

किमधिकमस्य ब्रूमोमहिमानं वारिधेर्हरिर्यत्र । अज्ञात
एव शेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि ॥

आश्रिताधिक्ये यथा ॥

यगान्तकालप्रतिसंहतात्मनोजगन्ति यस्यां सविकाश

॥

परि० १० मासत । तनौ ममुस्तस्य न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभृता
मुदः ॥

अन्योन्यमुभयोरेकक्रियायाः कारणं मिथः
यथा ॥

त्वया सा शोभते तन्वी तया त्वमपि शोभसे । रजन्या
शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि निशीथिनी ॥

यदाधेयमनाधारमेकं चानेकगोचरं । किञ्चि
त्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्येतरस्य वा ॥ कार्यस्य
करणं दैवादिशेषस्त्रिविधस्ततः । क्रमेण यथा ॥

दिवमप्युपचातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषां । रम
यन्ति जगन्ति गिरः कथमपि कवयो न ते वन्द्याः ॥ कानने
सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरे । पश्यन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं
रिपवः पुरः ॥ गृहिणी सचिवः सखीमिथः प्रियशिष्याललिते
कलाविधौ । करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न
मे हृतं ॥ इतिरघौ ॥

व्याघातः सतु केनापि वस्तु येन यथा कृतं ।
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा यथा ॥

दृशादग्धं मनसिजमित्यादि ॥

सौकर्येणच कार्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि ।
व्याघात इत्येव ॥

इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः समागन्ता कान्ते परि० १०
मृदुरसि नचायाससहना ॥ मृदुत्वं मे हेतुः सुभग भवता
गन्तुमधिकं न मृद्वी सोढायद्विरहकृतमायासमसमं ॥

अत्र नायकेन नायिकायामृदुत्वं सहगमना
भावहेतुत्वेनोक्तं नायिकया च प्रत्युत सह गमने
ततोऽपि सौकर्येण हेतुतयोपन्यस्तं ॥ परम्परं प्रति
यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता । तदा कारणमाला
स्यात् यथा ॥

श्रुतं कृतधियां सङ्गाज्जायते विनयः श्रुतात् । लोकानुरा
गोविनयान्न किं लोकानुरागतः ॥

तन्मालादीपकं पुनः । धर्मिणामेकधर्मेण
सम्बन्धो यद्यथोत्तरं यथा ॥

त्वयि सङ्गरसंप्राप्ते धनुषा सादिताः शराः । शरैररिभि
रस्तेन भूस्तया त्वं त्वया यशः ॥

अत्रासादनक्रियाधर्मः ॥ पूर्वं पूर्वं प्रति
विशेषणत्वेन परं परं । स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत्स्या
त्तदैकावली द्विधा । क्रमेणोदाहरणं ॥

सरोविकसिताभोजमभोजं भृङ्गसङ्गतं । भृङ्गा यत्र सप्त
प्रीताः सङ्गीतं सस्मरोदयं ॥ न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न

परि० १० पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदं । न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
नगुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥

क्वचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं विशेषणतया स्थापि
तमपोहितञ्च दृश्यते यथा ॥

वायोभवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु । कम
लेषु पतन्त्यलयः करोति सङ्गीतमलिषु पदं ॥

एवमपोहनेपि । उत्तरोत्तरमुत्कर्षावस्तुनः
सारमुच्यते यथा ॥

राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरंपुरे सौधं । सौधे तल्यं
तल्ये वराङ्गनानङ्गसर्व्वखं ॥

यथासंख्यमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् यथा ॥

उन्मीलन्ति नखैर्लुनीहि वहति चौरमाञ्चलेनावृणु क्रीडा
काननमाविशन्ति वलयकाणैः समुत्तासय । इत्थं वञ्जुल
दक्षिणानिलकुहकश्रेषु साङ्केतिकव्याहाराः सुभग तदीयवि
रहे तस्याः सखीनां मिथः ॥

क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् । भवति
क्रियते वा चेत्तदा पर्याय इष्यते ॥ क्रमेण यथा ॥

स्थिताः क्षणं पक्षसुताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपात
चूर्णिताः । बलीषु तस्याः खलिताः प्रपेदिरे क्रमेण नाभिं

॥ साहित्यदर्पणं ॥

३५३

प्रथमोदविन्दवः। विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः। परि० १०

वृककाकशिवास्तत्र धावन्यरिपुरे तव ॥ विमृष्टरागादधरा
निवर्त्तितस्तनाङ्गरागादरुणाच्च कन्दुकात् । कुशाङ्कुरादान
परिचताङ्गुलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥ ययोरारोपि
तस्तारोहारस्तेरिवधूजनैः । निधीयन्ते तयोः स्थूलास्तनयो
रश्रुविन्दवः ॥

एषुच कचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च
कचिदाधेयमपि । यथा स्थिताः क्षणमित्यत्रोदवि
न्दवः। पक्ष्मादावसंहतरूपे आधारे क्रमेणाभवन्
विचरन्तीत्यत्राधेयभूतावृकादयः संहतरूपा अरि
पुरे क्रमेणाभवन् एवमन्यत् अत्र चैकस्यानेकत्र
क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषालङ्काराद्भेदः विनिमयाभा
वात् परिवृत्तेः ॥ परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकै
र्भवेत् क्रमेणोदाहरणं ॥

दत्ता कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम । मयातु हृदयं
दत्ता गृहीतोमदनज्वरः ॥

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन द्वितीये ऽर्धे न्यूनेन ॥

तस्यच प्रवयसोजटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।
येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥

परि० १० अत्राधिक्येन । प्रश्नादप्रश्नतोवापि कथिता
दस्तुनोभवेत् । तादृगन्यव्यपोहश्चेत् शाब्दार्थौ
ऽथवा तदा । परिसंख्या । क्रमेणोदाहरणं ॥

किं भूषणं सुदृढमत्र यशेन रत्नं किंकार्यमार्यचरितं
सुकृतं न दोषः । किञ्चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं जानाति
कस्त्वदपरः सदसद्विवेकं ॥

अत्र व्यवच्छेदं रत्नादिशाब्दं ॥

किमाराध्यं सदा पुण्यं कश्च सेव्यः सदागमः । कोध्येयो
भगवान् विष्णुः किं काम्यं परमं पदं ॥

अत्र व्यवच्छेदं पापाद्यार्थं अनयोः प्रश्नपूर्व
कत्वं अप्रश्नपूर्वकत्वे यथा ॥

भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे । चिन्ता
यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महतां ॥ बलमार्त्तभयो
पशान्तये विदुषां सम्मतये वज्रश्रुतं । वसु तस्य न केवलं
विभोर्गुणवत्तापि परप्रयोजनं ॥

श्लेषमलत्वे चास्य वैचित्यविशेषो यथा ॥

यस्मिंश्च राजनि जितजगति पालयति महीं चित्रकर्मसु
वर्णसङ्कराद्यापेषु गुणच्छेदा इत्यादि ॥

उत्तरं प्रश्नस्योत्तरादुन्नयोयदि । यच्चासकृदसं परि० १०
भाव्यं सत्यपि प्रश्न उत्तरं । यथा मम ॥

वीक्षितुं न क्षमाश्चशूः स्वामी दूरतरं गतः । अहमेका
किनी वाला तवेह वसतिः कुतः ॥

अनेन पथिकस्य वसतियाचनं प्रतीयते ॥

काविसमादेव गई किं लङ्घंजं जणोगुणगाही । किं सोक्खं
सुकलत्तं किं दुग्गेज्झं खलोलोओ ॥

अत्रान्यव्यपोहे तात्पर्याभावात् परिसंख्यातो
भेदः नचेदमनुमानं साध्यसाधनयोर्द्वयोर्निर्देश
एव तस्याङ्गीकारात् नच काव्यलिङ्गं उत्तरस्य
प्रश्नं प्रत्यजनकत्वात् ॥ दण्डापूपिकयान्यार्थागमो
र्थापत्तिरिष्यते । मूषिकेन दण्डोभक्षित इत्यनेन
तत्सहचरितमपूपभक्षणमर्थादायातं भवतीति
नियतसमानन्यायादर्थान्तरमापततीत्येष न्यायोद
ण्डापूपिका अत्र च क्वचित्प्राकरणिकादर्थोद
प्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिकार्थात्
प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणं ॥

हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले । मुक्तानामप्य
वस्थेयं के वयं सारकिङ्कराः ॥ विललाप सवाप्यगद्गदं सहजा

परि० १० मध्यवहाय धीरतां । अतितप्तमयोपि मार्दवं भजते कैव कथा
शरीरिणां ॥

अत्रच समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्यवि
शेषोयथोदाहृते द्वारोऽयमित्यादौ नचेदमनुमानं
समानन्यायस्य सम्बन्धरूपत्वाभावात् । विकल्पस्तु
ल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुतः यथा ॥

नम्यन्तां शिरांसि धनूंषि वा कर्णपूरीक्रियन्तामाज्ञा
मौर्व्यावा ॥

अत्रशिरसां धनुषाञ्च नमनयोः सन्धिविग्रहो
पलक्षणत्वात् सन्धिविग्रहयोश्चैकदा कर्त्तव्यता
सम्भवादिरोधः सचैकपक्षाश्रयणपर्यवसानः तुल्य
बलञ्चात्र धनुः शिरोनमनयोरपि स्पर्द्धयासम्भाव्य
मानत्वात् चातुर्यं चात्रौपम्यगर्भत्वेन एवं कर्ण
परीक्रियन्तामित्यत्रापि ॥

एवं युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्व्याहरेः ॥

अत्र श्लेषावष्टम्भेन चारुत्वं ॥

दीयतामर्जितं वित्तं देवाय ब्राह्मणाय वा ॥

इत्यत्र चातुर्याभावान्नायमलङ्कारः । समुच्च
योऽयमेकस्मिन् सति कार्यस्य साधके । खलेकपोति

कान्यायात्तत्करः स्यात् परोपिचेत् ॥ गुणौ क्रिये परि० १०
वा युगपत्स्यातां यदा गुणक्रिये यथा मम ॥

हंहो धीरसमीर हन्त जननं ते चन्दनक्षामृतोदाक्षिण्यं
जगदुत्तरं परिचयोगोदावरीवारिभिः । प्रत्यङ्गं दहसीह
मे त्वमपिचेदुद्दामदावाग्निवन्मत्तोऽयं मलिनात्मकोवनचरः
किं वक्ष्यते कोकिलः ॥

अत्र दाहे एकस्मिंश्चन्दनक्षामृज्जनरूपे कारणे
सत्यपि दाक्षिण्यादीनां हेत्वन्तराणामुपादानं अत्र
सर्वेषामपि हेतूनां शोभनत्वात् सद्वोगः अत्रैव
चतुर्थपादे मत्तादीनामशोभनानां योगादस
द्वोगः । सदसद्वोगोयथा ॥

शशी दिवसधूसरोगलितचैवना कामिनी सरोविगत
वारिजं मुखमनचरं स्वाकृते । प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः
सज्जनोनृपाङ्गनगतः खलोमनसि सप्त शल्यानि मे ॥

इह केचिदाहुः शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खल
स्याशोभनत्वमपि सदसद्वोगइति । अन्येतु शशिप्र
भृतीनां स्वतः शोभनत्वं धूसरादीनां त्वशोभनत्व
मिति सदसद्वोगः अत्रहि शशिप्रभृतिषु धूसरा
देरत्यन्तमनुचितत्वमिति विवृत्तिविशेषस्यैव चम

परि० १० लकारविधायित्वं मनसि सप्त शल्यानीति सप्ताना
मपि शल्यत्वेनोपसंहारश्च नृपाङ्गनगतः खल इति
प्रत्युत क्रमभेदाद्दुष्टत्वमावहति सर्वत्र विशेष्य
स्यैव शोभनत्वेन प्रक्रमादिति इह च खले कपो
तवत् सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः समा
ध्यलङ्कारे त्वेककार्यप्रति साधके समग्रेष्वन्यस्य
काकतालोयन्यायेनापतनमिति भेदः ॥

अरुणे च तरुणि नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखं । मुख
मानतञ्च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मर ज्वलनः ॥

अत्राद्येऽर्द्धे गुणयोर्यौगपद्यं द्वितीये क्रिययोः ।
उभयोर्यौगपद्ये यथा ॥

कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केरुहसोदरश्चि चक्षुः ।
पतितञ्च महीपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥
धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिं ॥

इत्यादावेकाधिकरणेष्वेष्टदृश्यते नचात्र दीपकं
एते हि गुणक्रियायौगपद्ये समुच्चयप्रकारानि
यमेन कार्यकारणकालनियमविपर्ययरूपाति श
योक्तिमला दीपकस्य चातिशयोक्तिमलत्वाभावः ॥

समाधिः सुकरे कार्ये दैवादस्त्वन्तरागमात् यथा ॥ परि० १०

मानमस्यानिराकर्तुं पादयोर्मे पतियतः । उपकाराय
दिव्येदमुदीर्णं घनगर्जितं । प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे
रिपोर्यदि । तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवात्कर्षसाधकः ॥

तस्यैवेति रिपोरेव यथा मम ॥

मध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवतीत्ययं । इभकुम्भौ भिन
त्यस्याः कुचकुम्भनिभौ हरिः ॥

प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनं । निष्फल
त्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते क्रमेण यथा ॥

यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरमित्यादि ।
तद्वत्त्वं यदि मुद्रिताशशिकथा हा हेमसाचेद्युतिस्तच्चचुर्यदि
हारितं कुवलयैस्तच्चेत्स्मितं का सुधा । धिक्कन्दर्पधनुर्ध्रुवौ
यदिच ते किंवा वज्र घूमहे यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्ग
क्रमोवेधसः ॥

अत्र वक्त्रादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवह
नात्तेषां निष्फलत्वं ॥ उक्त्वा चात्यन्तमुत्कर्षमत्यु
त्कृष्टस्य वस्तुनः । कल्पितेष्युपमानत्वे प्रतीपं केचि
दूचिरे यथा ॥

परि० १० अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहलतात मास
दृश्यः । ननु सन्ति भवादृशानि भूयोभुवनेस्मिन् वचनानि दुर्ज
नानां ॥

अत्र प्रथमपादे उत्कर्षातिशयउक्तस्तदनुक्तौ
तु नायमलङ्कारः यथा ॥

ब्रह्मेव ब्राह्मणेवदतीत्यादि ॥

मीलितं वस्तुनोगुप्तिः केनचित्तुल्यलक्षणा ।
अत्र समानलक्षणं वस्तु क्वचित् सहजं क्वचिदाग
न्तुकं । क्रमेण यथा ॥

लक्ष्मीवक्षोजकस्त्रीलक्ष्मवक्षस्थले हरेः । यस्तं नालक्षि
भारत्या भासा नीलोत्पलाभया ॥

तत्र भगवतः श्यामा कान्तिः सहजा ॥

सदैव शोणोपलकुण्डलस्य यस्यां मयूखैररुणीकृतानि ।
कोपोपरक्तान्यपि कामिनीनां मुखानि शङ्कां विदधुर्न यूनां ॥

अत्र माणिक्यकुण्डलस्यारुणिमामुखे आग
न्तुकः । सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणै
र्यथा ॥

मल्लिकाचितधम्मिल्लास्यारुचन्दनचर्चिताः । अविभायाः
मुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः ॥

मीलिते उत्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणस्य तिरोधानं परि० १०
इह त्वभयोस्तुल्यगुणतया भेदाग्रहः । तद्गुणः स्वगु
णत्यागादत्युत्कृष्टगुणग्रहः यथा ॥

जगाद वदनकृष्णपद्मपर्यस्तपातिनः । नयनधुलिहः
श्रैत्यमुदंशुदशनांशुभिः ॥

मीलिते प्रकृतस्य वस्तुनोवस्त्वन्तरेणाकादनं
इह वस्त्वन्तरगुणेनाक्रान्तता प्रतीयते इति ॥ तद्गु
पाननुहारस्तु हेतौ सत्यपि तद्गुणः यथा ॥

हन्त सान्द्रेण रागेण भृतेपि हृदये मम । गुणगौरनिष
खोपि कथं नाम नरज्यसि । यथा वा । गाङ्गमम्बु सितमम्बु
यामुनं कज्वलाभमुभयत्र मज्जतः । राजहंस तव सैव शुभ्र
तश्चीयते नच नचापचीयते ॥

पूर्वचातिरक्तहृदयसंपर्कात् प्राप्तवदपि गुणगौ
रशब्दवाच्यस्य नायकस्य रक्तत्वं न निष्पन्नं । उत्त
रचाप्रस्तुतप्रशंसायां विद्यमानायामपि गङ्गाय
मुनापेक्षया प्रकृतस्य हंसस्य गङ्गायमुनयोः
संपर्केपि न तद्रूपता अत्रच गुणाग्रहणरूपवि
च्छित्तिविशेषाश्रयाद्विशेषोक्तेर्भेदः वर्णान्तरोत्पत्त्य
भावाच्च विषमात् संलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थआकारेण

परि० १० ङ्गितेन वा कयापि सूच्यते भङ्गा यत्र सूक्ष्मं तदु
च्यते । सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यः अत्राकारेण
यथा ॥

वक्त्रस्य न्दिस्तेदविन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।
पुंस्त्वं तन्व्याव्यञ्जयन्ती वयस्या स्मिता पाणौ खङ्गलेखां
लिलेख ॥

अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्या
श्चित्पुरुषायितं पाणौ पुरुषचिह्नखङ्गलेखालिखनेन
सूचितं । इङ्गितेन यथा ॥

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेत्रार्पिता
कृतं लीलापद्मं निमीलितं ॥

अत्र विटस्य भूत्वेपादिना लक्षितः सङ्केत
कालाभिप्रायोरजनीकालभाविना पद्मनिमीलनेन
प्रकाशितः । व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि
वस्तुनः यथा ॥

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोत्सद्रोमाञ्चाति
विसंछुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः । आः शैत्यं तुहिनाच
लस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं शैलान्तः पुरमात्मण्डल
गणैर्दृष्टोऽवतादः शिवः ॥

नेयं प्रथमापङ्क्तिः अपङ्गवकारिणोविषयस्यान परि० १०
भिधानात् द्वितीयापङ्क्तेर्भेदश्च तत्प्रस्तावे दर्शितः।
स्वभावोक्तिर्दुरुद्धार्यस्वक्रियारूपवर्णनं । दुरु
द्ध्योः कविमात्रवेद्ययोरर्थस्य डिम्भादेः स्वयोस्तदे
काश्रययोश्चेष्टारूपयोः यथा मम ॥

लाङ्गूलेनाभिहत्य क्षितितलमसकृद्धारयन्नग्रपद्भ्यामात्म
न्येवावलीय द्रुतमथगगनं प्रात्पतन् विक्रमेण । स्फूर्जद्बुद्धकार
घोषः प्रतिदिशमखिलान् द्रावयन्नेष जन्तून् कोपाविष्टः
प्रविष्टः प्रतिवनमहृणोच्छूनचक्षुस्तरक्षुः ॥

अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः । यत्प्र
त्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतं यथा ॥

मुनिर्जयति योगीन्द्रोमहात्मा कुम्भसम्भवः । येनैकचुलुके
दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ । यथा वा आसीदञ्जनमत्रेति
पश्यामि तव लोचने । भाविभूषणसम्भारां साक्षात्कुर्वे तवा
कृतिं ॥

नचायं प्रसादाख्योगुणः भूतभाविनोः प्रत्य
क्षायमाणत्वे तस्याहेतुत्वात् नचाद्भुतोरसः विस्मयं
प्रत्यस्य हेतुत्वात् न चातिशयोक्तिरलङ्कारः अर्ध
वसायाभावात् नच भ्रान्तिमान् भूतभाविनोर्भूत

परि० १० भावितयैव प्रकाशनात् नच स्वभावोक्तिः तस्य
लौकिकवस्तुगतसूक्ष्मधर्मस्वभावस्यैव यथावद्वर्ण
नंस्वरूपं अस्यतु वस्तुनः प्रत्यक्षायमाणत्वरूपोविच्छि
त्तिविशेषोऽस्तीति यदि पुनर्वस्तुनः कचित्स्वभावो
क्तावप्यस्याविच्छित्तेः सम्भवस्तदोभयोः सङ्करः ॥

अनातपत्रोऽप्ययमत्र लक्ष्यते सितातपत्रैरिव सर्वतो
वृतः । अचामरोप्येष सदैव वीज्यते विलासबालव्यजनेन
कोप्ययं ॥

अत्र प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनान्नायमलङ्कारः
वर्णनावशेन प्रत्यक्षायमाणत्वस्यास्य स्वरूपत्वात्
यत्पुनः प्रत्यक्षायमाणस्यापि वर्णने प्रत्यक्षायमा
णत्वं तत्रायमलङ्कारोभवितुं युक्तः यथोदाहृते
आसीदञ्जनमित्यादौ । लोकातिशयसम्पत्तिवर्ण
नोदात्तमुच्यते । यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महताश्च
रितं भवेत् । क्रमेणोदाहरणं ॥

अधःकृताभोधरमण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलकुट्टि
माना । ज्योत्स्नानिपातात्तरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरी
करोति । नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन
धात्रा । अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषो
ऽधिपते ॥

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमस्तथा । गुणी परि० १०
भूतत्वमायान्ति यदालङ्कृतयस्तदा । रसवत्प्रेय
ज्जर्जस्विसमाहितमितिक्रमात् । तदाभासोरसाभा
सोभावाभासश्च । तत्र रसयोगाद्रसवदलङ्कारो
यथा ॥

अयं स रसोत्कर्षीत्यादि ॥

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गं । एवमन्यत्रापि प्रकृ
ष्टप्रियत्वात् प्रेयोयथा मम ॥

आमीलितालसविवर्त्तिततारकाचीं मत्कण्ठबन्धनदर
स्यवाज्जवलीं । प्रखेदवारिकणिकाचितगण्डविम्बां संस्मृत्यताम
निशमेति न शान्तिमन्तः ॥

अत्र सम्भोगशृङ्गारः स्मरणाख्यभावस्याङ्गं
सच विप्रलम्भस्य । जर्जोबलं अनौचित्यप्रवृत्तौ
तदत्रास्तीत्यूर्जस्वि यथा ॥

वनेऽखिलकलासक्ताः परिहृत्य निजस्त्रियः । तद्वैरिवनि
तावृन्दे पुलिन्दाः कुर्वन्ते रतिं ॥

अत्र शृङ्गाराभासोराजविषयरतिभावस्याङ्गं ।
एवं भावाभासोपि समाहितं परीक्षारो यथा ॥

अविरलकरवालकम्पनैर्भृकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः । ददृशे
तव वैरिणां मदः स गतः कापि तवेक्षणे क्षणात् ॥

परि० १० अत्र मदाख्यभावस्य प्रशमोराजविषयरति
भावस्याङ्गं ॥ भावस्य चोदये सन्धौ मिश्रत्वे च तदा
ख्यकाः । तदाख्यका भावोदयभावसन्धिभावशव
लनामानोऽलङ्काराः । क्रमेणोदाहरणं ॥

मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः । श्रुत्वा कुतोपि
तन्नाम लेभिरे विषमां दशां ॥

अत्र त्रासादयोराजविषयरतिभावस्याङ्गं ॥

जन्मान्तरीणरमणस्याङ्गसङ्गसमुत्सुका । सलज्जा चान्तिके
सख्याः पातु नः पार्वती सदा ॥

अत्रौत्सुक्यलज्जयोश्च सन्धिर्देवताविषयरतिभा
वस्याङ्गं ॥

पश्येत्कश्चिच्चलचपलरे का त्वराहं कुमारी हस्तालम्बं
वितर हृह हा व्युत्क्रमः कासि यासि । इत्थं पृथ्वीपरिवृढभव
द्विदिषोऽरण्यवृत्तेः कन्या कञ्चित्फलकिसलयान्याददाना
भिधत्ते ॥

अत्र शङ्कास्वयाधृतिस्मृतिश्रमदैर्न्यविरोधौत्सु
क्यानां शवलता राजविषयरतिभावस्याङ्गं । इह
केचिदाहुः वाच्यवाचकरूपालङ्करणमुखेन रसा
द्यपकारकाएवालङ्कारा रसादयस्तु वाच्यवाचका

भ्यामुपकार्या एवेति न तेषामलङ्कारता भवितुं परि० १०
युक्तेति अन्येतु रसाद्युपकारमात्रेणैवालङ्कृतिव्य
पदेशोभाक्तश्चिरन्तनप्रसिद्धाङ्गीकार्य एवेति अपरे
च रसाद्युपकारमात्रेणालङ्कारत्वं मुख्यतःरूपकादौ
वाच्याद्युपधानं अजागलस्तनन्यायेनेति अभियु
क्तास्तु स्वव्यञ्जकवाच्यवाचकाद्युपकृतैरङ्गभूतैर
त्यादिभिर्व्याङ्गिनोरसादेर्व्याच्यवाचकोपस्कारद्वारे
णोपकुर्व्वङ्गिरलङ्कृतिव्यपदेशोलभ्यते । समासोक्तौ
तु नायकादिव्यवहारमात्रस्यैवालङ्कृतिता न त्वास्वा
दस्य तस्योक्तरीतिविरहादिति मन्यन्ते अतएव
ध्वनिकारेणोक्तं प्रधाऽनेन्यत्र वाक्यार्थं यत्राङ्गन्तु
रसादयः । काव्ये तस्मिन्नलङ्कारोरसादिरिति मे
मतिरिति । यदि च रसाद्युपकारमात्रेणालङ्कृतित्वं
तदा वाचकादिष्वपि तथा प्रसज्येत । एवञ्च यच्च
कैश्चिदुक्तं रसादीनामङ्गित्वे रसवदाद्यलङ्कारः
अङ्गत्वे तु द्वितीयोदात्तालङ्कारस्तदपि परास्तं ॥
यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः । तदा
पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा । यथा लौकिका
लङ्काराणामपि परस्परमिश्रणे पृथक्चारुत्वेन पृथ

परि० १० गलङ्कारत्वं तथोक्तरूपाणां काव्यालङ्काराणामपि
परस्परमिश्रत्वे संसृष्टिसङ्कराख्यौ पृथगलङ्कारौ
तत्र मिथोनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते ।
एतेषां शब्दार्थालङ्काराणां यथा ॥

देवः पायादपायान्नः स्मरेन्दीवरलोचनः । संसारध्वा
न्नाविध्वंसहंसः कंसनिसूदनः ॥

अत्र पायादपायादिति यमकं संसारेत्यादौ
चानुप्रास इतिशब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः । द्वितीये
पादे उपमा द्वितीयाद्वैच रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः
संसृष्टिरुभयोः स्थितत्वात्शब्दाऽर्थालङ्कारसंसृष्टिः ॥

अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ ।
सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः । अङ्गा
ङ्गिभावो यथा ॥

आकृष्टवेगविगलङ्गुजगेन्द्रभोगनिर्मोकपट्टपरिवेष्टनया
मुराशेः । मन्यव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य मन्दाकिनी
चिरमवेष्टत पादमूले ॥

अत्र निर्मोकपट्टापङ्कवेन मन्दाकिन्या आरोप
इत्यपङ्कतिः साच मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पाद

मूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति श्लेषमुत्थापय परि० १०
तीति तस्याङ्गं श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव चरणमूल
वेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गमतिशयोक्तिश्चमन्यव्यथा
व्युपशमार्थमिवेत्युत्प्रेक्षाया अङ्गं उत्प्रेक्षाचाम्बुरा
शिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति
समासोक्तेरङ्गं यथा वा ॥

अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः । अहोदैवगति
श्चित्रा तथापि न समागमः ॥

अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गं । सन्देहसङ्क
रेयथा ॥

इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः । अमन्दनय
नानन्दकरं मण्डलमैन्दवं ॥

अत्र किं मुखस्य चन्द्रतयाध्यवसानादतिश
योक्तिः । उत इदमिति मुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारोपा
द्रूपकं । अथवा इदमिति मुखस्य चन्द्रमण्डलस्य
च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्बन्धात्तुल्ययो
गित्वा आद्योस्त्रिचन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकं किम्वा
विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य मुखस्य गम्यत्वात् समा

परि० १० सोक्तिः । यदा प्रस्तुतवर्णनया प्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा यदा मन्मथोद्दीपनः कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनामुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति वह्नामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देहसङ्करः यथा वा मुखचन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं मुखं चन्द्र इवेत्युपमा उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः साधकबाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सङ्गावेन पुनर्न सन्देहः । यथा मुखचन्द्रं चुम्बतीत्यत्र चुम्बनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकं चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकं ॥

मुखचन्द्रः प्रकाशते ॥

इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधको मुखे उपचरितत्वेन सम्भवतीति नोपमाबाधकः ॥

राजनारायणं लक्ष्मीस्वामालिङ्गति निर्भरं ॥

अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य सदृशेनोचितमिति लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यसंभवादुपमा बाधकं नारायणे सम्भवादूपकं ॥

एवं वदनाभ्युज्जमेणाद्या भाति चञ्चललोचनं ॥

अत्र वदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साध

कता अम्बुजेचासम्भवाद्रूपकस्य बाधकता ॥

परि० १०

एवं सुन्दरंवदनाम्बुजमित्यादौ ॥

साधारणधर्मप्रयोगउपमितंव्याघ्रादिभिःसामान्याप्रयोग इति वचनादुपमासमासेन संभवतीति उपमायाबाधकः एवञ्चात्र मयूरव्यंसकादित्वाद्रूपकसमास एव ॥ एकाश्रयानुप्रवेशोयथामम ॥

कटाक्षेणापीषत्क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहिताशेषविषयः । सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलशनिर्भिन्नवसनः परीरम्भारम्भाः का इव भविताम्भोरुहदृशः ॥

अत्र कटाक्षेणापीषत्क्षणमपीत्यत्र द्वैकानुप्रासस्य निरीक्षेतेत्यत्र चकारमादाय वृत्त्यनुप्रासस्य चैकाश्रयेनुप्रवेशः ॥ एवं चात्रैवानुप्रासार्थापत्त्यलङ्कारयोः यथा वा ॥

संसारध्वान्तविध्वंसइति ॥

अत्र रूपकानुप्रासयोः यथा वा ॥

कुरवकारवकारणतां ययुरित्यत्र ॥

परि० १० रवकारवकाइत्येकं वकारवकारइत्येकमिति
यमकयोः यथा वा ॥

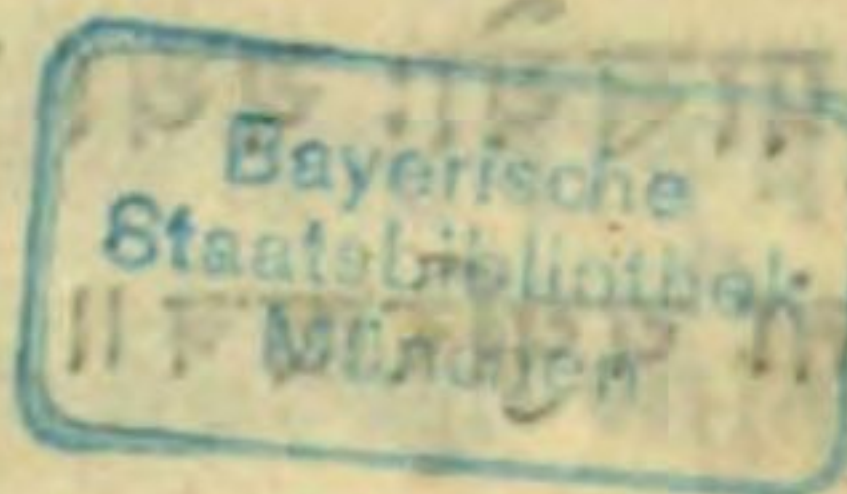
अहिणअपओअरसिएसु पहिअसामाइएसुदिअसेसु
महइ पसारिअगीआणं एचिअं मोरविन्दाणं ॥

अत्र पहिअसामाइएसु इत्येकाश्रये पथिक
श्यामायितेत्युपमा पथिकसामाजिकेष्विति रूपकं
प्रविष्टं ॥ ० ॥

श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रहनुश्रीविश्वनाथक
विराजकृतं प्रबन्धं । साहित्यदर्पणममुं सुधियोवि
लोक्य साहित्यतत्त्वमखिलं सुखमेव वित्त ॥ यावत्प्र
सन्नेन्दुनिभाननाश्रीनारायणस्याङ्गमलङ्करोति ।
तावन्मनःसम्पदयन् कवीनामेषप्रबन्धः प्रथितोऽस्तु
लोके ॥ ० ॥

इति साहित्यदर्पणे दशमः परिच्छेदः समाप्तः ॥

॥ समाप्तश्चेदं साहित्यदर्पणं ॥

॥ साहित्यदर्पणस्य निर्घण्टपत्रं ॥

॥ साहित्यदर्पणस्य निर्घण्टपत्रं ॥

	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
मङ्गलाचरणम्	१	५
ग्रन्थप्रयोजनम्	१	६
काव्यस्वरूपम्	२	१६
दोषस्वरूपम्	८	१७
गुणालङ्काररीतिस्वरूपम्	६	२
प्रथमपरिच्छेदसमाप्तिः	६	१२
—	—	—
वाक्यस्वरूपम्	६	१८
पदस्वरूपम्	१०	१७
अर्थविभागः	११	२
वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थस्वरूपम्	११	३
अभिधास्वरूपम्	११	६
लक्षणास्वरूपम्	१२	८
लक्षणाभेदाः	१३	१६

	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
व्यञ्जनास्वरूपम्	२०	२
शब्दव्यञ्जनाभेदौ	२०	८
अभिधामूलव्यञ्जना	२०	१०
लक्षणमूलाव्यञ्जना	२२	१५
अर्थव्यञ्जना	२३	३
अर्थव्यञ्जनाविभागः	२४	१८
शब्दविभागः	२५	१२
तात्पर्यावृत्तिः	२५	१५
तात्पर्यार्थः	२५	१६
द्वितीयपरिच्छेदसमाप्तिः	२६	१
—		
रसस्वरूपम्	२६	३
विभावस्वरूपम्	३६	१
विभावभेदौ	३६	८
आलम्बनविभावस्वरूपम्	३६	११
नायकस्वरूपम्	३६	१३
नायकभेदाः	३६	१७
नायकसहायाः	३६	११
मालिकानायकगुणाः	४२	३

॥ साहित्यदर्पणस्य निर्घण्टपत्रं ॥

३

	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
नायिका	४३	६
नायिकालङ्काराः	५४	११
नायिकानुरागेङ्गितानि	६१	१८
दूतः	६३	१८
दूतीगुणाः	६४	८
प्रतिनायकः	६४	१३
उद्दीपनविभावाः	६४	१४
अनुभावाः	६५	२
व्यभिचारिभावाः	६६	८
स्थायिभावाः	७६	८
रसभेदाः	७७	१३
शृङ्गारः	७७	१५
हासः	८७	८
करुणः	८८	८
रौद्रः	८८	७
वीरः	९०	१
भयानकः	९१	११
वीभत्सः	९२	१
अद्भुतः	९२	१२

	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्ताङ्कः
शान्तः	६३	१३
वत्सलः	६५	३
रसानां विरोधः	६५	१३
भावाः	६६	१०
रसाभासभावाभासौ	६८	३
भावशान्त्यादयः	१००	६
तृतीयपरिच्छेदः समाप्तः	१०१	११
काव्यभेदः	१०१	१२
ध्वनिः	१०१	१४
गुणीभूतव्यञ्जम्	११७	१८
चतुर्थपरिच्छेदः समाप्तिः	१२२	१६
व्यञ्जना	१२३	१
पञ्चमपरिच्छेदः समाप्तिः	१३१	१७
प्रकारान्तरेण काव्यभेदै	१३२	२
दृश्यकाव्यस्य रूपकसंज्ञा	१३२	४
रूपकभेदाः	१३२	६

	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्ताङ्कः
उपरूपकभेदाः	१३२	१२
नाटकम्	१३२	१८
अङ्कः	१३४	७
गर्भाङ्कः	१३४	१८
पूर्वरङ्गादिक्रमः	१३५	६
पूर्वरङ्गः	१३५	८
पूर्वरङ्गाङ्गनान्दी	१३५	१२
पूर्वरङ्गाङ्गरङ्गद्वारम्	१३६	४
स्थापककृत्यम्	१३७	२
स्थापकसूच्यवस्त्वादि	१३७	१०
स्थापकाश्रितभारतीवृत्तिः	१३८	१५
भारत्यङ्गानि	१३८	१७
प्रस्तावनाङ्गानि	१३९	१२
त्रधारप्रयोज्यवस्तुभेदा	१४२	६
ताकास्थानकम्	१४२	१६
ताकास्थानकभेदाः	१४२	१८
अर्थोपक्षेपकभेदाः	१४६	१
विजाद्याअर्थप्रकृतयः	१४८	१६
अर्थप्रकृतिभेदकार्यावस्थाः	१५०	८

	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याङ्कः
सन्धिलक्षणम्	१५१	१७
सन्धिभेदाः	१५१	१६
मुखाङ्गानि	१५४	१
प्रतिमुखाङ्गानि	१५७	८
गर्भाङ्गानि	१६१	३
विमर्षाङ्गानि	१६४	४
निर्वहणाङ्गानि	१६८	१४
अङ्गफलानि	१७२	१०
वृत्तयः	१७३	६
कैशिकी	१७३	१०
कैशिक्यङ्गानि	१७३	१२
सालती	१७५	७
सालतीभेदाः	१७५	८
आरभटी	१७६	१२
आरभटीभेदाः	१७६	१४
नाट्योक्तयः	१७७	१४
भाषाविभागः	१८०	५
लक्षणानि	१८१	१४
नाट्यालङ्काराः	१८८	११

॥ साहित्यदर्पणस्य निर्घण्टपत्रं ॥

७

	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्याङ्कः
लास्याङ्गानि	१६६	१०
महानाटकम्	१६८	२
प्रकरणम्	१६८	५
भाणः	१६८	१६
व्यायोगः	१६६	१०
समरकारः	१६६	१७
डिमः	२००	१६
ईहामृगः	२०१	६
अङ्कः	२०२	५
वीथी	२०२	१४
वीथ्यङ्गानि	२०२	१६
प्रहसनम्	२०७	२
प्रहसनभेदा	२०७	६
उपरूपकेषु नाटिका	२०८	१
त्रोटकम्	२०८	११
गोष्ठी	२०८	१७
सङ्कम्	२०८	४
नाट्यरासकम्	२०८	८
प्रस्थानम्	२०८	१५

	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
उल्लास्यम्	२१०	१
काव्यम्	२१०	७
प्रेक्षणम्	२१०	१२
रासकम्	२१०	१७
संलापकम्	२१०	४
श्रीगदितम्	२११	१०
शिल्पकम्	२११	१७
विलासिका	२१२	१२
दुर्मल्लिका	२१२	१६
प्रकरणी	२१३	४
हल्लीशः	२१३	६
भाणिका	२१३	११
भाणिकाङ्गानि	२१३	१४
अव्यकाव्यभेदाः	२१४	७
पद्यमयभेदाः	२१४	८
गद्यमयभेदाः	२१७	१
गद्यपद्यमयभेदाः	२१८	१६
षष्ठपरिच्छेदसमाप्तिः	२१९	५

॥ साहित्यदर्पणस्य निर्घण्टपत्रं ॥

६

	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
दोषस्वरूपम्	२१६	६
दोषभेदाः	२१६	११
पदवाक्यसाधारणदोषाः	२१६	१२
वाक्यमात्रदोषाः	२२८	१६
अर्थदोषाः	२३७	१८
रसदोषाः	२४३	१७
अलङ्कारदोषाणामेवन्तर्भावः	२४६	१६
दोषाणां कचिददोषत्वं कचिदुणत्वं कचिन्नदोषत्वं न गुणत्वम्	२५०	६
रसानामविरोधः	२५८	१४
सप्तमपरिच्छेदसमाप्तिः	२६२	१०
गुणपदवाच्यत्वेदृष्टान्तः	२६२	१२
गुणभेदाः	२६२	१८
माधुर्यम्	२६३	१
ओजः	२६४	१
प्रसादः	२६४	१०
परीक्षाधिकगुणखण्डनम्	१६४	१७
अष्टमपरिच्छेदसमाप्तिः	२६६	१७

	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्ताङ्कः
रीतिभेदाः	२७०	४
क्वचिदौचित्याद्रीतित्यागः	२७१	१६
नवमपरिच्छेदसमाप्तिः	२७२	८
अलङ्कारस्वरूपम्	२७२	११
शब्दालङ्कारभेदाः	२७२	१७
पुनरुक्तवदाभासः	२७३	३
अनुप्रासः	२७३	१६
अनुप्रासभेदाः	२७३	१६
यमकम्	२७६	१७
यमकभेदाः	२७७	३
वक्रोक्तिभेदाः	२७७	१३
भाषासमः	२७८	८
श्लेषः	२७८	१७
चित्रम्	२८६	३
प्रहेलिका	२८६	१५
अर्थालङ्कारेषु उपमा	२८७	११
उपमाभेदाः	२८७	१५
अनन्वयः	२८४	१५

॥ साहित्यदर्पणस्य निर्घण्टपत्रं ॥

११

	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
उपमेयोपमा	२८५	७
स्मरणम्	२८५	१२
रूपकम्	२८६	३
रूपकभेदाः	२८६	६
परिणामस्तम्भेदाः	३००	१८
सन्देहस्तम्भेदाः	३०२	४
भ्रान्तिमान्	३०३	६
उल्लेखस्तम्भेदौ	२०४	१
अपङ्कतिः	३०६	३
तद्भेदाः	३०६	४
निश्चयः	३०७	६
उत्प्रेक्षा	३०८	८
तद्भेदाः	३०८	६
अतिशयोक्तिः	३१५	१५
तद्भेदाः	३१६	३
तुल्ययोगिताभेदौ	३१८	३
दीपकभेदौ	३१८	१८
प्रतिवस्तूपमाभेदौ	३१८	१४
दृष्टान्तः	३२०	८

	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
तद्भेदौ	३२०	१०
निदर्शनाभेदौ	३२१	४
व्यतिरेकतद्भेदाः	३२३	१६
सहोक्तिः	३२५	१८
तद्भेदाः	३२६	१
विनोक्तिस्तद्भेदौ	३२६	१८
समासोक्तिस्तद्भेदाः	३२७	१५
परिकरः	३२३	१४
श्लेषः	३२३	१८
अप्रस्तुतप्रशंसातद्भेदाः	३२४	४
व्याजस्तुतिस्तद्भेदौ	३२७	१०
पर्यायोक्तम्	३२८	१
अर्थान्तरन्यासतद्भेदाः	३२९	७
अनुमानम्	३४२	५
हेतुः	३४२	१५
आक्षेपस्तद्भेदाः	३४३	५
विभावनातद्भेदौ	३४४	१६
विशेषोक्तिस्तद्भेदौ	३४५	६
विरोधतद्भेदाः	३४६	७

॥ साहित्यदर्पणस्य निर्घण्टपत्रं ॥

१३

	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
असङ्गतिः	३४७	१४
विषमंतद्भेदाः	३४८	२
समम्	३४९	६
विचित्रम्	३४९	११
अधिकतद्भेदौ	३४९	१४
अन्योन्यम्	३५०	३
विशेषस्तद्भेदाः	३५०	७
व्याघातस्तद्भेदौ	३५०	१६
कारणमाला	३५१	६
मालादीपकम्	३५१	११
एकावलीतद्भेदाः	३५१	१५
सारम्	३५२	७
पर्यायस्तद्भेदाः	३५२	१६
परिवृत्तिः	३५३	१३
परिसंख्यातद्भेदाः	३५४	१
उत्तरंतद्भेदौ	३५५	१
अर्थापत्तिः	३५५	११
तद्भेदौ	३५५	१५
विकल्पः	३५६	५

	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः
समुच्चयभेदाः	३५६	१८
समाधिः	३५६	१
प्रत्यनीकम्	३५६	३
प्रतीपभेदाः	३५६	८
मीलितभेदाः	३६०	७
सामान्यम्	३६०	१६
तद्गुणभेदाः	३६१	२
सूक्ष्मभेदाः	३६१	१६
व्याजोक्तिः	३६२	१४
स्वभावोक्तिः	३६३	३
भाविकभेदाः	३६३	१०
उदात्तभेदाः	३६४	१३
रसवदादयः	३६५	१
भावोदयादयः	३६६	२
संस्पृष्टिः	३६८	३
सङ्करभेदाः	३६८	११
दशमपरिच्छेदसमाप्तिः	३७२	१४

BAYER SCHWERSTBESCHÄDIGTEN
ARBEITSFÖRSORGE E.V.
MÜNCHEN 23
LEOPOLDSTR. 155 - Tel. 39 57 07

Vis
K

Sa
De

Viśvanātha Kavirāja,

Sahitya Derpana a treatise on rhetorical composition by Viśwānath Kavirāja

[Kalikātā] 1828

A.or. 5064

urn:nbn:de:bvb:12-bsb10251259-8